

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXI-XXIII
(1978-1980)

NYÍREGYHÁZA, 1988.

A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve

Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

XXI—XXIII
(1978—1980)

NYÍREGYHÁZA, 1988.

UJVÁRY ZOLTÁN

közreműködésével

szerkesztette:

NÉMETH PÉTER

A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács V. B. támogatásával kiadja
a nyíregyházi Jósa András Múzeum

Felelős kiadó: dr. Németh Péter múzeumigazgató
Készült 500 példányban, 14 (A/5) ív terjedelemben,
B/5-ös formátumban
a PIREMON Nyomdában. Felelős vezető: Dr. Gere Kálmán

III. századi harcos sírja Bályu (Bratovo) határában

KOTIGOROSKO, V. G.

Az i. sz. I. évezred első felének emlékanyaga az Ukrán SzSzk kárpátontúli területén napjainkig a régiségeknek kis részét képezte. Ezek főleg szórványleletek, vagy temetkezések, melyek a XIX. és a XX. század fordulóján, a földmunkák során kerültek elő.¹

Ily módon 1885-ben Szolyva (Szvaljava) város mellett építkezés közben szétdőltak néhány sírt. A leletegyüttes, melyet a helybeli lakosok gyűjtöttek össze, fegyverekből állt: kard, pajzsdudor és 4 lándzsahegy.²

1891-ben sírokat tártak fel az ilosvai járás területén lévő Árdánháza (Ardanovo) falu mellett. A helyi lakosok által összegyűjtött sírleletek (3 kard, pajzsdudor, csat, gyűrű) Lehoczky Tivadar gyűjteményébe kerültek.³ Később, amikor feldolgozták az nyugat-ukrajnai területeknek az I. évezred első feléből származó leletanyagát, M. J. Szmisko rendszerezte, és przeworskinak határozta meg a Szolyva és Árdánháza környékén feltárt temetkezéseket⁴ és az i. sz. II. század második felére keltezte őket.⁵

Az i. sz. első századaira jellemző fegyverekhez tartoznak a munkácsi járás területén levő *Sztanovo* falu határából előkerült szórványleletek⁶, valamint az ilosvai járás⁷ területén levő *Szmologovica* községből előkerült lándzsahegy. 1896-ban Mezőkaszony (Koszino) mellett (beregzászi⁸

-
1. I. M. Jankovich. Podkarpatská Rus v prehistorii. Munkács, 1931. 60—61, X—XI, XVI. 5—10.
 2. I. m. X:20—24. t.
 3. Lehoczky T. Adatok hazánk archaeológiájához. Munkács, II. kötet. 1912. XII—XIII. kép.
 4. M. J. Szmisko: Karpatski kurgani persoj polovini I tiszjacsolittja nasoj eri. Kijev, 1960. 6.
 5. M. J. Szmisko: Plemena psevorszkoj kulturi. = Naszelennya Prikarpattya i Volini za dobi rozkladu pervisznoobscsinnovo ladu ta v davnjoruszkij esasz. Kijev, 1976. 31.
 6. Jankovich: i. m.: X:25—28. l.
 7. Uo. X:29.t.
 8. Lehoczky T. i. m. 77—81.

járás)⁸ tártak fel egy csontvázas gazdag női sírt. A leletegyüttest gyöngyök, tükör, orsógomb, ezüstcsat, üvegkocka, korsó és nagy ezüst duplelemezees fibula képezték.⁹ A. K. Ambroz a fibulát az i. sz. V. század második felére datálta.¹⁰ Ennek alapján megállapítja, hogy a hasonló maszsziv ezüsfibulák elterjedési területe egybeesik Attila birodalmának határaival (melynek központja a Tisza és a Duna közepső vidéke).¹¹

A háború utáni években mentőásatásokat kezdtek a halomsírok feltárására Iza falu mellett a huszti járásban¹², melyeket Szmisko a kárpáti halomsíros kultúra emlékeinek csoportjába sorolt.¹³

Az előkerült leletanyag alapján elvégezhetők az izai sírok kulturális-kronológiai vizsgálatát, megalapozva ezzel a kárpátontúli terület I. évezred első fele emlékeinek későbbi tanulmányozását.

Ily módon — Kárpátalja római kori népességének történetéről több adat áll rendelkezésünkre. Az utóbbi négy évben lényegesen megváltozott a kép az Ungvári Állami Egyetem régészeti expedíciója által a talajjavítási munkálatok alkalmával végzett intenzív leletmentő tevékenysége következtében. Ez idő alatt az i. sz. I. évezred első felének korábban ismert emlékényaga új lelőhelyekkel bővült, melyeknek jelentős részén ásatásokat is végeztek. Azonkívül 1976-ban fejezték be az Iza falu melletti i. sz. III. századi sír feltárását.¹⁴

A feltárt emlékek között külön figyelemet érdemel egy négy halomsírból álló csoport (Bátyu község délnyugati határa, nagyszőlősi járás), mely a Batár folyó (a Tisza baloldali mellékfolyója) bal partján található.

Folytak ásatások a legnagyobb halomsíron, amely ettől a halomcsoporttól 400 méterre nyugatra található, s amelyet elegyengettek.

A halomsírral kapcsolatban a helybeliek ismernek egy legendát egy török harcos lovával és kincseivel való eltemetéséről. Ezzel a legendával magyarázható a három kincskereső akna, melyekre a halomsír feltárása során bukkantak. (1. kép.)

9. Uo. XXXIII—XXXV. kép.

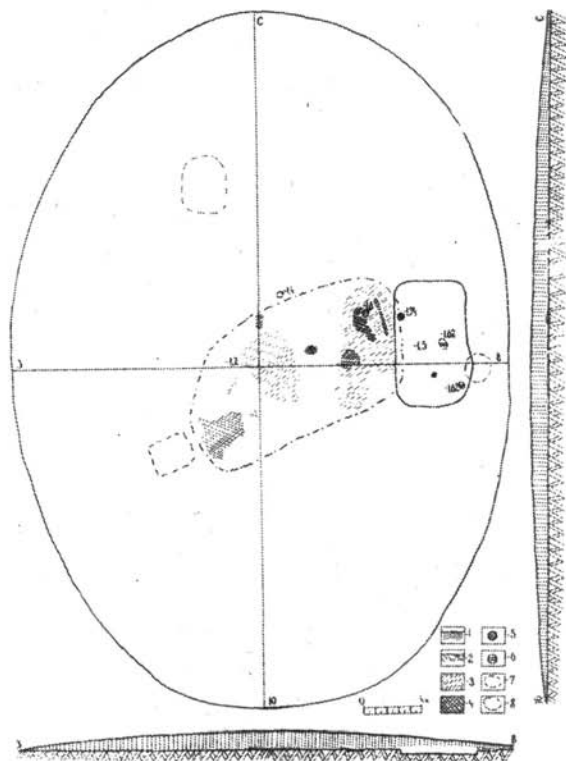
10. A. K. Ambroz: Fibuli juga jevropejszkoj csasztyi SzSzsZR. SzAI DI—30. Moszkva 1966, 88.

11. Uo.

12. M. J. Szmisko: Dva kurganni mogilnyiki v okoljicah sz. Izi, Zakarpatszkoj oblasztyi. AP, t. S, Kijev 1952.

13. M. J. Szmisko: Karpatszki kurganyi, 77—80., 115—116.

14. V. G. Kotigorosko: Iszledovanyije pamjatnyikov I. tiszjacseletyija n. e. na tyerritorii Zakarpatya AO, 1976 Moszkva, 1977.

1. kép. A bányúi halomsír vázlata; 1—töltés; 2—alaptalaj; 3—szén maradványok; 4—égett réteg; 5—urna; 6—sírgödör; 7—a kincskeresők által ásott kutató akna; 8—máglya határvonala

A helyi lakosok a halomsírt Halottdombnak nevezik. A községtől 1,5 km-re délnyugatra helyezkedik el, a Djákovo—Petrovo út bal oldalán. A terep enyhén dombos. A halom magassága ásatásunk kezdetekor elérte az egy métert. Ovális formájú, mérete 42×34 méter (1. kép). A feltöltést földből emelték, melyet a halom nyugati és délnyugati környékéről termeltek ki. A feltöltésből neolitikus kerámia, valamint pattintott obszidián és kovaköeszköz-darabok kerültek elő. Hasonló leleteket találtak a vízvezető árok kiásása során, mely a halom déli részénél egy mélyedésen vezetett keresztül.

A feltöltés leszedése után 1,2 méteres mélységben a halom alatti térség középső részén előkerült egy nagyméretű, kelet-nyugat tájolású máglyahely. A szénréteg vastagsága egyes helyeken elérte a 10-13 cm-t. A talaj vörös színűre égett részei világosan körülhatárolnak egy 15,2×9,2

néteres területet. Itt is kerültek elő kerámia töredékek, részleges másodlagos égéssel, megolvadt bronzdarabkák, valamint kalcinált csontok (2:3, 5—8. kép).

A gondos tisztítás után a halom alatti terület keleti részén kirajzolódott a sírgödör. Téglalap alakú, és az égtájak szerint tájolták. Méretei: $8,8 \times 4,8$ m. Oldalait 0,3 m mélyen ásták a talajba. A gödörben két urna és két temetkezési gödröcske volt. Az első urna (I.) a mélyedés keleti részében állt, samottal kevert agyagból kézzel formált edény. Világosbarna színű, égése egyenetlen, közepes. Enyhén kihajtott pereme átmegy a felemelkedő vállba, teste ovális, az alja profilírozott. Az urna magassága 33 cm, a száj átmérője 20 cm, az aljáé 15 cm (2:2 kép). Az urna mellett volt egy 12,7 cm hosszúságú nyílhegy (2:13), egy egyenes hátú 14,3 cm-es kés (2:14), és egy 1,8 cm átmérőjű vasgyűrű (2:12).

A második urna az elsőtől 3,8 m-re északnyugati irányban, a sírgödör oldala mellett került elő (2:1). Egy 0,5 m átmérőjű, 0,24 cm mély kör alakú gödörben állt. Akárcsak az első, a második urna is kézzel formált edény. Samott és kevés kavics hozzáadásával agyagból készült. Pereme rövid, kissé kihajtott. Teste domború, leginkább az edény felső harmadánál. Az urna magassága 36 cm, a száj átmérője 23 cm, aljáé 20 cm (2:1 kép).

Az urnán kívül a gödörbe helyezték a harcos alábbi fegyvereit is:

1. lándzsahegy, tör alakú pengével. A penge hossza: 17,4 cm, a köpű átmérője 1,9 cm (2:9 kép);

2. Széles, levél alakú pengéjű lándzsahegy, tövises köpűvel. A penge hossza 10,6 cm, a köpű átmérője 1,9 cm (2:10 kép);

3. Trapéz alakú végződésű pajzsfogó töredéke szegeccsel (2:18 kép);

4. Pajzsdudor, melynek henger alakú középső része rövid csúcs felé enyhén összeszűkül. Szegélye három szegeccsel csatlakozott a pajzstesthez. A pajzsdudor átmérője 14,5 cm, magassága 8 cm (2:20 kép);

5. 11 cm hosszú, alig megmunkált hátú kés (2:15 kép);

6. Téglalap keresztmetszetű, mindkét végén megszegeccselt vasrúd. Hossza 7,4 cm (2:29 kép);

Valamennyi fentebb leírt tárgy, a rajtuk lévő salakrétegnek köszönhetően, mely akkor képződött, amikor a tárgyak a tűz lángjában voltak, épségben maradt meg, a korrózió jelei nélkül. A két urna között kissé keleti irányban előkerült egy $0,7 \times 0,5$ méteres, 0,12 m mély ovális formájú gödör. Gondosan átrakott kalcinált csontok voltak benne, melyeket felülről erősen korrodálódott tárgyakkal fedtek le. Ezek a tárgyak a következők:

1. Kúpos pajzsdudortöredék, melynek henger alakú középső része csúcsa felé szűkül. Magassága 12 cm (2:19 kép);

2. Trapézos végződésű pajzsfogó töredéke (2:27 kép);

3. Elhajlított, levél alakú pengéjű lándzsahegy. Hossza: 23 cm, a köpű átmérője 2 cm (2:11 kép);

4. Két pár rugós olló, letört hegygel (2:27, 28, 34 kép);

5. Görbe markolatú, letört végű, késformájú tárgy (2:16 kép);

6. Aszimmetrikus szárú, a tüskék alatt kapcsokkal ellátott, két pár sarkantyú töredéke. A szárok félkör alakú korongban végződnek. Keresztmetszetük háromszögű (2:26. 30—32., 35. kép);

7. Horog alakú kulcs, gyűrűvel a szár végén. Körkeresztmetszetű vasrúdból készült. Hossza 15,5 cm (2:23 kép);

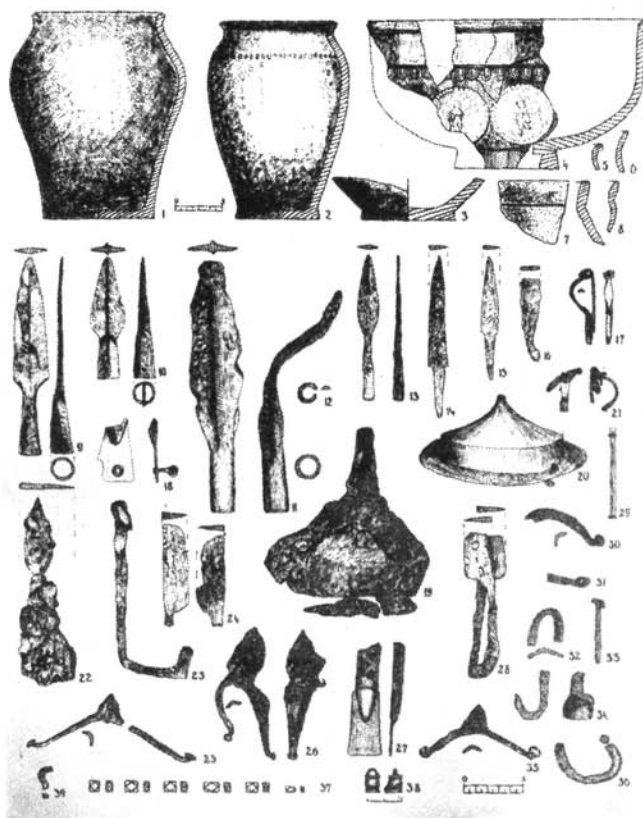
8. Számszerij alakú, gombos fejű, letört lábú vasfibula töredéke (2:21 kép);

9. Kör keresztmetszetű bronz tárgy töredéke (2:36 kép).

A következő temetkezés a sírgödör déldélkeleti sarkában került elő. Gondosan átválogatott kalcinált csontok voltak az ovális formájú gödörbe helyezve. A gödör méretei: $0,5 \times 0,3$ m, mélysége 0,12 m. A gödör mellett volt egy egytagú, tüvel ellátott, keskeny lábú fibula. A fibulatest félkör keresztmetszetű. Hossza 6,7 cm (2:17 kép). Mellette előkerült egy téglalap keresztmetszetű, horog alakú bronz tárgy töredéke (2:39 kép).

A sírgödör betöltése szenes maradványokat tartalmazó agyagból állott. Feltárása során a következő tárgyak kerültek elő: egy vasszeg (2:33 kép) és egy terra sigillata típusú edény töredékei, melyekből sikerült összeállítani egy vázát. Hengeres pereme alatt vízszintes erezet fut, alatta található egy sima fríz, melyet még egy erezet választ el a tojásfüggő sortól. Lentebb egy Dragendorff 37 típusú medalionokkal díszített fríz található. Egyik egy ruhátlan nőt ábrázol, aki jobb kezével egy kivehetetlen tárgyra támaszkodik, a másikon egy elmosódott férfialak látható (2:4 kép). A váza magassága 13 cm, a száj átmérője 24 cm, a talp magassága 1,6 cm. A váza töredékeinek egy része másodlagos égés nyomait viseli magán.

1,8 méterre nyugati irányban a sírgödörtől fixáltak egy kerek formájú, 0,45 m átmérőjű, 0,4 m mély gödröcskét. A kalcinált csontok felett, melyeket gondosan helyeztek bele a gödörbe, előkerült egy tömör, széles pengéjű, törött nyelű, háromrét hajlított kés (2:22 kép). A megmaradt darab hossza kiegyenesített állapotban 16,5 cm.

2. kép. A bányúi halomsír tárgyi leletanyaga; 1—2—urnák; 3—5—8—edénytöredékek; 4—váza; 9—11—lándzsahegyek; 12—vasgyűrű; 13—nyilhegy; 14—15—22—kések; 16—kés alakú tárgy; 17—21—fibulák; 18—27—pajzsfogó töredékei; 19—20—pajzsdudorok; 23—kulcs; 24—28—34 ollók; 25—26—30—32—35—sarkantyúk; 29—vasrúd; 33—szeg; 36—39—bronz darabkák; 37—karneolit gyöngyök; 38—függő

A csontok felszedése során a késen kívül előkerült hat darab tizenkét oldalú karneol gyöngy, melyek a hamvasztó tűz magas hőmérséklete hatására sötét színűek lettek (2:37 kép).

Ugyanebben a sírban került elő egy kisméretű, domború oldalú, kiálló peremű vödör alakú függő. Magassága 1,4 cm, átmérője 0,8 cm (2:38 kép).

Az utolsó sírtól 4,7 méterre északnyugatra előkerült még egy kör alakú, 0,5 m átmérőjű, 0,2 m mély gödör (1. kép). Feltöltésében előkerült néhány kézzel formált kerámia töredéke, és egy kevéske szén.

A bemutatott anyagból levont következtetéseket összegezve¹⁵, egybevetve az antropológiai vizsgálat eredményeivel, megállapíthatjuk, hogy a halomsírba öt halottat temettek el. Négyet sírgödörbe helyeztek el, közülük kettő lovas harcos volt. Erről a leletanyag páros leletei tanúskodnak (2 pajzsdudor, 2 pajzsfogó, 2 pár olló, 2 pár sarkantyú). A sírgödörön kívül elhelyezett ötödik temetkezés, a leletanyagból következtetve (gyöngyök, függő) nőé lehetett.

A halomsír kronológiai meghatározásában döntő szerepe van a tárgyi leletanyagnak, mely több mint harminc különböző darabból áll. A kerámia anyag jelentéktelen részt képvisel. A két urnán és a terra sigillata típusú vázán kívül a halomsír alatti területen öt-hat edénynek kb. húsz töredékét tárták fel (2:3, 5, 8 kép). Érdemes megemlíteni közülük a kihajtott peremű és gondosan kidolgozott vállú, kézzel formált agyagtálat (2:8 kép), melynek analógiái Péder i. sz. II—III. századi településéről ismertek.¹⁶

Az első számú urnának legközelebbi analógiái a Bovsev II. nevű csernjahovi településről ismertek.¹⁷ Az urna testét ujjbenyomkodásos öv díszíti, mely a római korban a dák edényekben is előfordul.¹⁸ A Felső-Tiszavidéken az edény felületét díszítő hasonló mintázat a psevorszki típusú fazekakra és tálakra jellemző.¹⁹

A 2. sz. urnához tartozó hasonló, kihajlú peremű, domború oldalú, magas vállú edényeket (2:1 kép), a III. századi izai temetőből ismerjük Kárpátalján.²⁰

A legérdekesebb lelet a váza (2:4 kép). Kárpátalján eddig ez az egyetlen terra sigillata. Egy brigetioi váza analógiája alapján az i. sz. III. század első felére keltezhető.²¹ Ilyen típusú, egész vázákat találtak a dél-

15. Az embertani vizsgálatokat az Ungvári Egyetem Anatómiai tanszékén végezték. Südslowakei. — SIA, XVII—2, 1967.

16. M. Lamiova — Schmiedlova: Römerzeitliche siedlungskeramik in der

17. V. D. Baran: Do pitanja pro pidgruntja csernjahivszkoj kulturi. — Doszlidzsennja z szlovjano-ruszkoi arheologii. Kijev, 1976, 5:1. kép.

18. Sz. Morinc: Novij oblik dakijszkoj kulturi v rimszkuj epohu. Dacia 5 (1961), 6:2 kép.

19. M. Lamiova — Schmiedlova: I. m. 464. p. 38:1. kép. V. Budinsky-Kricka. Sidlisko z doby rimskej a stan národov v Presove SIA, X—1, 1963. VI:10, 11. tábla.

20. M. J. Szmisko: Karpatszki kurgani..., 99—100. p. XVIII:11. tábla.

21. F. Ficchler: Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien. Dissertationes Pannonicae. Ser 2., No 10. Budapest, 1938. 154.

nyugat-szlovákiai sztárai²² telepen és az ocskói²³ temetőben. T. Kolník a hasonló vázákat Resatus²⁴ pannoniai mester készítményeinek tartja. Ezek a vázák a Felső-Tiszavidékre és a Kárpát-medence más részeibe Pannóniából kerültek.

A bátyui halomsír lovas harcosának felszerelése, mint fentebb láttuk, lándzsahegyekből, nyilakból, pajzsfogókból és sarkantyúkból áll.

A levélalakú pengéjű lándzsahegyek, melyeknek közepén bordázat fut végig (2:10, 11. kép) Galícia²⁵ területén lévő psevorszki típusú temetkezések fegyverei között fordulnak elő. Ezek a temetkezések az i. sz. III. század első felére datálhatók.²⁶ A késő-kelta minták alapján²⁷ készített hasonló lándzsahegyek megjelenése a római korban, a II. század végén és a III. század elején²⁸ kezdődő kelta reneszánsz jelenségével függ össze.

A babérlevél pengéjű, rombuszos bevágású, köpús lándzsahegyek (2:13 kép) az időszámításunk első századaiban jelennek meg, és meglehetősen hosszú ideig megmaradnak, s még a VI. századi longobárd temetkezésekben is előfordulnak.²⁹

Trapéz formában végződő pajzsfogó két példányban került elő (2:18, 27 kép). Megjelenésüket M. Jahn a III. század elejére teszi, megállapítva, hogy hosszú ideig fennmaradtak.³⁰ A későrómai kor psevorszki típusú temetkezéseiben is előfordulnak.³¹ Ezekre a temetkezésekre jellemzőek a hengeres aljú, hosszú, vagy rövid csúcsuk felé kúposan szűkülő pajzsdudorok³² (2:19, 20. kép).

A nyugat-balti kultúra pajzsdudorait, melyek a mieinknek analógiái, K. Godłowski a későrómai kor korai szakaszára datálja.³³

22. T. Kolník: Prehľad a stav badania o dobe rimskej a stahovani narodov. SIA, XIX—2, 6:1—2. kép.

23. F. Krizek: Nove nalezky terry sigillaty na Slovensku. SIA, XIV—L., 1966. 111, 8. kép.

24. T. Kolník: i. m. 509.

25. M. Smisko: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsa Wschadniej. Lwów, 1932. 81. p. II. 1, 4—5.

26. M. J. Szmisko: Plemena psevorszkoj kulturi. 31.

27. J. Filip: Keltové ve středni Europe Praha 1956. LXVI:16; XVIX:5; CII:9 t.

28. M. B. Scsukin: Csernahovszkaja kultura i javlenyje keltszkovo reneszansza. KSZIA. 133. 1973. 20—21.

29. Bóna I.: Die Langobarden in Ungarn. Acta Arch. Hung. 8. (1956) 243, 16:1—7. kép

30. M. Jahn: Die Bewaffung der Germanen. Würzburg 1916. 192.

31. M. Szmisko: i. m. 92. II.12. t.

32. Uo. 80. p. II:10, 14. t.

33. K. Godłowski: The Chronology of the Late Roman and early Migrations periode in Central Europe. Kraków, 1970, 102. X:16. t.

A félkör alakú korongban és a masszív túske alatt kapocsban végződő aszimmetrikus szárú sarkantyúk (2:26, 30—32., 35. kép) Lengyelország³⁴ és Nyugat-Ukrajna³⁵ psevorszki típusú temetkezéseinek tipikus leletei. A hasonló típusú legkorábbi sarkantyúkat K. Godlowski a népvándorlaskor legkorábbi szakaszának B₂ fázisához köti.³⁶ Ugyanakkor M. Jahn a kapocsos sarkantyúk megjelenését az i. sz. III. század elejére teszi, mondván, hogy korábról ezek nem ismertek.³⁷ Mindenesetre a szomszédos szlovákiai és galíciai területeken a hasonló sarkantyúk előfordulnak az i. sz. III. század első felének leletegyütteseiben.³⁸

Bátyún két fibula került elő. Az első — egytagú, keskeny lábú fibula tűvel, melynek pontos analógiái vannak Opotov³⁹ és Ocskó⁴⁰ sírleletei között. A terra sigillata töredékeknek s az egytagú fibuláknak Ocskón a 222. sírban való együttes előkerülése alapján T. Kolnik megjelenésük kezdetét a II. század végére és a III. század elejére tette.⁴¹ A legtöbb hasonló felépítésű fibulát Kostelec na Hané temetőjében találták (79 darabot).⁴² Az Iza melletti i. sz. III. századi temetőből a kárpátontúli területen 9 hasonló fibula került elő.⁴³

A második fejjombos, számszerij alakú fibula. A fibulatestet nem úgy erősítették a tűhöz, mint a hasonló felépítésű fibuláknál általában szokásos, fölülről lefelé, hanem alulról fölfelé (2:21 kép). Attól eltekintve, hogy lába letört, a megmaradt rész a csernjahovi kultúra⁴⁴ leletanyagában gyakran előforduló számszerij alakú, tűvel ellátott fibulákra emlékeztet.

A bátyúi halomsír használati tárgyai közé tartozik a horog alakú kulcs (2:23 kép), az ollók (2:24, 28., 34. kép) és a szög (2:33 kép). A hasonló kulcsok, a horog alakúakkal együtt jól ismertek Nyugat-Európa

34. Uo. 6—7. 2:a, i kép.

35. M. Szmisko: i. m. II:13. t.

36. K. Godlowski: i. m. 7, 2. kép.

37. M. Jahn: *Der Reitersporn, seine Entstehung und Früheste Entwicklung*. Leipzig, 1921. 58., 61.

38. T. Kolnik: *K typologii a chronologii niektorych spon*. SIA, XIII—1, 1965. 193—194, 6:6 kép. M. J. Szmisko: *Plemena psevorszkoj kulturi*. 31.

39. K. Godlowski: I. m. II:6. t.

40. T. Kolnik: *K typology a chronology* ... 12:3. kép.

41. Uo. 202.

42. J. Zeman: *Severni Morava v mladsi dobe rimske. Problemy osidleni ve svetle rozboru pohrebiste z Kostelce na Hane*. Praha, 1961. 180—188.

43. M. J. Szmisko: *Dva kurgani mogilnyiki* ... , II:12, 13. t. V. G. Kotigorosko: i. m.

44. V. Baran: *Poszelelnja persih sztolity nasoj eri bilja szela Cserepin*. Kijev, 1961, 76.

területén, az i. sz. I., IV. századi emlékek alapján.⁴⁵ A lakóhely bezárására használatos kulcsok sírbahelyezése, az elhunyt és a ház, s abban lakó családjai közti összeköttetés szimbóluma lehet.⁴⁶ A mieinkhez hasonló rugós ollók előfordulnak Lengyelország psevorszki típusú temetkezéseiben (Gebultov)⁴⁷ továbbá a krinicski⁴⁸ és a II. vorobjevoi,⁴⁹ csernjahovi településeken. A juhok nyírására használt ollók az ősi régmúltban jelennek meg, és hosszú ideig fennmaradnak, egészen napjainkig, lényeges változások nélkül. A Kárpátalján előkerült két rugós olló semmiben sem különbözik azoktól, melyeket a *Gallis-Lovacska*⁵⁰ híres, késő La Tene kézműves településen kerültek elő. Az i. sz. I. századra datálható az ábrahámí temetkezésből előkerült ollók, az i. sz. II. század második felére a Zemplénben (Szlovákia).⁵¹

Érdekes lelet az egyik oldalán elkovácsolt felületű szög (2:33 kép). Analógiája a budapesti temetőben került elő.⁵² Az ilyen típusú szögeket lovak patkolására használták.⁵³

A bátyúi halomsír leletei között a díszeket hat darab tizenkét oldalú karneol gyöngy és egy függő képviseli (2:37, 38. kép). Sz. M. Alekszejev a hasonló gyöngyök megjelenését a Fekete-tenger északi partvidékén az i. sz. II—III. századra teszi.⁵⁴ Később elterjedtek egész Nyugat-Európa területén, és különösen gyakran fordulnak elő a csernjahovi típusú leletek között.⁵⁵ Párducz M. a karneolgyöngyök megjelenését Magyarországon az i. sz. 180—200-as évekre teszi és kapcsolatba hozza a szarmata betöréssel.⁵⁶ A vödör alakú függő vagy „vödröcske”-függő domború oldalú.

-
45. V. M. Cigilik: Naszelennja Vernhnyovo Podnizstrovja persih sztality nasoj eri, Kijev, 1975. 118, 52:5 kép, E. A. Rikman: Pamjatnyik epohi velikovo perezszelenyija narodov. Kisinyev, 1967, 27—28. 4:7, 14; 7:7, 8. kép.
46. E. A. Rikman: Etnyicseszkaja isztorija naszelenyija Podnyesztrovja i prilegajuscsevo Poldunavja v pervih vekah nasej eri. M., 1975. 290.
47. K. Godlowski: Kultura przeworska. Pr. Arch 2. Krakow, 1961. 186.
48. E. A. Szimonovics: Pamjatnyiki csernjahovszkoj kulturi v sz. Krinycski. MIA, 82. (1960) 3:8. kép.
49. E. A. Szimonovics: Poszelenyije Vorobjovka 2 v Kurszkoj oblasztyi. KSZIA, 140, 1974. 80. 4:23. kép.
50. Lehoczky T.: i. m. XI:17., XVI. 4. kép.
51. T. Kolnik: Prehľad a stav... 16:17, 29:3. kép.
52. E. A. Rikman: Pamjatnyik epohi... 41:5. kép.
53. Uo. 27.
54. Sz. M. Alekszejeva: Antyicsnije buszi Szevernovo Pricsernomorja. SZAI, G. 1—12, 1975. 51.
55. V. V. Kropotkin: Rimszkije impornije izgyelija v Vosztocnoj Jevrope (II. v. do n. e. — V. v n. e.) SZAI, DI—27, 1970. 34—35.
56. Párducz M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II und III Jahrhundert Acta Archtlung 7 (1956) 182.

Analógiája előkerült a Cserkaszka terület⁵⁷ Leszki településén. A „vödöröske”-függő egész sorozatát tárták fel a budapesti és a kasznovi temetőkből.⁵⁸ Egy-egy példány előkerült Lohvica és Zolotaja balka temetkezéseiben a Dnyeper vidékén.⁵⁹ Ez a fajta dísz leginkább Lengyelország területén terjedt el, ahonnan időszámításunk első századaiban átkerül Nyugat-Európába.⁶⁰

Összegezve a sírleletek vizsgálatának eredményeit megállapíthatjuk, hogy a leletek nagy része az i. sz. III. századra keltezhető. A keltezt pontosítja a terra sigillata váza, s segítségével a bátyúi halomsír emelését i. sz. III. század első felére tehetjük.

A meglehetősen bő és sokféle leletanyag alapján nemcsak, hogy megállapíthatjuk a halomsír korát, hanem felvethetjük a kérdést kulturális hovatartozásáról. Végül legfontosabb szerep a temetkezési rítusnak jut, mint a kultúra egyik megkülönböztető vonásának.

A temetkezési rítust a halomsír alatt, az eltemetés helyén történő halotthamvasztás jellemzi. A töltést földből emelték, melyet a halom déli és délnyugati részeinél termeltek ki. Ezt igazolja a neolitikus kovaköszkő-darabok és apró kerámiatöredékek léte a töltésben, mely a földdel együtt került oda a megbolygatott, s a halomsírral együtt rögzített neolitikus rétegből.

A temetkezési mód alapján a temetkezés a gödrös urnatemetkezés típusához tartozik. A temetkezési rítus részletei a következők: a sírok elhelyezése a máglya széleiben, a sír betemetése a máglya maradványai-val, a másodlagos égésű kerámiák megléte, a leletanyag elhelyezése az urna körül.

A bemutatott temetkezési rítusnak és részleteinek pontos analógiái vannak a kárpáti halomsíros kultúrában.⁶¹ Eltérés egyedül a töltés méreteiben van. De ha az említett kultúra sírjai alapján véve a törzs átlagembereinek temetkezési helyei, akkor itt a helyzetük miatt az átlagos törzsi rétegből kiemelkedő emberek sírjai találhatók. Ezt nemcsak

57. A. T. Szmilenko — M. J. Brajcsevskij: Csernjahovszkoje poszelenyje v szele Leszki bliz goroda Cserkaszki. Isztorija i arheologija jugozapadnih oblastyje SzSzsZr v nacsale nasej eri. Moszkva, 1967. 16:3. kép.

58. E. A. Rikman: Pamjatnyik veikovoj... 6:11, 13; 9:15—16, 39:13—14. kép.
N. M.: Kravcsenko: Kaszanovszkij mogilnyik In: Isztorija i arheologija jugozapadnih oblastyje SzSzsZr v nacsale nasej eri. Moszkva, 1967. XVI:2—7. 13. t.

59. D. T. Berezovec — V. P. Petrov: Lohvickij mogilnyik. MIA 82. (1960) 6. kép; M. I. Vjazmitina: Zolota Balka. Kijev, 1962. 87. 5. kép.

60. E. A. Rikman: Etnyicseszkaja isztorija... 325.

61. M. J. Szmisko: Karpatszki kurganyi, 60—66, 77—79.

a töltés mérete bizonyítja, hanem a sírgödörbe helyezett leletanyag is. Sőt, az urnák több mint kétszer nagyobbak analógiáiknál, holott a kalcinált csontok az urnát csak egyharmadig töltötték meg.

Ily módon a temetkezési szertartásban mutatkozó hasonlóságok, az izai sírból származó urna analógiájának alapján a bátyúi halomsír a kárpáti halomsíros kultúra emlékeinek körébe sorolhatjuk. Ugyanakkor a psevorszki kultúrára jellemző fegyverek jelenléte nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezek psevorszki származású harcosok temetkezései. Erről tanúskodnak a halomsíros temetkezések (urnákban és gödrökben) Nyugat-Szlovákia területén a zempléni temetőben. Az említett temetőben a fegyverek mellett tipikusan psevorszki szitula alakú edények is voltak.⁶²

A halomsíros temetkezés a psevorszkiakra nem jellemző.⁶³ E temetkezések tipikusan psevorszki leletanyaggal a Felső-Tiszavidéken nyilvánvalóan a helyi temetkezési szertartás általuk történő átvételéről tanúskodik. Ennek alapján beszélhetünk néhány kisebb psevorszki csoportnak az i. sz. II. században a kárpáti halomsíros kultúra képviselői közé történő betelepedéséről.

62. T. Kolník. Prehľad a stav badania... 525—527.

63. G. F. Nyikityina: Pogrebalnij obrjad kultur polej pogrebenij Szrednjej Jevropi v I tiszjacseletyij do n. e. — pervoj polovinye I tiszjacseletyija n. e. In: Pogrebalnij obrjad plemjon Szevernoj i Szrednjej Jevropi v I tiszjacseletyij do n. e. — I. tiszjacseletyij n. e. Moszkva, 1974. 64—49.

Grab eines Kriegers aus dem 3. Jhs. der Gemarkung von Bratowo

Unter den archäologischen Funden, hauptsächlich im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert auf dem karpato-ukrainischen Gebiet der Ukrainischen SR zutage gekommen, waren die Denkmäler der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. bis unsere Tage nur in einer bescheidenen Zahl vertreten. Auf den bekannten Fundorten wurden keine Ausgrabungen fortgesetzt. Nur in den Sechzigerjahren unseres Jahrhunderts geschahen in dieser Hinsicht grundlegende Änderungen infolge einer intensiver Arbeit der archäologischen Expedition der Staatlichen Universität Uzhorod (Ungvár), die in der Zone der Bodenmeliorationen durchgeführt wurden. Zu den früher bekannten Denkmälern der ersten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. gesselten sich damals weitere 30 Fundorte, deren Grossteil durch Rettungsgrabungen freigelegt wurde.

Eine besondere Aufmerksamkeit verdient unter diesen die Gruppe der beim Dorf Bratowo (ung. Bányú) freigelegten Hügelgräber. Die Forschungen wurden an einem Hügelgrab von 42×34 m Grundfläche und 1 m Höhe vollzogen (Abb. 1).

In einer Tiefe von 1,2 m von der Oberfläche gemessen, im Zentrum der Fläche unter dem Hügelgrab kam ein Scheiterhaufen von $15,2 \times 9,2$ m zutage; einzelne Teile waren davon in einer Dicke von 12 cm rotgebrannt. Die stellenweise sekundär gebrannten Keramikbruchstücke, die geschmolzenen Bronzestücke und kalzinierte Knochen kamen hauptsächlich aus den zentralen und östlichen Teilen des Scheiterhaufens. Die 0,3 m tiefe Grabgrube von $8,8 \times 4,8$ m wurde im westlichen Teil der Fläche unter dem Hügelgrab freigelegt (Abb. 1).

In der Grube befanden sich zwei handgeformte Urnen (Abb. 2:12), weiters zwei kleinere 0,12 m tiefe Gruben. Das Fundmaterial bestand aus Rüstungsgegenständen von bewaffneten Kriegern (Abb. 2., 3) und alltäglichen Gebrauchsgegenständen (Scheren, Fibel, Schlüssel) (Abb. 2:17, 21, 23). Beim Entfernen der Auffüllung der Grabgruben kamen Gefäßfragmente zutage, aus welchen eine Terra-Sigillata-Vase zu sammengestellt werden konnte. Aufgrund ungarländischen Analogien kann die Vase auf die erste Hälfte des 3. Jhs. datiert werden.

In einer Grube von kleinen Dimensionen, die ausserhalb der Grabgrube zutage gekommen ist, wurde aufgrund der Karneolperlen und des „Eimerchen“-Anhängers (Abb. 2:37, 38) ein Frauengrab freigelegt.

Aufgrund einer Analyse der Grabfunde können wir das Hügelgrab auf die erste Hälfte des 3. Jhs. datieren.

Eine Analyse der Bestattungsriten des untersuchten Hügelgrabes zeigt Analogien zu jenen der Karpäter Hügelgräberkultur. Die Anwesenheit von Waffen, welche für Przeworsker Bestattungen charakteristisch sind, schliesst die Möglichkeit nicht aus, dass die im Hügelgrab bestatteten Krieger Przeworsker Abstammung waren.

Die Ansiedlung einzelner Przeworsker Stämme in der Oberer Theissgegend im Laufe des 2. Jhs. u. Z. und die Übernahme lokaler Bestattungsbräuche (auch von den einzelstehenden Hügelgräbern des Gräberfeldes von Zemplén unterstützt) zeugen von ihrer Einfügung in den Kreis der Population der Karpäter Hügelgräberkultur.

Kotigorosko, V. G.

Anthropological Investigations of the Cremated Remains of the Kurgan 1. of Bratovo (The Carpatian Ukraine)

LÁSZLÓ SZATHMÁRY

The Kurgan 1. near Bratovo (District of Vinogradov, The Carpatian Ukraine, Soviet Union) was unearthed by V. G. Kotigorosko. On the basis of the archeological furniture of the five cremated burials of the kurgan dates back to the late 2nd and early 3rd centuries A. C. (KOTIGOROSKO 1979, 1988).

Four of the five cremated burials were found within a 8,8×4,8 m pit with the fifth one lying the North-Eastern corner of the pit. Of the four burials two were found in urns and two without urns. The one outside the grave was also placed there according to the urnless rite.

Thus, I was in the position to carry out anthropological examinations on the skeleton remains of two burials in urns (numbered with Arab figures) and three burials without urns (Roman figures).

The analysis was based on the viewpoints and qualitative categories established by BREITINGER (1959), BROTHWELL (1965), CAMPS (1953), CHOCHOL (1958, 1961), GEJVAL (1948), GRIMM—THEIS (1964), KLOIBER (1956), LISOWSKI (1956), NEMESKÉRI—HARSÁNYI (1968) and SCHAEFFER (1960).

The determination of age at death was made possible only by the degree of endocranial suture closure (NEMESKÉRI—HARSÁNYI—ACSÁDI 1960, ACSÁDI—NEMESKÉRI 1970) and abrasion (KÖRBER 1957).

Detailed observations:

Urn 1.

Weight: 4,5 g. Quantity: 90 pieces. Microfragmented. The fragments are not deformed, of greyish-whitish colour, their clangour is sharp, lumpily broken, split longitudinally, their cracks are vaulted. The degree of cremation is mediocre. The following identifiable parts were available for qualitative examinations: neorocr. (5), vert. th. (1), humerus (2), tibia

(1). Tooth: I (1), P (1), M (2) — all fragments. Sex: female. Determination of sex was uncertain. Age at death: between 25—50 years since maximum abrasion is of degree 2.

The general appearance of skeleton fragments are graceful, muscle-reliefs are weak.

Urn 2.

The skeleton fragments of a cremated animal were found in Urn 2. Weight 133 g. Quantity: 600 pieces. Meso-macrofragmented. Fragments are not deformed. The frame looks rather broken than burnt. Cremation is only singe-like. Fragments give blunt sound, lumpily broken.

Grave I. (without urn)

South-East of Urn 2.

Weight: 27,5 3. Quantity: 140 pieces. Meso-fragmented. Some fragments of the top of the crania are bent at some angle, fragments of limbs are not deformed. Colour: greyish-whitish and light-brown. Fragments give blunt sound except for a few small pieces giving sharp clangour. Lumpily broken, cracks vaulted. Remarkably different degrees of cremation; generally weak, even unsatisfactory with some anthropologically unidentifiable pieces. The following fragments were evaluable qualitatively: neurocr. (20), humerus (2), femur (1), tibia (18), fibula (1).

Sex: male. The determination of sex belongs to the „very likely” category. Age at death: 30—60 years (sutura occipitalis pars lambdoidea: Phase II.).

The general appearance of the skeleton is robust, muscle-reliefs are powerful. Conspicuous is the large number of fragments of tibia and crania. This may refer to the fact that the higher temperature part of the fire burnt the trunk of the body for a long time. The skull and the legs were not under such a heat effect.

Pathology: its left clavícula diaphysis is cracked, and reossified in slight dislocation.

Grave II. (without urn)

South-East of Urn 1.

Weight: 39 g. Quantity: 180 pieces. Mostly meso-fragmented. The fragments are not deformed, their colours are greyish-white and sand-yellow. Some skull fragments are grey-black which refers to short flames and long glowing. Give sharp sound, broken into lumps. The portion of

longitudinal and transversal splits is remarkable. Cracks are vaulted. Cremation unsatisfactory, weak. Identifiable fragments are the following: neurocr. (16), viscerocr. (2), vert. lumb. (1), humerus (3), radius (2), ulna (1), pedes (2). Sex: female. Degree of certainty of determination: „possible”. Age at death: 23—40 years (sutures around vertex: Phase I). The general appearance of the skeleton is robust, muscle-reliefs are mediocre. Diameter of capitulum ulnae dorso-volaris: 14 mm.

Grave III. (without urn)

North-West of pit.

The burnt remains in the round hole form two separate layers. The upper and lower layers comprise the components of the same skeleton. Fragments of completely ossified parietal sutures can be found both in the upper and the lower layers and degree of indentation serration represent the same anatomic variation in both layers (AUGIER 1931, BENNETT 1965).

The presence of these two layers calls attention to the repeated collection of the remains. If we analyse the ratio of identifiable frame components in the layers, we might throw some light on the system of collection.

Lower layer: neurocr. (62), viscerocr. (2), costae (2), radius (1), tibia (3).

Upper layer: neurocr. (12), humerus (1), femur (2), tibia (5), fibula (1), pedes (1). Thus, they first collected the elements of the skull which formed the lower layer. In the upper layer the portion of elements of limbs is remarkably larger.

Weight; upper layer: 18,5 g, lower layer: 25 g. Total: 43,5 g. Quantity; upper layer 170 pieces, lower layer 300 pieces. Total: 470 pieces. Mesofragmented. Two rib fragments twisted with divergence in axis, the rest is undeformed. Colour: greyish-white; fragments give sharp sound, mostly lumpily broken. Longitudinal and transversal splits occur in all anatomic regions. Cracks are generally shell-like. Cremation of frame is mediocre. Sex: female. The degree of certainty of determination: „probable”. Age at death: 40—80 years. (Sutura coronalis pars bregmatica IV. sutura sagittalis pars media IV, sutura lambdoidea pars lambdoidea et media III. Oblit coeff.: 3.5).

The general appearance of frame is moderately robust, muscle-reliefs are moderately expressed.

Thus, a graceful female was found in Urn 1. of Kurgan 1. at Bratovo; an animal in Urn 2.; in Grave I. without urn a robust male was found; in Grave II. without urn there was found a masculine female

from the point of view of robusticity; in Grave III. without urn there were found the remains of a moderately robust female.

The cremation of skeletons is mediocre, or less than mediocre. The bones of the animal in Urn 2. are hardly singed. The fragments of human bones are generally greyish-white with some tint of brownish-yellow. They give sharp sounds, but they are lumpily broken. Radial splits rarely occur even on the fragments of crania. Cracks are generally vaulted, deformation is insignificant.

Characteristic cremation rites can be substantiated to some extent only in the case of Grave I. and III. without urn. In these two cases the fragments of the skull and the limbs form a clear majority which may refer to the slighter degree of cremation of these parts of the body. The center of the fire or glowing embers must have been about the trunk and the body was cremated without mutilation. Since we cannot find similar phenomena with other graves, we must not exclude the possibility that occasionally the body was placed differently on the pile.

The two layers of Grave III. are of special interest in which they first collected and buried mainly the fragments of the skull and later those of the trunk.

LITERATURE

1. Acsádi, Gy., Nemeskéri, J. (1970): History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai, Budapest
2. Augier, M. (1931): Squelette céphalique. In: Poirier, A., Charpy, A., Nicolas, A., *Traité d'anatomie humaine*. Masson, Paris
3. Bennett, K. A. (1965): The etiology and genetics of wormian bones. *Am. J. Phys. Anthropol.*, 23: 255—260.
4. Breitingner, E. (1959): Das Brandknochengemenge von Dauborn. *Nassauische Annalen*, 65: 48—61.
5. Brothwell, D. R. (1965): Digging up Bones. British Museum, London
6. Camps, F. E. (1953): Medical and scientific investigations in the Christie case. London
7. Chochol, J. (1958): Bisherige Ergebnisse einer anthropologischen Analyse der Lausitzer Brandgräber in Böhmisches Ländern, *Pam. Arch.*, 49: 559—582.
8. Chochol, J. (1961): Analyse menschlicher Brandreste aus den Lausitzer Gräberfeldern in Ushi nad Labem-Streckov II. und in Zirovice, Bezirk Cheb. In: Plesl, E., *Luzička Kultura v severo-západních čechách*, pp. 273—293.
9. Gejvall, N. G. (1948): Bestämning av de brända benen från Gravarna in Horn. *Kungl. Vitterhets Hist. Antikvit. Handl.*, 60: 153—180.
10. Grimm, H., Theis, G. (1964): Der gegenwärtige Stand der Leichenbranduntersuchungen. *Ausgrabungen und Funde*, 6: 299—306.

11. Kloiber, A. (1956): Anthropologische Untersuchung der Urneuzeitlichen Leichenbrände von Linz-Schörghub und St. Martin bei Linz. Naturkundl. Jb. Stadt Linz, pp. 13—18.
12. Kotigorosko, V. G. (1979): Kurgan pervoi polovini III. v. n. u. s. Bratovo SA, 1: 153—163.
13. Kotigorosko, V. G. (1988): III. századi harcos sírja Bátyú (Bratovo) határában. nek ellentmondani látszik, hogy a cselkari maszki és más alakú (a szemek helyén JAMÉ 1978—80. (Nyíregyháza), 21—23.
14. Körber, E. (1957): Abrasion und Artikulationsbewegung. D. Z. Z. 12: 1486. sites. Proc. Soc. Antiq. Scot., 89: 83—90
15. Lisowski, F. P. (1956): The cremations from the Culdoich, Leys and Kinchyle kérdesei. (Questions of the examination of cremated bone-finds.) Anthropol. Közl., 12: 99—116.
16. Nemeskéri, J., Harsányi, L. (1968): A hamvasztott csontvázletek vizsgálatának Lebensalters von Skelettfunden. Anthropol. Anz., 24: 70—95.
17. Nemeskéri, J., Harsányi, L., Acsádi, Gy. (1960): Methoden zur Diagnose des
18. Schaefer, U. (1960): Anthropologische Untersuchung der Leichenbrände aus dem westlichen Tumulus der Trehat en Nufégá bei Uruk-Warka. Abt. Dtsch. Orient. Ges., 5: 31—36.

Embertani vizsgálatok a bátyú (bratovoi) 1. kurgán (Kárpátukrajna) hamvasztott csontvázletein

A bátyú 2—3. századi kurgánt V. G. Kotigorosko tárta fel. Az öt hamvasztásos temetkezés közül négy egy 8,8×4,8 m-es sírgödörön belül volt, egy pedig a sírgödör ÉNy-i sarka mellett feküdt. A sírgödörön belüli négy temetkezés közül kettő urnás, kettő pedig szórthamvas. Szórthamvas rítusú a sírgödörön kívüli temetkezés is.

Az antropológiai vizsgálat eredményei szerint az I. urnában egy gracilis nő (23—50 éves), a 2. urnában egy kutya nagyságú állat, az I. szórthamvas sírban egy erőteljes férfi (30—60 éves), a II. szórthamvas sírban egy robuszticitás szempontjából masculin nő (23—40 éves), a III. szórthamvas sírban pedig egy közepesen erőteljes nő (40—80 éves) hamvai voltak. A csontvázak kiégetettsége közepes, illetve a közepesnél gyengébb. A 2. urnában levő állatcsontváz maradványai alig pörköltek. Az emberi váztöredékek általában szürkésfehérek némi barnássárga színárnyalattal. Hangzásuk éles, de darabos törésűek. Sugaras hasadás még a koponyafragmentumokon is csak elvétve fordul elő. A repedezettség ívelt, a deformáció nem jelentős.

Jellegzetes hamvasztási rítusra csak az I. és a III. szórthamvas sír esetében lehet bizonyos mértékig következtetni. E két esetben ugyanis

az agykoponya és az alsó végtagelemek töredékei vannak túlsúlyban, ami feltehetően az említett testtájak gyengébb égetettségével függ össze. A tűz, illetve a parázs központja tehát a törzs táján lehetett, és a halottakat csonkítás nélkül hamvasztották. Miután a többi sírnál hasonló jelenséget nem tapasztalhatunk, fenn kell tartanunk annak a lehetőségét, hogy a tetemeket esetenként eltérő pozícióban helyezték el a máglyán.

Különösen érdekes a III. szórthamvas sír kétrétegű temetkezése, melyben előbb főként a koponyaelemeket, később pedig a törzs hamvait gyűjtötték össze, illetve temették el.

Szathmáry László

Egy kárpátaljai magyar falu ethnobotanikája

GUNDA BÉLA

Dercen (Drisina) magyar falu Munkácstól (Mukacevo) délre, a múlt század végén lecsapolt Szernye mocsár szélén. A falu nemzetiségi összetételére, eredeti lakosságára jól rávilágít a múlt századi vallási statisztika. Fényes Elek közli, hogy 618 református, 4 római katolikus, 5 görög katolikus és 8 zsidó él a faluban (Fényes 1851:252). A reformátusok természetesen kivétel nélkül magyarok. A falu nemzetiségi képe napjainkig sem változott. Fényes Elek még azt is elmondja, hogy az erdővel rendelkező faluban a lakosok faszerszámokat és fehér cseréppipát készítenek. A lakosság emlékezete szerint fazekasok még az I. világháború előtt dolgoztak a faluban. Bakos Andri (András) volt a zutolsó derceni fazekas, de akinek már az utódai sem élnek. Múzeumi gyűjteményeinkben a derceni kerámia rendkívül ritka.

Még 1940-ben körültekintő terepmunkát végezhettem — a budapesti Néprajzi Múzeum támogatásával — a faluban. Az idősebb nemzedék jól emlékezett arra, hogy a Szernye-mocsárban rengeteg csíkot (*Misgurnus fossilis*) fogtak. A földművelés mellett jelentős volt a disznótartás. 1930—1935 között is hajtották fel a kondákat a Szinyák, a Borlo-Gyil hegység erdeibe, ahol a sertések tölgy- és bükkmakkon híztak meg. A Szinyák neve a 17. században még Kékbérc, a Borlónak pedig a régi magyar neve Barlang-hegy (Kiss 1980:120, 615).

Dercen magyar lakosságának aránylag gazdag a növényismerete, de ugyanígy jól ismerték a Szernye-mocsár madárvilágát is. Természetes, hogy a két világháború között még nagyszámú gyógynövényt gyűjtöttek és használtak. A környező réteken, a tölgyesekben, a hajdani mocsár helyén elterülő legelőn, a temetőben, a szőlők mezsgyéin, kerítéseinek tövében gyűjtötték a gyógynövényeket.

Az alábbiakban ezeket ismertetem. A növények latin elnevezése után közlöm a népnyelvi elnevezést. A falu öregjei szerint akinek használ a gyógyfű először betegebb lesz tőle, mint volt, és csak azután lassan kezd gyógyulni. A gyógynövényeket terepmunkám idején nemcsak

egy-egy idősebb asszony ismerte, hanem azok használatáról, nevééről széles körben tudtak. Akadt olyan parasztház, ahol 5—10 különböző gyógynövényt is találtam. A száraz növények kis csomóba kötve a kamara gerendáján függtek. Az eresz alatt függő gyógynövényeket az idegen is megfigyelhette. Télire azonban a gyógynövény az eresz alól bekerült a kamarába. A betegnek szívesen adtak a gyógynövényből, de pénzért sohasem árulták. A szegény, gyámoltalan idős asszony a gyógyfűért elfogadott néhány tojást, liternyi lisztet, tenyérnyi szalonnát. A gyógyfüvet sohasem köszönték meg, hogy biztos legyen a hatása. A tavasszal szedett növényeknek nagyobb gyógyítóerőt tulajdonítottak, mint a nyáron gyűjtötteknek. Összel már gyógynövénygyűjtéssel nem foglalkoztak. A növényeket általában árnyékos helyen, megszáritva használták.

De lássuk, milyen növényekkel gyógyítottak a derceniek.

Alnus glutinosa (égerfa). Zöld és szárított levelét reumás fájdalmaknál a fürdővízbe teszik.

Althaea officinalis (fehértályva). A levél felső felületét megnyalva sebre teszik. A tejben megfőzött gyökere is gyógyítja a *gyölest*, sebet.

Aristolochia clematitis (farkasalma). A levele sebre borítva gyógyít. A fürdővízbe is teszik, s így gyógyítják a megdagadt testrészt. A lábon lévő *daganyagra* (daganat) is teszik a növény levelét.

Asarum europaeum (kapuknyik). Ez az erdei gyógynövény fürdővízbe téve köszvény ellen használ.

Carpinus betulus (gyertyánfa). A fa törzsét ellepő mohát (*famu*) lekaparják és köhögés, mellfájás gyógyítására teának főzik.

Centaurea cyanus (búzavirág). Teának főzött virágját köhögéskor isszák.

Centaurium minus (erősfű). Virágját, levelét a gyengélkedő kisgyermek fürdővizébe teszik.

Corylus avellana (mogyorófa). A frissen levágott mogyoróvesszőt tűzre teszik s égés közben a vesszővégeken kiszivárog a *faolaj*, amivel a *sömörögöt* (sömör) kenik be.

Crataegus monogyna (galaginnya). A virágjából főzött tea bélbajt, mellfájást gyógyít.

Cypripedium calceolus (Boldogasszony füve). A levelét sebre teszik.

Dictamnus albus (ezerjófű). Ez a napjainkban erősen megritkult nő-

vény a falu határában a tölgyerdők tisztásain 1940-ben még gyakran előfordult. Szárát, levelét, virágját fürdővízbe teszik, s izületi betegségeket gyógyítanak vele. Mell-, szív- és gyomorfájás esetén teának iszszák. „Ha megfőzik, még a szagától is meggyógyul az ember” — mondogatták a faluban —. Botanikailag nem tudom megmagyarázni azt a népi véleményt, hogy a fehér virágú növényt a férfiak használják. A sárgát virító növényt a nők fürdővizébe teszik. Az említett sárga és fehér virágok nyilvánvalóan más növény virágai. A *Dictamnus albus*-nak pirosas a virágja. Már 1578-ból tudunk az ezerjófű használatáról. A közlés szerint a veszett kutya harapását és a kígyómarást is gyógyítja (*Melius* 1979:252; *Füller* 1943:22).

Dipsacus laciniatus (gagóhúgy). Az egymással szembenálló levelek tövéből összegyűlt vizet napfelkelte előtt összeszedik és a beteg szeméttel mossák vele. Erre tanít már 1578-ban *Melius Péter* Herbáriumában is (*Melius* 1979:173).

Frangula alnus (kutyaafa). Ugyanúgy használják, mint a *Corylus avellana*-t.

Galium verum (Szent Antal virág). Akin rajta van a Szent Antal tüze (kipattog a teste, sömörök forma pattanások lesznek rajta), akkor a Szent Antal virágot megszárazsák, mézzel összekeverik és a beteg testrészt bekenik vele.

Gentiana pneumonanthe (rettegő fű). A megijedt gyermek retteg (remeg). Ilyenkor a gyógyfű száraz levelét, szárát, virágját a fürdővizébe teszik. „Ha nagyon beszélnek akkor is retteg a gyerek.”

Gratiola officinalis (innnyutó fű). Ha valakinek megmerevedik a lába, a fürdővizébe teszik.

Hedera helix (borostyán). *Daganyagtól* való gyógynövény. Forró vízbe teszik a leveleket, majd ráraják a *daganyagra*.

Helleborus purpurascens (hunyor, hurny). „Tudom én a hurnyot” (ismerem a hunyort) — mondja az egyik füves asszony. A növény gyökerét a beteg disznó fölébe húzzák. A közeli Fornoson (szintén magyar falu) a gyökeret megfőzik és a beteg disznót megmossák a levéllel. A *Helleborus purpurascens* gyökerét Dercenben nem ássák ki, hanem kárpátukrán asszonyoktól veszik. Az asszonyok tavasszal jelennek meg a faluban. Hátikosaruk tele van ezzel a gyógynövénnyel. Lisztért, tojásért, pénzért adják. A kárpátukránok hasonlóan gyógyítanak vele, mint a magyarok. A *hurony*, *hurnyó*, *hunyorgó* Szernyén és Fornoson a *Veratrum album*, de az utóbbi faluban *Helleborus purpurascens* jelen-

tésben is feljegyeztem. A *hurnyó* (Csongor, Bereg) a *hurnyót* (Mezőkaszony) a *Helleborus purpurascens* (Beke 1939:239). Valószínű, hogy a derceni *hunyor* gyökerek között volt *Veratrum album* gyökér is, amelyet Erdélyben szintén húznak a disznók fülébe (Füller 1943:57). Iga-za van Beke Ödönnek, amikor azt írja, hogy a hunyornak ezt a kétfé-
le jelentését már régi füves könyveink, szótáraink közlik (Beke 1939:239). Egyébként a *Helleborus* sp. gyökere az ókortól kezdve napjainkig Európa-
szerte ismert az állatgyógyászatban. A beteg ló szügyébe, a tehén nyaka
alatti lebernyegbe, a disznó fülébe stb. húzzák (Fischer 1981:215—226;
Aumüller 1966:291—312). 1798-ban írja Veszelszki Antal, hogy a bör-
zsönyi Nagymaros határába messze földről eljönnek a pásztorok, hogy
kiássák a *Helleborus* sp. gyökerét, amit ember- és állatgyógyításra hasz-
nálnak (Veszelszki 1798:201—203).

A *Helleborus* sp.-ek gyógyító hatásáról nálunk már a 19. sz. elején
doktori értekezés jelent meg: *Hunyor Emericus*, Dissertatio inauguralis
medica de helleboro. Pestini, 1834. Typ. Trattner, 27. b. Igen értékes az
a közlemény, amelyet Kóczián Géza és társai írtak a hunyorról (Kóczián
Géza—Szabó István—Szabó László Gy., A *Helleborus*-, hunyor-fajok
népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. Orvostörténeti Közle-
mények, Suppl. 11—12. Budapest 1979. 125—134. l.).

Juglans regia (diófa). Zöld levelét sebre teszik és reuma elleni für-
dővízbe.

Lychnis flos-cuculi (szúnyogvirág). Szárát, levelét, virágját reuma
ellen fürdővízbe teszik.

Matricaria chamomilla (székfű). Száritott virágjából főzött tea széles
körben használt gyógyszer. A teáját isszák gyomorfájás, torokbaj ellen.
A különböző sebet, daganatot, a gyulladásban lévő szemet mossák vele.

Pinus silvestris (fenyő). Ennek a fenyőnek, de más fenyőféléknek is
a kicsorgó gyantáját (szurok) gyógyításra használják. Ha az embernek
szeg megy a talpába, a kezébe vagy „gyülést akar elöletni, akkor ráteszik
a sárga, ragadós szurkot.” „Szögnyilalásnál a lovak lábára is szurkot
tesznek. Használatos a szurok a különböző sebekre is. A fenyőszurkot
Beregszentmiklós (Cinadovo), Alsó- és Felső-Viznice (Niznaja- és Verhnaja
Viznica) Alsógereben vagy Rábonica (Niznaja Hrabovnica), Kockaszállás
(Kosino), Holobina (Holobinné, Galambos), Denyova, Feketefiridő, Ökör-
mező (Volové), Lécfalva, Kustánfalva (Kustonovice), Bábakút (Babice),
Papfalva, Dunkófalva (Obova) falvakból hozták a kárpátukrán férfiak,
nők, akik mint vándorárosok lisztért, paszujért, más élelemért cserél-
ték el. A szurok a vándorárosok hátikosarában volt henger-, kolompfor-

májú nyírkéreg edénybe, *fahársba téve*. A szegényebb asszonyok kis kendőbe kötve is hozták a szurkot. A faluban magyarul és kárpátukránul kiabálták, hogy *szurok! szurok! — smolá! smolá!*

A fáról lekapart szurkot *összenyomogják* (összenyomkodják) és *kis csomókban* teszik a kéregedényekbe, kötik a kendőbe. Ha nem volt szurok a háznál, maguk a derceniek is elmentek érte Feketefiridőbe. Fornoson tudnak arról, hogy a hegyekből csépelni lejáró kárpátukránok mindig hoztak magukkal eladó szurkot. Az asszonyok vásárolták tőlük. A Kárpátok területén a szurkot a székelyek, románok a sebre is teszik. A pásztorok azért rágják, hogy fogukat tisztítsák, fáradtságukat enyhítsék (*Gunda 1966:204—210; Gunda 1966:33—42*). Az árvai szlovákoknál nyálképzés, fogtisztítás miatt rágják a fenyőgyantát s a gyerekektől zab- és árpakenyérért cserélik (*Nagy 1891:66*).

Polygonum aviculare (porcfű). A maláriában szenvedő beteget porcfű teával itatják.

Salvia glutinosa, *S. pratensis* (vadzsálya). A fejfájós beteg a megfőzött növény gőzére tartja a fejét.

Sambucus nigra (bodza). A virágját teának főzik és köhögés ellen isszák.

Sanguisorba officinalis (vérfű). Női betegségek (vérfolyás) gyógyítására a fürdővízbe teszik.

Satureja hortensis (bosfű). A köszvényes beteg fürdővizébe teszik. Háromszor kell benne megfürödni.

Scrophularia nodosa (feketecsonár). Reumás beteg fürdővizébe teszik.

Sempervivum tectorum (filfű). A ház szalmatetejére ültetik, ahol csomókban nő. Kövér leveléből a nedvet a fájós fülbe *facsarják*. *Fülbeeresztő* (Szlavónia), *fülbecsavaró* (Hódmezővásárhely), *fülbecseppentő* (Debrecen) stb. néven széles körben ismert gyógynövény. Háromszéken, Kézdiszéken *bódogasszonrózsa* a neve, s nedvét szintén a fülbe csepegtetik (UMTSz., *Péntek—Szabó 1976:214*). De már 1837-ben Kremzir Moyses Némelly magyar népgyógyszerek bíráló vizsgálása c. Pesten megjelent doktori értekezésében azt mondja, hogy a levét hasztalan csepegtetik a fülbe (8. l.). A *Sempervivum tectorum* neve a Dunántúl nyugati részén *mennykővirág* (Vas m.), *égdörgőfű* (Vas m.), *mendörgőfű* (Rábaköz) a neve. Ez az elnevezés annak az emléke, hogy a nép háza, istállója, ólja tetejére ülteti abban a hitben, hogy oda nem üt a villám (*Beke 1948:12—13*). Már Melius Péter Herbáirumában (1578) tud róla, hogy a *Sempervivum* sp. a háztetőn terem (*Melius 1979:164*).

Solanum dulcamare (kutyaszőlő). A levelét a csizma, cipő feltörte lábára, törésre, fekélyre teszik. „Első orvosságnak” tartják.

Stachys annua (tisztessfü). A zöld vagy száraz növényt a reumás beteg fürdővizébe teszik.

Tilia argentea, *T. cordata* (szádokfa). A hársfa szárított virágját *Rubinia pseudo-acacia* (akác) virágjával összekeverve teának isszák. Az ilyen tea hatásos gyógyszer köhögés ellen.

Ulmus minor (szil). A fából kiszivárgó mézgával sebet kennek.

Viola arvensis, *V. tricolor* (vadárvácska). Teának főzik a virágját, levelét, szárát és köhögés esetén isszák.

Viola odorata (ibolya). Köhögés, mellfájás esetén teát készítenek belőle.

Viscum album (vadgyöngy). Vékony ágát, termését reuma ellen a fürdővízbe teszik.

Három növényt botanikailag semmiképpen sem sikerült meghatároznom. A növényeket nem láttam. Így csak népnyelvi elnevezésüket közölhetem.

Bélfű. Az egyik idős asszony a következőket mondta: „Reumásnak fürdőnek való, fattyót virét, ritka virága van, a férfiaké dupla virágú Kaszálóban sok terem.” 1940 június 8-án kimentem vele a faluszéli rétre, de a növényt nem tudta megmutatni.

Hopolyag. „Akin apró kelések vannak, annak megfőzik firidőnek és a levében megfürösztik a beteg testrészt.”

Nemzeti sás. Valamelyik *Carex* species lehet. Rühes beteg fürdővizébe teszik.

Mindezeket a növényeket más magyar vidékeken is használják. A legtöbbet említik a 16—18. századi fűvészkönyvek is. Természetesen nem mindig ugyanannak a betegségnek a gyógyítására használatosak (Faller 1943). Eléggé jól ismerjük a kárpátukránok gyógynövényeit is. Boltarovic Z. E. munkájából azt látom, hogy a kárpátukránok csak néhány olyan gyógynövénnyel gyógyítanak, amelyeket Dercenben is ismernek (*Viola tricolor*, *Matricaria chamomilla*, *Althea officinalis*, *Sambucus nigra*, *Alnus* sp., *Crateagus* sp., *Helleborus* sp., *Corylus avellana*). A kárpátukránok gyógynövényei között számos olyan található, amelyet a derceni magyarok egyáltalán nem használnak (*Cetraria islandica*, *Arnica montana*, *Inula helenium*, *Levisticum officinale*, *Bindens tripartita*, *Origanum vulgare*, *Leonorus cardica*, *Cichorium intybus*, *Juniperus communis*, *Vaccinium vitis idaea*, *Rubus caesius* stb.). Ezt rész-

ben a növényföldrajzi viszonyokkal is magyarázhatjuk. Így a *Juniperus communis*, a *Vaccinium* sp., az *Arnica montana* csak a magasabb hegy-ségekben fordul elő. Az *Origanum vulgare*, a szurokfű viszont igen gyakori Dercen határában is. De gyógyfűnek mégsem használják. Lehetséges azonban, hogy ide vonatkozó gyűjtésem hiányos. Ha a növényföldrajzi viszonyoktól eltekintünk, akkor igazat kell adnom a két kitűnő kultúrbotanikusnak, Szabó Attilának és Péntek Jánosnak, akik azt írják, hogy a kutatók számára ma már a legkilátástalanabb különválasztani a népi növényismeret történeti forrásait és rétegeit (Szabó—Péntek 1978: 151). Az a véleményem, hogy a legtöbb gyógynövényünk népi használatát tanult emberek, tanítók, lelkészek, korábbi kalendáriumok stb. révén egykori orvosi munkákból, fűvészkönyvekből került el a falusi nép körébe. Ahol azután használatuknak, nevüknek éppen úgy variánsai keletkeztek, mint a himzésnek vagy népdalnak. Talán a leggondosabb filológiai, botanikai, orvosi és néprajzi vizsgálattal sem lehetne megállapítani a közvetlen népi tapasztalat alapján használt gyógynövényeinket. Természetesen sok gyógynövényünknek lehet több ezer éves múltja is. A betegség és a gyógynövény, a gyógyító varázslat egyidős az emberrel.

Nem tudom, hogy több mint negyven év előtti kutatásaim után jelenleg milyen Dercen faluban a nép gyógynövényismerete. De nyilvánvalóan jelentősen háttérbe szorultak a hagyományos gyógynövények, mint más magyar vidékeken, falvakban. Ennek több oka van! A gyógyítás a kórházakban, a klinikákon a parasztság számára is ingyenes és a falu népe nagyon olcsón hozzájut a gyógyszerekhez. Az orvosok minden nehézség nélkül receptre írják a gyógyszereket, s azok igen olcsón megvásárolhatók. Sok gyógyszert a patikákban recept nélkül is adnak. A parasztcsaládoknál azt látjuk, hogy gyakran 10—15-féle gyógyszert is tartanak a háznál. Ezek a gyógyszerek foglalják el a múltban használt gyökerek, füvek, virágok, levelek helyét. A modern gyógyszerekből (Algotypin, Andaxin, Elenium, Panangin, Stugeron, Cavinton stb.) — számontartva saját tapasztalatukat és az orvosok tanácsát — éppen úgy adnak a szomszédoknak, mint régebben a gyógynövényekből. A Zempléni hegységben (Füzér, Telkibánya, Pusztafalu), a Nyírségben (Nyírlugos, Nyíracsád, Bököny) megfigyelhettem, hogy az idős asszonyok a magas vérnyomás elleni gyógyszerekből (Minipress, Rausedil, Trasicor, Dopagit, Brinaldix stb.) két-, háromfélét is tartanak otthon. Ezek között van olyan, amelyet a USA-ban, az NSZK-ban élő rokonok küldtek. Az orvosoktól hallott tanácsokat a szomszédoknak, a betegeknek továbbadják. Ha valamelyik gyógyszerre már nincsen szükségük, nem dobják ki. Tovább őrzik, mint régebben a gyógynövényeket. A modern gyógyszerekkel kap-

csolatban a parasztság idősebb nemzedékének hasonló a magatartása, mint korábban a gyógynövények esetében. A hagyományos gyógynövények visszaszorulásához hozzájárul az is, hogy lassan kihalnak azok az öregek, akik azokat ismerik. A mai fiatal nemzedék már nem érdeklődik a gyógynövények iránt. A gyógynövény szaküzletek (Herbária) vásárlói inkább a városi lakosság közül kerülnek ki. A gyógynövények ki is pusztulnak. A természetes növénytakaró megbomlik. A réteket felszántják, az erdőket irtják, a mocsaras helyeket kiszárítják. A természetes növénytakaró kegyetlen rombolója a vegyszeres gyomirtás. Így az Alföldön már csak az egyénileg gazdálkodó parasztok földjén láthatunk *Stachys* specieseket. A falvaktól mindinkább távolabbra kerülnek azok a területek, ahol még a gyógynövények meghúzódhatnak. Több gyógynövény gyűjtését a természetvédelmi törvények is tiltják. Így a nagy ezerjófű (*Dictamnus albus*) — amely még a Nyírségben, a hajdú-bihari Gúti erdő tölgyeseiben, a tisztásokon előfordul — egyetlen tövének kihúzásáért, elpusztításáért ezer forint büntetést kell fizetni. A hatóságok azonban csak ritkán veszik észre a védett növények pusztítóit.

A 17. században a munkácsi uradalomban a jobbágyok komló-, mogyoró-, makk-, gomba- és vadgyümölcs- (kőkölyk-, vadkörte-, som-) szedéssel, valamint aszaltatással tartoznak. A vadalmából, vadkörteből bort és ecetet erjesztettek. Savanykás üdítő ital volt a vadalmából készült *almavíz*. Az oklevelek említik (1645, 1684, 1685) a vadalma-, vadkörte-ecet készítésének eszközeit, a sajtólót, az almatörő kölyüt (*Takáts* 1932: 38—42).

Környékünkön tehát nagy múltja van a gyűjtögetésnek. Dercenben századunk első három évtizedében még jelentős volt azoknak a növényeknek a száma, amelyet emberi tápláléknak, állati takarmánynak gyűjtöttek. Emlékei élnek a növényi festésnek.

Allium cepa (*vereshagyma*). Megfőzött héjával a tojást sárga, vörössárga színűre festik. A beregi Tiszaháton — más vidékeket nem említve — is ismert ez a festési eljárás (*Szabó* 1963:531).

Almus sp. (*égerfa*). Az égerfa lehántott héját megfőzték, s a lébe bele tették a tojást, amelytől bordópiros, dohány színű lett.

Arctium lappa (*édeslapu*). Libának, kacsának szedik a zöld leveleket.

Armoracia lapathifolia (*torma*). A szőlő- és tormalevélbe (*tormalapu*) göngyölik — a másutt töltöttkáposztának készített — töltelékét. A *tormagyökérből* — előbb ecetes, sós vízben kiáztatva, majd megszelve — mártást készítenek. A tormagyökér a vízben áll *egy kis korig*

(kis ideig). A sós, ecetes víz *kiszívja* a gyökér keserűségét, erejét. A tormamártást húshoz fogyasztják. A zöld *tormalaput* libának, kacsának szedik. A torma a kertek alján, a réten, kerítések tövében vadon nő.

Atriplex sp. (*paréj*). A disznónak szedik az asszonyok.

Betula pendula (*nyírfa*). Tavasszal léket vágta a fába, s az összegyűlő nedvet (*nyírvíz*) kimerték. *Csapot* (csövet) is illesztettek a nyírfába fűrt lyukba s a kicsorgó levét edénybe fogták fel. A határban azonban kevés a nyírfa. „Hallva hallottam, hogy a nyírvizet itták”, — mondja az egyik idős asszony, akinek az apósa fuvaros volt. Ha mentek a *Nyírbe*, Nagykállóba megfűrtak egy-egy nyírfát s edénybe felfogott kicsorgó levét megitták. A Nyírségben egyébként igen jelentős volt a nyírlé fogyasztása (Kiss 1930:1—6). A kisannai (Hankovice) kárpátukránok is isszák a nyírlevet (*sík*), amely a Kárpátokban általában ismert (Gunda 1966:48—49).

Brassica oleracea var. *capitata* f. *alba* (*fejes káposzta*). Ha a fejes káposztát — részben gyalulva, részben gyalulatlanul — hordóba téve savanyítják, akkor közé tölgyfalevelet, *bicsalma* (*Cydonia oblonga* convar. *maliformis*), *bicskörte* (*Cydonia oblonga* convar. *pyriformis*) levelet, bábérlevelet, tormagyökeret, *vaszilkót* tesznek, hogy *erősebb legyen*. A *vaszilkó* aszalt alma, körte (v. ö. *vaszók*, *vaszóka*, „aszalt körte, gyümölcs” (Beregszász, Hajdúság, Nagykunság, MTSz.).

Calamagrostis epigeios (*siska*). Zölden disznótakarmány.

Chaetophyllum bulbosum (*buboicska*). A *sancokon* (árokhányás), *gyepőkbe* (bokros kerítés) terem s meghántva a kis gumóját eszik. Fogyasztása azonban inkább *pulya munka*. A *fió* gyerekek kis fakéssel vágják ki tavasszal a *buboicskát*. „Ha a béka *megnyeri* (megmássza a növényt) akkor elpusztul s ez a *börvéng*.” A *bervéng*, *börvéng* különböző jelentéséhez 1. UMTSz. A *Chaetophyllum bulbosum* *baraboly*, *bóbiska*, *bobályka*, *gusbót*, *mihálka*, *mihálka monya*, *mihóka*, *pisojka*, *trombujka*, *turbolya* stb. néven ismeretes néprajzi és botanikai irodalmunkban. Régebben nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte fogyasztották. Étele a Szibériai nomád népeknek is. A *buboicska* Jókai Mór fantáziáját is megragadta. Bálványosvár c. regényében Imola zsákszámra szedi a *buboicskát* s az egyéb ehető vad növényeket. (Maurizio 1927:67, 118; Rapaiics 1934, Gunda, MNL).

Convolvulus arvensis (*csúszófulánk*). Zölden disznónak szedték.

Corylus avellana (*mogyoró*). Nem sok terem a falu körül. Érése idején vasárnap mentek szedni a mogyorót. Ha valaki megállapodott valamelyik bokornál, mások nem közelítették meg azt a helyet.

Fagus silvatica (bik). A bikmakkot lehántva nyersen eszik, de kálácsot is ízesítenek vele. Forró vízbe téve jól lehámlik a héja. A tölgy-makkal együtt disznónak is szedték. A bikmakk gyűjtése az 1930-as években már csak a gyermekek kedvtelése volt. Zacszóba rakva télire is el-tették és fogyasztották. Az 1920-as években még olajat ütöttek a bik-makkból. A bikmakk olajat azonban kiszorította a kender-, a len-, a tök-magolaj és újabban a forgó (*Helianthus annuus*) olaj. Mindezeket a magvakat, hasonlóan, mint a bikmakkot törővel megtörték. A törő nem más, mint a lábbal mozgatott kölyü, külü (lásd képét: A magyarság néprajza I. 41). A törőből kikerülő lisztet meggyórták langyos vízzel. Gyúrás után megpergelték a kandallón. A kandalló katlan formájú tűzhely, amelynek tetejére bádoglemezt tettek s ezen kevergetve megpörkölték az össze-gyúrt lisztet. A pergelés negyed órán át tartott. Azután a masszát az ütőbe tették. Az ütő lengő kalapácsokkal dolgozó eszköz volt (hasonló tí-pust 1. Gunda 1956:54, Gunda 1966:18). A derceni ütőnél a kalapácsok lán-con lógtak. Az ütést éjszaka végezték, mert akkor ráértek. A munka azonban nagy zajjal járt, az egész faluban hallatszott, hogy dolgoznak, ütik az olajat. Még Kerepecről is jöttek Dercenbe olajat ütni. Ezek az ütők a szlovákoknál, a palócoknál, a kárpátukránoknál is ismertek. Hasz-nálatosak a székelyeknél, az erdélyi románoknál, a bolgároknál. Méh-viaszt is sajtolnak vele (Gunda 1956:18). Igen szép példányait őrzik az ütőknek az erdélyi román szabadtéri múzeumok. Így a Máramaros-szigeti múzeum is. — Dercenben az ütőt később a sajtó váltotta fel. A sajtóba belejárt egy vaskosár, amelybe a megpergelt lisztet a gyapjuszóttésből készült szűrőt tettek. A szóttésbe kenderszösz-t is beledolgoztak. A szűrőn át csorgott ki az olaj. Az olajból vámot vett az ütő ill. a sajtó tulajdonosa s a vaskosárban visszamaradt pogácsát I. vi-lágháború előtt 6 karjéárért árulta. Amikor Dercenben megszűnt az olaj-ütés és -sajtolás a gáti (Gaty), Munkácsi, sztrabicsovai (Strabico) malom-ba mentek olajat üttetni. Volócon a kárpátukrán asszonyok, gyerekek októ-berben zsákszámra szedték a bükkmakkot s szintén olajat ütöttek belő-le. Az olajütő itt is lengő kalapácsokkal működött. Az ilyen ütő általáno-san elterjedt a kárpátukrán falvakban.

Fragaria viridis (csattogó). A földiepernek ezt a fajtáját gyűjtötték és frissen elfogyasztották.

Gyceria fluitans, *G. maxima* (harmatkása). A vízbe belegázolva fosz-tották le a növény száráról a termést és a kacsának adták.

Helianthus annus (forgó). Levele a karakaclapu, amely zölden disz-nótakarmány.

Lemna minor, *L. gibba* (kacsaberke). Zölden összeszedve, összevágva kacsának adják. A beregi Szernyén, Nagydobronyban *fűkása*, *vízikása*, Mezőkaszonyban *fülcse*, *vízilencse* néven is ismert (Beke 1939:238).

Malva neglecta (gyűrűlapu). Zölden disznónak szedik.

Malus silvestris (vadalma). A vadalmát fakalapáccsal, kis bunkóval gyalogszéken megtörték s a szék melletti teknőbe lökték. Hordóba téve savanyodott meg ecetnek. A vadalma kedvenc eledele a kárpátukránoknak. Kemencébe téve aszalják s szénába rakva a padláson érlelik (Volóc).

Polygonum aviculare (porcfű). Zöld takarmánynak a disznó részére szedik.

Prunus spinosa (kőkény). Nyersen és főzve fogyasztják. A padláson elterítve megpuhul, veszít fanyar ízéből. A megaszalódottat kis zacskóba rakták el. Az asszonyok és a pajúk szedték.

Prunus domestica (szilva). Termelik a veres, lószemű, duránci, kőkény és korsó szilvát. Az utóbbiból főzik a legjobb lekvárt. A bábasotjka lehullott, rosszul fejlett szilva, amit a gyerekek megesznek. Ugyanaz, mint a bábaszilva (Zemplén, Beregszász, Csallóköz, Zenta stb. MTSz., UMTSz.).

Pyrus achras ssp. *pyraster* (vadkörte). A vadkörtét napon, kemencében megaszalják. Frissen összeszúzva, hordóba téve ecetnek savanyították. Nagybégányban (Velkaja Begany) *fehérpaszulyt* (*Phaseolus vulgaris*) is tettek a savanyodó vadkörte közé.

Quercus sp., elsősorban *Quercus robur* (tölgy). A környező erdőkben összeszedték a lehullott tölgymakkot, s verembe (ha kevesebb volt kádba, hordóba) öntve állt a téli hónapokban, s abból etették a disznókat. A kádban, hordóban tartott tölgymakkot meg is öntözték. A veremben tartott makk elég nedvességet kapott az esőtől, hólétől. A malacoknak *pőrövel* (fakalapács) törték össze. A felnőtt sertések töretlenül ették. A tölgy és bükk lehullott levelét az állatok alá *alamnak* gereblyélik össze. Általános szokás ez a Kárpátok vidékén. Fialat tölgy és bükk ágakat is vagdaltak téli takarmánynak. A gubacsdarazsak szúrása által a tölgy levelén képződött szövetagánatot, a *gobicsot* („a makk mind annak vállott”, — mondják) összeszedték és Munkácson adták el. A zsidó kereskedők eljöttek érte a faluba is. A *gobiccsal* bőrt festettek. (A gubacsról l. Borbás Vince tanulmányát az Erdészeti Lapokban, 1886—1887).

Rosa canina (vadrózsa). Termése a *seggvakarcs*, amelyből a *hecsepecs* lekvárt főzik.

Rumex acetosa (vadsóska). A zöld levelét összegyűjtik, s nyersen eszik vagy szószt készítenek belőle. Főleg a gyermek *víjja* (szereti).

Sambucus ebulus (fődi bodza). A terméséből fekete festéket készítenek s csizmát festenek vele. A falusiak leszedték, s a mesterek megvették a bogyókat.

Sonchus oleraceus (tejes dodva). Zölden a disznónak szedik. Szereti a kacsá is, „nagy nyakakat eszik belőle.”

Sorbus torminalis (beregnye, bereknye). Érett termését nyersen fogyasztják. A berkenye azonban jobban „csak az oroszagnál van.”

Stellaria media (tyúkhúr). Zölden a disznónak szedik.

Triticum aestivum (búza). A gyűjtögetés kezdetleges módja maradt fenn a búza learatása után. A szegények a tallóra mentek és összeszedték az elhullott kalászokat. 1940-ben már nem engedte meg a kerülő a kalászgyűjtést, mert félt, hogy a gazdák a következő évre nem fogadják meg. „Most elkurgatják (elkergetik) a szegény puját.” „Eriggyetek tallózni, tallózzatok a csirkének” — mondja az anya a gyermekeinek. „Nem megyek, mert elveszik (ti. a kerülő) a sipkát!” — válaszol a gyerekek. Az ingét, más ruhadarabját is elveszi a kerülő. A húszas években egy-egy szegény asszony aratás után nyolc-tíz vékát is tallózott. Ha megtallóztak, a mosósulyok élével kiverték a szemet a kalászokból. Utána kiszellelték, kitisztították és örölni vitték. A még be nem hordott kereszttek között is tallóztak. A csintalan gyerekek a kereszttekből is kihúzgálták a kalászokat. Tengerit a gróf földjén tallóztak, mert törés után a kórén még sok csó maradt. Tallóztak napraforgót is. A fejeket a mezőn lepedőre tették s bottal kipotyolták a szemeket. — A még zöld búzát megfőzték és a levébe tették a húsvéti tojást, hogy zöld színt kapjon. Hasonlóan festik a tojást a beregi Tiszaháton (Szabó 1963:531).

Urtica urens, *U. dioica* (csonár). Zöld leveléből főzeléket készítenek. Tavasszal szedik a csalánt disznónak, libának, kacsának is. A szomszédos Fornoson, Beregújfaluban a magas növésű elszáradt csalánt kihúzgálták az asszonyok, fadoronggal kisszéken, a küszöbön a pozdorját kiverték belőle, vízbe áztatták, majd megszáritva durva zsineknek kézzel megsodorták.

A csalán sokféle hasznáról már 1796-ban részletesen ír az Ungarischer Land-und Hauswirtschaftskalender, majd 1830-ban a Mezei Gazdák barátja c. folyóiratunk (254—256. l.). A szerző elmondja, hogy atyáink korábban hártájából készítették a csalánpatyolatot. A növény vadon is terem. Érdemees azonban termesztésével foglalkozni. Egy hold csalán tíz szekér takarmányt ad. A tehének jól tejelnek tőle. A tejük zsi-

rosabb. A lovak szőre a csalánmagtól tündöklő lesz. A tyúkok bőven tojnak, ha csalánmaggal etetik őket. A zsenge csalán emberi táplálék s korpával keverve a baromfiak takarmánya és orvosszere. Az ilyen korai gazdasági tudósítások befolyásolták a csalán népi fogyasztását, takarmányként való használatát. Melius Péter 1578-ban a csalán gyógyító tulajdonságait fejtegeti (Melius 1979:242). A táplálkozásban való jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint Csaplovics Jánosnak az a közlése, hogy a terchovai szlovákok tavasztól aratásig az *Urtica dioica* és a *Raphanus raphanistrum* zabliszttel és tejjel megfőzött leveleivel táplálkoznak (Topographisches Archiv des Königreichs Ungern. I. Bécs 1821. 63. l.).

Valerianella locusta (madárka saláta). Hasonlóan készítik el, mint a közönséges kerti salátát, „tejjel összegyőrják”. Addig jó, míg a „béka meg nem nyeri” (amíg meg nem mássza).

A derceniek sokféle gombát gyűjtenek. Ezek meghatározására nem volt alkalmam. Ismereteim nem is elegendők a gombák meghatározásához. A legnagyobb részüket nem láttam. Népnyelvi szempontból azonban érdemes számontartani a derceniek gombáit.

A faluban a következő gombákat ismerik és fogyasztják: bokros, csúszó, files vagy fingó (korhadat fatörzsön terem), galamb, keserő, mogyoróajja, picerke, szarvas, szilvafa, talló, tinó (barna és fehér), tövis, tyúk és vereshátú. A gombászó „vesz egy utat” s megy, keresi a gombát. Nők, ritkábban férfiak gombásznak. A gyerek, aki bejáró a paphoz, ajándékuul visz neki a gombából. A keserő gombát megsózzák és szenen sütik. Szokásos előbb kifőzni forró vízben, majd kimossák s hagymás zsírban, tejfölben megsütik, elrotyogtatják. A tinó, vereshátú és mogyoróajja gombát kemencében aszalják vagy felfűzik cénára s mint az „orosz” asszonyok, napon szárítják. A friss gombát vesszőre felfűzik s úgy viszik eladni. Kedvenc étel Dercenben a káposztás paszuly, amely közé berántott gombát is tesznek. A kárpátukránok is nagy gombagyűjtők és -fogyasztók.

Volócon a hólubinka, pipenke, bel'uskam citkovano, hernaki, korba-ni, chlevo, pistraki, chrsko gombákat az erdőből kosárszámra hordják haza. Férfi, nő, gyermek jár gombászni. A gombát kemencében szárítják s kis zsákba téve a kamrában függő rudakra akasztják. Főzik levesnek, főzeléknek, amit zsírral, hagymával, borssal, paprikával készítenek el. Kenyérsütés után a kemencében fő meg.

A lefejtett fakéregből edényeket, kosárcákat gyűjtésem idején Dercenben nem készítettek. De tudnak róluk. Régebben cseresznyefa kérégből kolomp formájú edény készült, amibe gyümölcsöt hordtak. Szá-

mon tartják, hogy Munkácson a cseresznyét fakéregedényben (*küs*) árulják s a derceniek azzal együtt veszik meg. Víznicé (Verhnaja és Niznaja Víznicá), Alsógereben vagy Rábonica (Niznaja Hrabovnica), Beregsárrét (Kalnik), Beregszentmiklós (Cinadovo) falvakból hozták a piacra a kárpátukránok a cseresznyét. A derceniek a kéregedényt *kazup* néven ismerik. Munkácsról, Beregrákosról, Abaújról, a szatmári Nagybányáról a MTSz. hasonló jelentésben közli a *kazup*-terminológiát, amely kárpátukrán eredetű szavunk (TESz.).

Mindezek a növények — hasonlóan a gyógynövényekhez — más magyar vidékek gyűjtőgető tevékenysége során is ismertek. Természetesen a vadnövények a mindennapi élet, a táplálkozás peremére szorultak. Egy-egy növény termésének, levelének, gumójának gyűjtése és fogyasztása (pl. *buboicska*) már a gyermekek játékos tevékenysége sorába tartozik. A korábban emberi táplálékul használt növények az állati takarmányok sorába hátrálnak (bükkmakk, *Urtica*, *Glyceria* sp.). A vadalmának és vadkörtének ecetkészítésre való felhasználása tűnik eléggé általánosnak, vagy legalábbis általános volt az 1940-es évek körül. Az ethnobotanika ismerője láthatja, hogy a vadnövények derceni elnevezései tájilag jelentősen gyarapítják népnyelvi ismereteinket.

Ennek során szeretnék néhány általánosabb kérdéstről beszélni.

Feltűnő, hogy a természetett növények elnevezése nagy területen egyező. De a táplálkozásra, gyógyításra, mágikus célokra gyűjtött vadnövények népi terminológiája gyakran már falvanként is eltérő lehet. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a természetett növényeink egy része igen régi, még honfoglalás előtti (búza, árpa), mások (pl. a kukorica) egy vagy néhány központi irányból terjedtek el és a vásárok, piacok fontos áruí. A korábbi kereskedelmi élet nehézkessé vált volna, ha a gabonapiacra a búzát, árpat, kukoricát, zabot különböző néven keresi, adja-veszi a falusi nép. A vadontermő növények elterjedése gyakran korlátozottabb. Előfordulásuk függ a geográfiai viszonyoktól s felhasználásuk individuálisabb jellegű. A füves asszonyok tudományukat gyakran titokba tartják. Tevékenységüket, gyógyításra, varázslásra szedett növényeiket a közösség szűkebb köre ismerheti meg és így a növények elnevezései is változatosak, helyhez kötöttebbek. A népi gyógynövényeknek csak helyi piacuk van. Mindezeket néhány példával világítom meg. A *Zea mays* neve a Dunántúlon *kukorica*. Ugyanott a *Rosa canina* termésének, a csipkebogyónak hat-nyolc elnevezését (*bicske*, *büdzse*, *csipkebogyó*, *csitke*, *hecsedli*, *höcsli* stb.) ismerik. A kukorica a Tiszától keletre *málé*, *tengeri*, *törökbúza*. A moldvai csángóknál *puj* is. A kukorica öt elnevezésével szemben a *Verbascum* specieseknek kb. tizenhét elnevezését tartjuk szá-

mon (ökörfarkú kóró, üszőfarok, pamutfű, gyapjúfű, molyfű, királygyertya, misegyertya, sárgakökörccsin, halálfa, lumanerika stb.). Bizonyára még több neve is lappang ennek a gyógy és mágikus, valamint halmérgező növénynek. A *Cannabis sativa* a magyarságnál mindenütt kender, s ez a növénynev, maga a növény és termesztése, rostjainak felhasználása a magyarságnál honfoglalás etlőtti török eredetű. Lencsés Györgynek az 1500-as évek végéről fennmaradt orvosi könyve mintegy húsz receptben emlékezik meg a kender gyógyító hatásáról s mindig kendernek nevezi. Ezzel szemben a vad *Equisetum arvensense* (mezei zsurló) csak az erdélyi és moldvai magyarság körében huszonnégy elnevezését jegyezték fel (bábafonál, bábaguzsaly, békaláb, békarokka, csikófarok, fentőfű, guzsaly, kannamosó, kicsifenyő, lófarok, orsósarok, ördögguzsaly, pókláb, üvegmosó stb., Szabó—Péntek 1976:174—175). A kannamosó és a hasonló elnevezések arra vonatkoznak, hogy edényeket súrolnak, tisztítanak a növényvel. A békarokka, guzsaly, ördögguzsaly elnevezések pedig a növény guzsalyformájára utalnak. A szláv nyelvekben a guzsaly egyik neve (pl. szerbhorvát *preslica*, szlovák *praslica*) az *Equisetum* sp.-ek elnevezésével (szerbhorvát *preslica*, cseh *preslice*, szlovák *praslica*, ukrán *prjacka*, beloorosz *prasnica* stb.) azonos, s az elnevezés ősi szláv eredetű. Ebből Gavazzi Milovan arra következtet, hogy az ősszláv guzsaly hasonló lehetett az *Equisetum* sp. kúpalakú termő alakjához. Az elnevezés a guzsalyról ment át a zsurlóra. Ilyen guzsalyokat használnak a lengyelek, a kárpátukránok, szerbek, bolgárok (Gavazzi 1929:B 3—10; Szolnok 1951:24—26; Bátky, Népr. Ért. 1930:157).

Tanulmányom végén kissé távolabbra kalandoztam a dereeni hártától, az ottaniak ethnobotanikai ismeretétől. De ezzel is aláhúzni kívántam, hogy a népi növényismeret kutatása milyen gazdag tanulságokkal jár, s egyetlen falu növényismeretének nyomán az ember és a természetes növénytakaró sokrétű, művelődéstörténetileg is fontos kapcsolatát tárhatjuk fel.

IRODALOM

Aumüller St., Das Güllwurzel-Einziehen. Ein volkskundliches Heilverfahren bei Tieren im Burgenland. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35. Festschrift für Alphons A. Barb. Eisenstadt 1966. 291—312. 1.

Beke Ö., A magyar növény- és állatnevek történetéhez. Vasi Szemle VI. Szombathely 1939. 236—243. 1.

Boltarovic Z. E., Narodne likuvannja ukrainciv Karpat kincja XIX—pocatki XX st. Kiev 1980.

Fäller J., Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában. Debrecen, 1943.

- Fényes E., Magyarország geographiai szótára, I. k. Pest, 1851.
- Fischer K.—D., The first Latin treatise on horse medicine and its author Pelagonius Saloninus. *Medizinhistorisches Journal*, 16. k. Stuttgart—New York 1981. 215—226. 1.
- Gavazzi M., *Praslavenski prilozii i problemi*. Lud Slowianski, I. Kraków 1929. B3—B10.
- Gunda B., *Etnologia huomautuksia piikasta*. Virittäjä 1966. 2. sz. Helsinki 1966. 204—210. 1.
- Gunda B., *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, 1956.
- Gunda B., A gyanta használata a népi sztomatológiában. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 38—39. sz. Budapest 1966. 33—42. 1.
- Gunda B., *Ethnographica Carpathica*. Budapest, 1966.
- Kiss L., A nyírvíz. A Földgömb, I. Debrecen 1930. 1—6. 1.
- Kiss L., *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest 1960.
- Maurizio A., *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin 1927.
- Melius P., *Herbárium*. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Bukarest, 1979.
- Nagy J., A tótok otthonáról Árva megyében. Alsó-Kubin 1891.
- Rapaics R., *A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története*. Budapest, 1934.
- Szabó A.—Péntek J., *Ezerjófű*. Etnobotanikai útmutató. Bukarest, 1966.
- Szabó L., Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton. *Ethnographia* 74. k., Budapest, 1963. 525—547. 1.
- Szolnoki L., *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye*. Budapest, 1951.
-Takáts S., A kertek termésének feldolgoztatása a XV. és XVII. században. *Budapesti Szemle*, 224. k. Budapest 1932. 26—51. 1.
-Veszelszki A., *A növénypalánták országából való erdei és mezei gyűjtemény...* Pest 1798.

Ethnobotanische Kenntnisse in einem ungarischen Dorf der Karpaten-Ukraine

Das ungarische Dorf Dercen (Drisina) liegt in der Karpaten-Ukraine südlich von Munkács (Mukacevo). Infolge der unmittelbaren Nähe des Szernye-Moores beschäftigte sich die Bevölkerung noch zu Beginn dieses Jahrhunderts auch mit Fischfang. Besonders der *Misgurnus fossilis* wurde in grossen Mengen mit Reuse und Fischzaun gefangen. Zahlreiche Schweine wurden gehalten, die man zur Eichel- und Buchelmast in die entlegenen Berge trieb. Die Dorfbewohner verfügen über höchst ansehnliche botanische Kenntnisse und sammeln nicht weniger als 40-50 verschiedene Wald- und Feldpflanzen für Heilzwecke. Aus Blättern und Blüten des *Dictamnus albus* wird beispielsweise ein Tee gegen Brust-, Herz- und Magenleiden zubereitet. In der ungarischen Volksbotanik war übrigens der Gebrauch dieser Pflanze bereits im Jahre 1578 bekannt. Vor Sonnenaufgang sammelt man das Tauwasser aus dem Blattansatz der gegenblättrigen Pflanze *Dipsacus laciniatus* um damit das kranke Auge zu waschen. Wurzeln des *Helleborus purpurascens*

werden in die Ohren des kranken Schweines gezogen; die Dorfbewohner kaufen sie von hausierenden ukrainischen Frauen. Ebenfalls von ukrainischen Wanderhändlern wird das Harz von *Pinus silvestris* verschafft und als Wundsalbe benützt. Aus den fleischigen Blättern des *Sempervivum tectorum* wird der Saft in das wehe Ohr getropft. (In anderen ungarischen Dörfern wird das Gewächs zum Schutz vor dem Blitzschlag auf das Hausdach gepflanzt.) Zur Heilung des steifen Beines wird das Badewasser mit *Gratiola officinalis* bereichert. Der Saft von *Betula pendula* dient als Erfrischungsgetränk. Die Knollen des *Chaerophyllum bulbosum* werden um Frühjahr von den Kindern ausgegraben und gegessen. Die Eichel der *Fagus sylvatica* wird im rohen Zustand verzehrt oder den Schweinen gegeben; man presst auch Öl daraus. Aus dem ausgepressten Saft von *Malus silvestris* und *Pyrus achras* ssp. *pyraster* wird Essig gegoren. *Urtica urens* wird als Gemüse verzehrt. Mehrere Pflanzen (*Arctium lappa*, *Artiplex* sp., *Convolvulus arvensis*, *Glyceria fluitans*, *Malva neglecta* usw.) dienen als Enten-, Gänse- und Schweinefutter. Eine bedeutende Rolle spielen die verschiedenen Pilze in der Volksernährung. Der Verfasser lenkt die Aufmerksamkeit auf die Tatsache, dass die volkssprachliche Terminologie der verschiedenen Getreidearten (Weizen, Gerste, Hafer, Roggen) in ganzen ungarischen Volksgebiet (von der Moldau bis zum Burgenland) gleich ist, während die Wald- und Feldpflanzen je nach Gegenden — oft sogar nach Dörfern — anders genannt werden. Allein in der Moldau und in Siebenbürgen wurden nicht weniger als vierundzwanzig verschiedene Namen des *Equisetum arvense* aufgezeichnet. Dies erklärt sich dadurch, dass die Verbreitung der wildwachsenden Pflanzen stärker eingeschränkt ist. Ihr Gedeihen hängt von den geographischen Verhältnissen ab, ihr Gebrauch ist eher individueller Art. Auch das Wissen der Kräuterinnen wird oft geheimgehalten. Die Pflanzen der Sammelwirtschaft sind ortgebunden und gelangen nicht in den Handelsverkehr und so bleiben auch die abwechslungsreichen volkssprachlichen Terminologien erhalten. Nicht so im Falle der Kulturpflanzen, wo es schon infolge des Getreidehandels notwendig ist, den Weizen, die Gerste oder den Roggen in umfangreichen Gebieten unter dem gleichen Namen zu vermarkten. Auch die gleiche Benennung von Weizen (ung. *buzá*), Gerste (ung. *árpa*), Roggen (ung. *rozsa*), Hafer (ung. *zab*) im ungarischen Volksgebiet bestätigt, dass es sich um alte Kulturpflanzen im Wirtschaftsleben der Ungarn handelt. Im Falle der wildwachsenden Pflanzen gibt es jedoch keine Möglichkeit dafür, dass eine der verschiedenen Terminologien allgemeingebäuchlich werde.

BÉLA GUNDA

Az Észak-Nyírség népi építésze kutatásának eredményei

PÁLL ISTVÁN

Az általunk vizsgált terület a *Vásárosnaménytől Gégényig* húzott képzeletbeli egyenestől északra fekszik. Természetes határai keleten és észak—északnyugaton a Tisza, nyugaton a Rétköz. Az irodalomban a fenti területnek több elnevezése van, de abban minden szerző egyetért, hogy az a Nyírség szerves részét képezi. Röviden tekintsük át, hogy a szakirodalom milyen kisebb egységeket különböztet meg az Észak-Nyírségen belül.

A terület északi, a Tisza felső kanyarulatán belül fekvő részét a Borovszky-féle,¹ majd a Dienes István által szerkesztett és 1939-ben megjelent megyei monográfia is „*Tiszazug*” elnevezéssel illette,² de ezt az elnevezést ma már egy másik, a Tisza—Köörs szögében fekvő terület megjelölésére használjuk. A terület délkeleti részét az imént említett Dienes-féle monográfia „*Tiszahát*” néven jelöli; ezt lényegében a Kósa—Filep szerzőpárosnak a magyar nép táji-történeti tagolódását tárgyaló könyve „*Szatmári Tiszahát*” elnevezése is magába foglalja, hiszen a szerzők ide értik a Tisza bal partján fekvő területet Tiszabecstől egészen Záhonig.³ (Egyébként a helyi lakosság is ismeri és használja a *Tiszahát* nevet!) A „*Felső-Tiszavidék*” elnevezésben is benne foglaltatik e táj egy része, amely tulajdonképpen megegyezik az imént említett Kósa—Filep-féle meghatározással.

Az elnevezések közül a *Tizsakönyök* név a legfiatalabb. Az ezen a néven jelölt kistáj a *Kisvársány—Tizsakanyár* vonaltól északra a Tisza által alkotott háromszögben terül el és 27 községet foglal magába. Ezt az elnevezést először Dienes István használta egy valamivel nagyobb táj megjelölésére, de nagyobb nyilvánosságot csak Tóth Endrének 1974-ben megjelent „*A Tizsakönyök történelméhez*” című vaskos monográfiája ál-

1. Borovszky Samu (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. é. n.

2. Dienes István (szerk.): Szabolcs vármegye. Bp. 1939.

3. Kósa László—Filep Antal: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp. 1975.

tal kapott. Munkájában Tóth Endre összefoglalja az addigi különféle elnevezéseket, majd a Tizsakönyök név mellett döntve tárgyalja a községek — különös tekintettel Mándok — történetét.⁴

A néprajzosok közül Erdész Sándor is átveszi az egyébként *Felső-Szabolcs*nak vagy *Észak-Szabolcs*nak is emlegetett terület Tizsakönyök elnevezését.⁵

Az általunk vizsgált terület nagyjából a Tóth által Tizsakönyöknek nevezett résznek felel meg, de abból kihagytuk a rétközi községeket (Döge, Kékcse, Szabolcsveresmart és Tizsakanyár). A Kiss Lajos által még részben vagy egészében a Rétközhöz tartozónak említett *Ajak*, *Fényeslitke*, *Komoró* és *Tuzsér* — mivel azok fekvésüknél fogva inkább a Nyírséghez számíthatók — beletartoznak vizsgálódási körünkbe. Ugyanígy az Észak-Nyírséghez tartozónak vettük *Anarcs*, *Gemzse*, *Gyulaháza*, *Ilk* és *Szabolcsbáka* községeket is. A többi 21 település a következő: *Aranyosapáti* (1950-ig Bácsaranyos vagy Révaranyos és Kopócsapáti néven két község volt), *Benk*, *Eperjeske*, *Győröcske*, *Gyüre*, *Jéke*, *Kisvárdá*, *Kisvarsány*, *Lövőpetri*, *Mándok*, *Mezőladány* (1908-ig Örmező és Örladány), *Nagyvarsány*, *Nyírlövő*, *Pap*, *Tiszabezdéd*, *Tizamogyorós*, *Tizaszentmárton*, *Tornyospálca*, *Újkenéz* (1908 előtt Cserepeskenéz), *Záhony* és *Zsurk*. (1. kép)

Közigazgatási szempontból a terület nagy része az Árpád-korban *Borsova megyé*hez tartozott, ill. néhány község Szatmár megye északi határán feküdt (Kis- és Nagyvarsány, Ilk). *Borsova megye* a tatárjárás (1241) után bomlott fel: a Tizsától nyugatra eső részét Szabolcs megyéhez csatolták, míg az attól Keletre eső nagyobb hányada Bereg néven vált önálló megyévé.⁶ Ez a területi beosztás a későbbiekben alig változott; a 18. század végén a dolgozatunkban vizsgált községek három kivételével (*Ilk* Szatmár megyében, *Győröcske* és *Záhony* Ung megyében feküdt) Szabolcs megyéhez tartoztak.

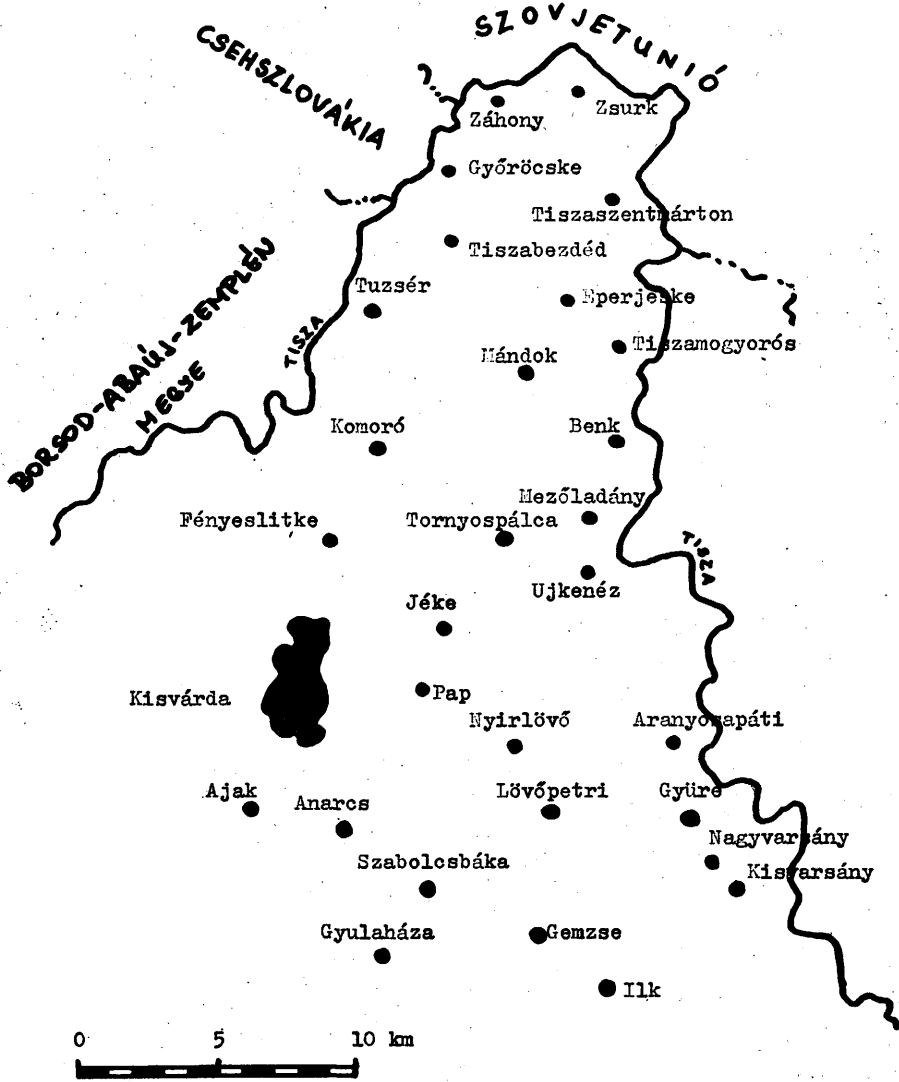
A táj földrajzának és történetének áttekintése

A terület a Nyírség északi és északkeleti érszét foglalja magába, s egyben földtanilag idősebb is, mint a Nyírség középső része. *Borsy Zoltán* összefoglaló munkája szerint az újpleisztocén korszak második felére már eltűntek a területről az azon hordalékkúpot építő folyók, az egykori fo-

4. Tóth Endre: A Tizsakönyök történelméhez. Miskolc, 1974.

5. Erdész Sándor: Nyírség. Bp. 1974.

6. Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 6—7., 159.

1. kép. Az Észak-Nyírség helységei

lyómedreket már a pleisztocén homokmozgásai eltüntették. A felszíni formák alapján ez a terület a Nyírségben a legszebb: hatalmas hosszanti és parabola alakú garmadák emelkednek ki s magasságuk olykor a 18—20 métert is eléri. A talajok közül a futóhomokon kívül (amely azonban sokkal ritkábban lendül mozgásba, mint a Nyírség más részein) nagy területeken előfordul barnaföld is; ez a holocén során jött létre löszös homokból ill. homokos löszből.⁷ A csapadék szempontjából is kedvezőbb helyzetben van a tárgyalt terület, a csapadékszegényebb dél-nyírségi részek.

A honfoglalást követően ezeknek a kiemelkedő hátaknak különös jelentőségük lett az akkori Magyarország védelmében. Mező András földrajzinév-kutatásai kimutatták, hogy a gyepűk védelmére odatelepített népcsoportok (akikre a Varsány, Ladány, Kékcse nevek utalnak) nagyjából a Besenyőd—Tornyospálca—Komoró és a Tisza-vonal mentén helyezkedtek el. A *Les-hegyek* ezen vonal által határolt sávból valók, tehát onnan, „ahol a gyepűőrökre közvetlenül utaló *Őr, Lövő, Dobos* stb. településnevek is megvannak.” Az említettek „és a többi gyepűvédőkre utaló település mind a folyó közelében vagy árterülete mentén helyezkedik el. És találunk mellette Varsányokat meg Ladányt is.”⁸

A honfoglaláskori (X—XI. századi) régészeti lelőhelyek és a talajtípusok összevetése az eddig alig ismert települési rendhez adott értékes támpontokat. Eszerint „a pontosan meghatározott lelőhelyek... furcsa módon helyezkednek el Szabolcs megye térképén. Vásárosnaménytől Tiszabezdéig mindössze egyetlen lelőhelyet ismerünk a Tisza mentén... A Tiszára merőlegesen két sávban találunk egy-egy lelőhelyekkel téletűzdelt vonalat: az első Anarcs—Nyírkarász...” Ha a lelőhelyeket rávetítjük a Nyírség talajformáit jelölő térképre, azt tapasztaljuk, hogy „a Nyírség talajai közül a Kisvárda—Nyírkarász vonaltól nyugatra megtalálható *mezőségi* talaj, valamint az ettől Keletre a *rozsdabarna erdőtalaj* területi kiterjedése hasonló a X—XI. századi lelőhelyeinkhez!... E két talajtípus... a terület legjobb termőtalaja... az ember legkorábban ezeket a földeket fogta művelés alá, s az említett képződményeken alakultak ki az első települések is. A magasabb fekvésű erdővel borított homokterületek sokáig (a XIII. századig) érintetlenek maradtak.

7. Borsy Zoltán: A Nyírség természeti képe. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyh. 1975. 16.

8. Mező András: A nyíri-rétközi gyepű. = A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 2. (1968.) 248.

Így biztosan kimondhatjuk azt is, hogy az a tény, miszerint a Nyírség keleti, kb. 30×50 km-es zárt tömbjéről máig sem ismeretes X—XI. századi lelet, nem az elmúlt száz esztendő kutatási hiányosságainak számlájára írandó; oka a táj természeti viszonyaiban keresendő.”⁹ Az említett vonaltól keletre az általunk vizsgált területen a X—XI. században csak a Mező András által említett őr- ill. szolgálonépek lakóhelyei feküdtek.¹⁰

A régészeti és helynévi vizsgálatok is alátámasztják azt a tényt, hogy a települések legnagyobb része „az ártér szélére, a már éppen ármentes szintre települt, az úgynevezett *peremvonalra*, ... ahonnan az ártér és a ármentes szint is könnyen elérhető volt. ... Az ártér értéke szinte nagyobb volt, mint az ármentes területeké, hiszen ez adta az építőanyagok zömét, ebből éltek a halász- és pákászcsaládok.”¹¹ Területünket szinte kettészeli egy ilyen vízrajzilag meghatározott, Zsurk és Mátészalka között húzható peremvonal. Egy másik ilyen vonal a lecsapolás előtti Rétköznél figyelhető meg.

Az Észak-Nyírség lakói az említett földrajzi környezet miatt nehezen megközelíthető falvaikban viszonylag nyugodt életet élhettek. A török hódoltság ezt a részt már nem érintette (csak a Kisvárdá—Mátészalka vonaltól nyugatra volt nagyobb mérvű a török pusztítás), csupán kisebb betörések rémíszttették a lakosságot, amely ezek elől a közeli mocsaras, lápos részeken keresett menekvést. Részben ennek is következménye, hogy a népi építészetben sok archaizmus egészen a 19. század végéig fennmaradhatott.

Településformák, utak és révek

Területünkön megtalálhatók mind a régebbi fomának tartott *halmaztelepülések*, mind a 18. századtól egyre sűrűbbé váló falurendezések és a demográfiai robbanás által létrejött *szalagtelkes utcás falvak*.¹² Ez utóbbi csoportba tartozik a vizsgált terület településeinek zöme. E szabályos alaprajzú típusba tartozó falvak jellemző vonása, hogy „keskeny és viszonylag hosszú, szalag alakú telkek érintkeznek hosszanti oldalukkal és alkotnak egyszeri vagy többszöri sorozatot. Ez a településforma későbbi a halmazfaluénál.”¹³ A szalagtelkeken a „lakóház mögött követke-

9. Németh Péter: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. = Szabolcs-Szatmári Szemle. 1973. 4. sz. 68—69.

10. Mező A.—Németh P. i. m. 1. sz. térkép.

11. Süli-Zakar István: Szabolcs-Szatmár településföldrajzi vázlata. = Szabolcs-Szatmári Szemle. 1974. 2. sz. 93.

12. Balassa I.—Ortutay Gy.: Magyar néprajz. Bp. 1979. 126—127.

13. Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp. 1966. 60—61.

zik a kamra, istálló, esetleg a csűr, ez sokszor keresztben zárja le az udvart, hogy a mögötte húzódó kertbe a jószág ne tudjon bejutni.”¹⁴ A szalagtelkes (sorházas) település a házak út mellé településével jött létre. Ezeket *soros* vagy *utcás* falvaknak nevezik. Leggyakoribbak a hegyvidéken és a folyók völgyében. Alapformájuk: két sor ház az út mellett. Egyik formájuk a keresztutcás falu, amely az útkereszteződésnél épült. A térszíni formák meghatározó szerepe miatt több altípusa ismert. Területünkön leggyakoribb az ún. *piacutcás* vagy *orsós* központú falu. Ennél az altípusnál az utca a falu közepén kiszélesedik, s az így kialakult tér alkalmassá válik piac tartására vagy templomépítésre.¹⁵ A II. József által elrendelt első katonai felmérés térképlapjai szerint az Észak-Nyírség településeinek majdnem fele tartozott ebbe a kategóriába.¹⁶ A térképen nem vehető ki világosan, hogy Kisvarsány és Eperjeske ide tartozik-e, és ez a Süli-Zakar István által e típusú falvak között említett Anarcsról sem tűnik ki.

Tekintsük át, melyek voltak azok a fő közlekedési utak, amelyek meghatározták e falvak településrendjét. Az Észak-Nyírség központjának tekinthető és legnagyobb lakossággal rendelkező település *Kisvárda* volt. Központi szerepe miatt az utak nagy része érintette e helységet, és egyben elősegítette fejlődését is. A középkor folyamán „a Tiszán fennálló, s az egyetlen salamoni kivételével, a Várdai uradalomhoz tartozó révek is mind Kisvárda központi helyzetét erősítették.”¹⁷ A középkori utak megközelítően ugyanazok voltak, mint a maiak. A középkori úthálózat tengelye az észak—déli irányú „nagy út” (Debreceni út) volt, amely a *záhonyi—salamoni* révtől *Bezdéden, Komorón, Fényeslitkén, Kisvárdán* keresztül *Ajak* irányában *Kálló—Debrecenen* át vezetett az ország belséjébe. Erről már egy 14. század közepén keletkezett határjárási feljegyzés is említést tesz.

Egy kelet—nyugati irányban haladó másik fontos útvonal szintén Kisvárdánál szelte át az észak—déli irányút. Ez kelet felől két fő ágba érte el a megyét: az egyik a *Bács és Aranyos* közti tiszai átkelőtől jött és a munkácsi meg a beregszászi utakat egyesítette; a másik Szatmár felől jött. Kisvárdánál e két ág egyesült, majd nyugat felé *Dögén* keresztül

14. Balassa—Ortutay i. m. 127.

15. Süli-Zakar I. i. m. 98—99.

16. Ilyenek: Mándok, Tizsaszentmárton, Tornyospálca, Nagyvarsány, Gyüre, Nyírlövő, Ilk, Gemze, Tuzsér, Tizsabezdéd, Komoró, Pap.

17. Virágh Ferenc: Utak és révek a középkori Felsőszabolcsban. = Adatok Kisvárda történetéhez. Nyh. 1981. 78. (Jósa András Múzeum Kiadványai 20.)

vitt a Rétközből kiemelkedő alacsony hátakon a *Rozsály és Leányvár* közötti tiszai átkelőhöz. Ez utóbbi út nagy jelentőségű volt, hiszen a Rétköz legbiztonságosabb, legtartósabban járható útjaként tartották számon.¹⁸

Az első katonai felmérés térképe még egy, az előbbivel majdnem párhuzamos, észak—déli irányú fontosabb utat jelöl: ez a *zsurki révnél* lépett Szabolcs megyébe és *Szentmárton* irányában a Tisza mentén haladt dél felé, majd Vitkán áthaladva *Nagykároly* irányába fordult (ez volt az ún. Nagykárolyi út).

A terület többi faluja, amelyet nem érintettek a fentebb felsorolt észak—déli, ill. a kelet felől jövő utak, általában közvetlen „téli” és „nyári” utakkal kapcsolódtak Kisvárdához, „kialakítói toronyiránt tartva igyekeztek megkeresni a különböző időszakokban a legkisebb kerülővel és legkönnyebben járható utat.”¹⁹ Ilyen volt a Kisvárdát *Mándokon* és *Eperjeskén* keresztül *Szentmártonnal* összekötő, északkelet felé haladó útvonal (Szentmártonnál át lehetett kelni a Tiszán *Szalóka* és *Eszeny* felé), valamint a *Jéke — Pálca — Tiszaladány* felé, keleti irányba vivő út.

Kisebb bekötő utak vezettek a fentebb nem említett kevésbé jelentős tiszai átkelőkhöz is, ahol általában csak csónakos átkelés volt lehetséges. Ilyen volt a Mándokról *Mogyorósra* vivő út, ahol Bereg megyébe kelhettek át az utasok; *Bezdéd — Győröcskén* át a Zemplén megyei *Nagytárkány* mellett, ill. Kisvárdától nyugatra a *tuzséri* átkelőnél lehetett csónakkal áthajózni Zemplénbe. A tárgyalt terület déli peremén vitt és néhány általunk is tárgyalt községet is érintett a Tiszán *Vásárosnáménynál* átkelő *Tokaji út*.²⁰ Természetes, hogy a fentebb felsoroltakon kívül voltak egyéb utak is, amelyek a szomszédos községeket kötötték össze egymással.

Milyenek is voltak ezek az utak? „Az utak csak éppen felismerhető nyomok voltak, nem lehetett azelőtt megépíteni őket, mert nem volt hozzá elegendő kő.”²¹ A Tisza és mellékfolyói az év nagy részében járhatatlan mocsaras, lápos területeket hoztak létre áradásaikkal, amely szinte lehetetlenné tette a közlekedést, majdnem teljesen elszigetelte a Felső-Tiszavidéket az ország más területeitől. Az erre a területre települt falvaknak természetes védelmet jelentett ez az állapot, különösen a törökvilág

18. Makai László: Kisvárdai fejlődése 1468-ig. Kisvárdai Múzeum kiadványai 6.

19. Makay L. i. m. 9—10.

20. Márton József: Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót Országok Vármegyéi, 's Szabad Kerületei'... Bécs, 1802—1811.

21. Gyarmathy Zsigmond: A Felső-Tiszavidék ősi átkelőhelyei. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv 2. Nyh. 1979. 121.

idején gyakran be-betörő ellenséggel szemben. Az utakat a falvak lakosai gyakran készakarva elhanyagolták (különösen a települések közvetlen közelében), mert így itt az utazók kénytelenek voltak több időt eltölteni, ami nem csekély hasznot hozott a falu kovácsának, kerékgyártójának, vendéglősének. Még a Helytartótanácsnak az utak, hidak, töltések és vízi vámhelyek javítására, karbantartására felszólító rendeleteit sem mindig hajtották végre a megyében.²² Az első katonai felméréshez tartozó községleírások külön kitérnek az útviszonyokra is. Több helyen említik, hogy amikor a Tisza kiárad, az út nem használható (Zsurk, Mogyorós, Győröcske stb.). Sok helyen vagy a homok (Eperjeske, Bezdéd), vagy a tartós eső által tapadóssá vált agyagos talaj nehezíti vagy teszi lehetetlenné a közlekedést (Pálca, Benk). Tuzsérnál a nagy számú és rossz állapotban lévő fahidak lassítják a forgalmat.²³ Az utak állapota a 19. század közepére se javult sokat, hiszen sokszor még egy falun belül sem lehetett rendesen közlekedni; bizonyoság erre, amit Fényes Elek Kisvársányról ír 1851-ben: a falu a Tisza mellett fekszik, „mellynek áradása a helységet kettészakította, úgy hogy két helységnek látszik, s egy nagy töltés tartja fenn az összeköttetést, mellyen azonban nagy árvíz idején szekérrel járni nem lehet.”²⁴

Az utak a kereskedelmet is elősegítették; különösen fontos volt, hogy a közeli nagyobb helységekbe jó utak vigyenek, hiszen csak így lehetett jól eladni a megtermelt árukat. A 18—19. századi statisztikai írók általában külön kiemelték az utak állapotát az országleírásokban; így pl. Vályi András 1796—99-ben megjelent nagy munkájában *Ajakról* írja, hogy „jó úttyok van mind a' két helyre (Kisvárdára és Madára — P. I.), hova dohányt, hagymát, sejtes vagy lépes mézet visznek.”²⁵ *Lövőről* (ma Nyírlövő) azt tudjuk meg, hogy „dinnyét is természetnek lakosai, eladásra módgya helyben is, mivel oz Ország úttyában vannak.”²⁶

Építőanyagok, épületfalak

Fentebb már említettük, hogy a terület nagy részét kitevő ártér nagyban meghatározta az itt élő lakosság életmódját. Nem kevésbé állt ez az építkezésre, hiszen a tárgyalt útviszonyok nem tették lehetővé, hogy távolabbról nagy mennyiségű építőanyagot fuvarozzanak. Kivételt csu-

22. Gyarmathy Zs. i. m. 123—124.

23. Tóth E. i. m. 17—19.

24. Fényes Elek: Magyarország Geographiai Szótára. Pesten, 1851. IV/274—275.

25. Vályi András: Magyar Országnek leírása. Budán, 1796—1799. I/22.

26. Vályi A. i. m. II/545.

pán a faanyag vízi szállítása képezett, hiszen Máramarosból a Tiszán úszattak le szálfákat, gerendákat, deszkákat, zsindelyt. A 19. század közepén területünkön két helyen, *Gyűrén* és *Kisvarsányban* volt fakereskedés, amely a helyi lakosság fuvarozó tevékenysége révén ellátta fával a környéket.²⁷ A 18. század végén a Tisza mentén, de a megye belsejében is nagy erdőségek terültek el, amelyek lehetővé tették az épületfa helyből történő beszerzését. Vályi András területünk majdnem minden községéről megjegyzi, hogy az épület- és tűzifával bőven rendelkezik. Külön kiemeli Kopócsapátit, amelynek határa „rész szerént kaszálókból áll, melyeken jól épült fák és gyakran nagy hasznú gyümölcsösök találtak, rész szerént pedig szép nagy szálas erdőkből; ... Lakosai halászáttal, öl- és szálfakészítéssel, 's más mesterségekhez való faeszközöknek készítésével, 's ezeknek eladásával szoktak kereskedni.”²⁸ Egy 1818-as jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy „Kisvárdai városának Pap és Ajak felől való járásba az igen szép tölgyes, nyárias erdeje volt még az Urbárium behozásakor a Pap felől való járásba az Asszony Hegy tájékán jóllehet már akkor pusztult az erdő, egy-egy csonka tölgyből egy hat ökrös szekér fát is meg lehetett rakni, vesszót, meregjét, szarufákat pedig bőséggel hordattak a lakosok úgy, hogy a sárfütül fogva egész a papi határig erdő lévén mely erdő a serházhoz pusztított le.”²⁹

Balogh István kutatásai kimutatták, hogy Szabolcs és Szatmár megyékben a 17—18. században a kishemesi kúriák és a parasztházak építőanyaga fa és a vesszőfonás volt.³⁰ Bizonyosság erre *Kiss Lajos* egyik tanulmánya is, melyben egy *gyulaházi* nemesi kúria leírásánál közli, hogy az 1600-as években épült épülethez 1703-ban paticsfalás toldást készítettek.³¹ *Nyárády Mihálynak* a nyírségi nemesházakról írt dolgozata is megerősíti a fentieket.³² *Jankó János* anarcsi példát említve jut arra a megállapításra, hogy „a magyar háznak még a múlt században (értsd: 18. század — P. I.) is egyik kiválóan használt falalakja volt a kívül-belül sárral betapasztott sövényfonatú favázás fal.”³³ *Balogh István* fentebb már emlí-

27. Fényes E. i. m. II/78. és IV/274—275.

28. Vályi A. i. m. I/45.

29. Virágh Ferenc: Régi jegyzőkönyvek = Adatok Kisvárdai történetéhez. Nyh. 1981. 122.

30. Balogh István: Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez. = Építés- és Építéstudomány 1980. 97.

31. Kiss Lajos: Két nyírségi egykori nemesház. = Ethnographia, 1961. 599.

32. Nyárády Mihály: A Nyírség nemesházai, 2. kiad. = Nyárády Mihály 90 éves. Nyh. 1979. Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 5. 16.

33. Jankó János: Az Ezredéves Országos Kiállítás néprajzi faluja. = Az 1896. évi

tett tanulmánya szerint az 1828-ban végzett regnikoláris összeírás adatai majdnem minden szabolcsi és szatmári faluban arra utalnak, hogy a paraszti lakóházak építőanyaga fa, sövény és nád volt.³⁴

A vizsgált terület lakóházainál nem, de szakrális építményeinél igen szembetűnő a faépítkezés (ezekre később még visszatérünk). Teljesen fából készült paraszti lakóházakra nincs megbízható adatunk, azok inkább faváz, sövényfalas épületek voltak. Ennek oka főként az, hogy területeinkről hiányoztak a fenyőerdők.³⁵ A karóvázás sövényfalnak eddig főként Szatmárból és Erdélyből ismert *függőleges fonású* változata³⁶ az Észak-Nyírségben is megtalálható (ilyen falazattal készült az Anarcs, Kossuth u. 24. alatti — ma a Sóstói Múzeumfaluban látható — lakóház és a Kiss Lajos által leírt gyulaházi kismemesi kúria is),³⁷ sőt még délebbre, *Vaján* is e technikával készítették a Damjanich u. 102. sz., ma tájházként látogatható lakóház falát!³⁸

A karóvázás sövényfalak talpgerenda nélküli változatai közül említésre érdemesek a területünkön „*bálványos házként*” ismert épületek. E házak durván megfaragott, hatalmas méretű (sokszor 50-60 cm széles és 270-280 cm magas) tölgyfaoszlopait (a bálványokat) tövestül ásták le a földbe. Ezek tartották a mester- és sárgerendákat ill. a tetőt, közeiket pedig az ismert módon fonták be vesszővel és tapasztották be kívül-belül polyvás sárral. Ilyen technikával készült a már említett anarcsi lakóház, de *Mándokon* és *Komorón* is voltak hasonló épületek.³⁹

A Nyírség faltípusait vizsgálva szeretnék még egy problémára kitérni. A szakirodalomban egyes kutatók (főként Szabó László tanulmányára hivatkozva⁴⁰) a karóvázás sövényfalnak egy helyileg kifejlődött változatát, az ún. *mereglyés sárfalat* mint külön típust említik. Szabó László leírása szerint ennek lényege a következő: a leetendő ház sarkaira, a falak találkozási pontjaihoz és a mestergerenda alá 20-25 cm átmérőjű faoszlo-

Ezredéves Kiállítás eredményei. Bp. 1898. 947.

34. Balogh I. i. m. 97.

35. Gilyén Nándor—Mendele Ferenc—Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Bp. 1975. 46.

36. Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Bp. 1979. 40.

37. Kiss Lajos i. m. 599.

38. Vitába kell itt szállnunk Szabó Lászlónak azon megállapításával, miszerint csak a vízszintes fonású fal tipikus paticsfal, a függőleges fonásút kirekeszti ebből a kategóriából. (Szabó László: Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén. = Ethnographia, 1968. 533.) Véleményünk szerint éppúgy sövényfalnak tekintendő ez a változat is, mint az előző.

39. Erdész Sándor: Népi építészeti gyűjtés — 1977. = Sóstói Múzeumfalú Adattára. Népi Építészeti Kataszter.

40. Szabó L. i. m.

pokat ástak le, majd ezek közé egymástól 50-60 cm távolságra 7-20 cm átmérőjű, hegyesre kifaragott akácfakarókat vertek a földbe. Ezek felső végét akácfaszegekkel erősítették a sárgerendához, majd az így elkészített vázat szalmával összegyúrt, villával göngyölt sárcsomókkal töltötték ki. A szerzőnek a Nyírség keleti részén végzett kutatásai arra, az eredményre vezettek, „hogy itt az általános *fonott fal* (*patics*) egyik egyszerűsítettebb változatával állunk szemben... Valószínű, hogy a vastagabb mereglyék alkalmazása esetén... a fonás már elmaradhatott, mert a mereglyé kellő merevítést biztosítottak a kis megtartású sárfalnak.⁴¹ Dám László szerint ez a technika „átmenetet képez a karóvázás sárfal és a sövényfal között.”⁴²

Véleményem szerint a fent leírt fal nem külön faltípus, hanem a sárfalak egyik változata; célszerű lenne erre a *karóvázás sárfal* terminológiát használni. A terminológiahasználat egyébként a területen teljesen kevert és bizonytalan. A helyi lakosság egyaránt nevezi *patics* (*pacsit*) vagy *mereglyés* falúnak a karóvázás sövényfalú épületeket (pl. Komoró, Mezöladány, Tuzsér, Záhony).

Érdekesek az ún. „*lábás ház*”-ról szóló információk. Az emlékezetben él néhány szórványos adat ezekről az épületekről, de belőlük messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. *Erdélyi Zoltán* Mándokról említi ezeket a házakat, melynek utolsó példányát 1910-ben lebontották. „Az öregek elbeszélése szerint 90—120 cm magas lábakon állott a *lábasház* és a csonkokba lapolták bele a lefűrészelt rönkökből kifaragott talpgerendákat és ebbe a keretbe építették fel a tapasztott pacsit fal favázat, a koszorú és a tető szerkezetét.”⁴³ Az irtások épületének tekintett ház az adatok szerint *Mándokon*⁴⁴ és *Dögén* is létezett.⁴⁵

Mint láttuk, az árvízveszélynek kitett területek kedvelt falformája a sövényfal volt; egyik alkotó eleme, a vesszőfonat helyett gyakran alkalmaztak nádat is. *Kiss Lajos* említi egy 1785-ös adatot, mely szerint *Fényeslitkén* a parochiális házat náddal kötötték meg külön specialista, *ház-kötőmester* segítségével.⁴⁶

A 19. századi folyószabályozások ill. lecsapolások hatással voltak az épületek falanyagáar is. A szárazabbá vált területeken gyorsabban terjedtek a sárból készült falak különböző fajtái, a *vertfal* és a *rakott sárfal*

41. Szabó L. i. m. 544—545.

42. Dám László: Lakóházak a Nyírségben. Debrecen, 1982. 26.

43. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 46.

44. Papp Zoltán Sándor: A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Bp. 1975. 226.

45. Kiss Lajos: Régi Rétköz. Bp. 1961. 87.

46. Kiss L.: Régi Rétköz. 99.

[kivéve az Észak-Nyírség futóhomokra települt falvait, ahol a laza homokos, löszös talaj miatt a karóvázas sárfal („mereglyés fal”) is domináló maradt]. A változásban néhány helyen szerepet játszott egy-egy nagyobb árvíz vagy tűzvész is, amely teljesen új falu kialakítására kényszerítette az otflakókat (pl. *Cserepeskenéz* lakói az 1850-es évekbeli és az 1888-as nagy árvíz miatt teljesen rombadólt falujukat kissé távolabb építették újjá, ám az azelőtt alkalmazott sövényfal helyett már vertfallal, majd vályogfallal készítették a házakat).⁴⁷ A váltást meggyorsította a 19. század közepétől intenzívebbé vált erdőirtás is, ami a favázas falba szükséges vastag tölgyfaoszlopok hiányához vezetett. A *vályogfalú* házak építése néhány községben már a századforduló környékén meggyorsult (Ajak, Mezőladány, Tiszamogyorós, Tuzsér, Zsurk stb.), de az általánosság csak az 1920-as években vált.

A hivatalos statisztikai felmérések adataiból is a sárfalak uralkodó jellege tűnik ki. Sajnos, ezekben nem különítették el a vályog- és az egyéb sárfalakat, így arányukról nem kapunk képet. (Gyakoriságukat majd helyszíni gyűjtéssel tisztázhatjuk.) (1. sz. táblázat.) Területünkön kő- vagy téglafal elenyésző hányadban fordult elő. Nem tudjuk pontosan, hogy a „*fa vagy más*” kategóriába milyen faltípusokat soroltak; valószínűnek tartjuk, hogy a favázas szerkezetű lakóházak egy része került ide. Dám László a favázas sárépítkezés különös jelentőségére hívja fel a figyelmet: a Nyírség északi és keleti területein századunk első felében „egyes esetekben a lakóházállomány 60—90 százaléka még ilyen technikával készült.”^{47/a} A csökkenő arány a fabőség megszűnésére, ill. 1920 és 1930 között az új országhatárok által elvágott beszerzési lehetőségekre utalhat. Érdekes az is, hogy 1900-ban a kő- vagy téglalappal készült vályog- vagy sárfalú lakóházak aránya 10,7 százalék; 1930-ra ez az arány 37,5 százalékra nőtt!

1. táblázat

	kő v. tégl	kő v. téglalappal vályog v. sár	vályog v. sár	fa v. más
1900	5,6	10,7	53,4	30,3
1910	7,5	21,0	41,6	29,9
1920	5,8	22,0	46,5	25,7
1930	4,8	37,5	48,0	9,6

47. Erdész S. gyűjtése.
47/a Dám L. i. m. 16.

A lakóház

Alaprajz

A lakóházak *alaprajzi* fejlődése ma már nehezen követhető. A régibb formának tekintett kéthelyiségű (szoba-konyhás) házak ma már csak néhány községben vizsgálhatók (Eperjeskén, Benken, Jékén, Zsurkon stb.), a legáltalánosabb lakóházforma jelenleg a háromosztatú.

Ezeket az *egysoros* alaprajzú házakat lakóhelyiségekkel hosszában bővíteni nem lehetett, hiszen a szobabeli kemencék kívülről történő fűtését csak a pitvarból tudták megoldani; emiatt a kismemesi lakóházak fejlődése a *kétsoroság* irányába haladt, „így a ház megközelítőleg négyzet alaprajzú lett, s az elülső és hátulsó szobákat egy-egy hosszanti irányban húzó fal választotta kétfelé. A fűtés most is a konyhából történt. Most már mindkét oldalról 2-2 kemenceszáj torkollott a konyhába.”⁴⁸ Szabolcsban és Szatmárban még tovább is osztódhattak a kismemesi kúriák, úgyhogy 3-3 szobásak is kialakulhattak. „Ezek a magyar parasztházból nőtt nemesi kúriák legfejlettebb példái, amelyekkel aztán megállott az igazi alföldi magyar úriház fejlődése.”⁴⁹ Kiss Lajos már említett tanulmányában gyulaházi példán keresztül közelített a kérdéshez,⁵⁰ Nyárády Mihály pedig a Nyírség egész területének nemesházait vizsgálva jutott hasonló következtetésre.⁵¹

Az alaprajzban gyakran hozott változást a *tornác* megjelenése is. A tornác területünk népi építészetében csak a 19—20. században vált általánossá. A Felső-Tiszavidéken az 1848-as szabadságharcot követő gazdasági fellendülés idején kezdődött el a faoszlopos tornácú házak építése,⁵² a Nyírség középső részén csak e század elejétől vált általánosabbá, s az 1920-as években is kb. egyforma gyakorisággal épültek tornácos ill. tor-

48. Györffy István: az alföldi parasztház. = Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943 125.

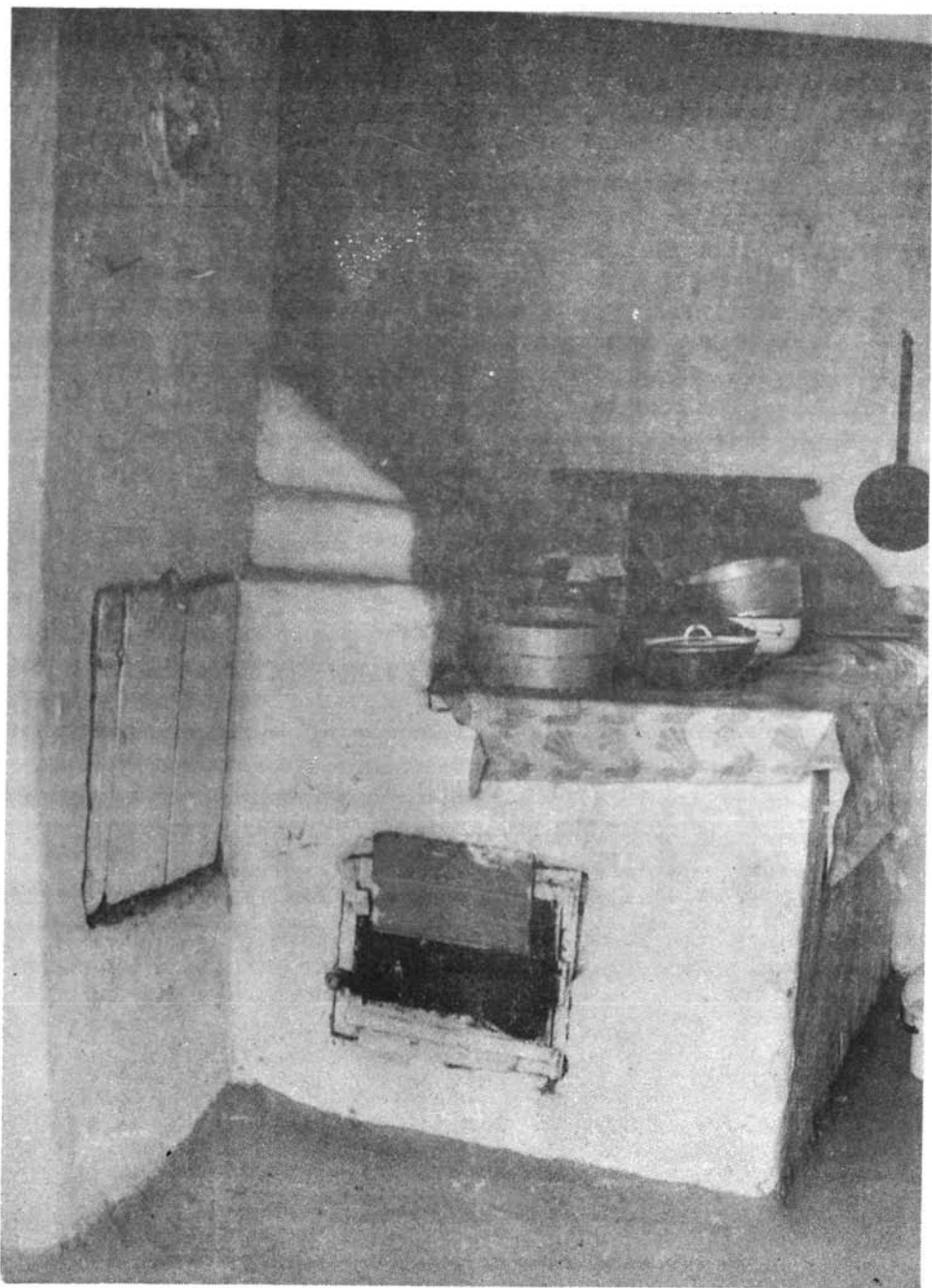
49. Györffy I. ua. 126.

50. Kiss L.: Két nyírségi egykori nemesház. = Ethnographia, 1961.

51. Nyárády M. i. m.

Arra is van adatunk, hogy a nagyméretű lakószobákat kamra kialakítása céljából is leválasztották. Példa erre a már említett *anarcsi* lakóház, amelynek első és hátsó szobájából is keskeny kamrákat választottak le az 1948-ban történt átalakítás során. Ez az osztódás már nem a házfejlődés folyamatába illeszkedik, csupán annak következménye, mivel ez a leválasztás egybeesett a szobabeli kemencék eltávolításával és új konyhakemence építésével. Hasonló módszerrel osztották ketté az azóta már lebontott *Mezőladány*, Táncsics M. u. 4. sz. alatti lakóház hátsó szobáját konyhára és kamrára az 1930-as években; ugyanakkor bontották le a konyha szabadkéményét is, és egy válaszfallal előszobát és kamrát alakítottak ki belőle. (Erdész S. gyűjtése.)

52. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 52.

2. kép. Konyhakemence, Záhony, Ady E. u. 74. (SMF 865. Erdész S. 1977.)

nác nélküli házak.⁵³ Anarcsi példák azt mutatják, hogy ott már a 19. század elején megjelentek a díszesen faragott, elő- és oldaltornácos lakóházak. E községben a mestergerenda vége is az oromfal közepe előtt álló tornácoszlopra támaszkodik.⁵⁴ (3—4. kép.) Elterjedésük a szatmári területekkel való erős kapcsolatukra utal. A tornácoszlopok „Faragásokkal vagy esztergályozással díszített változatai elsősorban az Észak-Nyírségben” gyakoriak.⁵⁵ Hasonló megoldású, ám az Észak-Nyírség népi építkezésétől idegen jellegű épületeket találunk Ajakon, ahol „a helyi lakóházak egy része erősen különbözik a többitől abban, hogy az utcai rövid homlokzaton 70-80 cm-re kiugrik a vértelék, s a csonkakonty nádhéjazata is előre hajol. Ez az építészeti megoldás az „üstökös” palóc házakkal való rokonságra utal. Előfordul, hogy a kinyúló gerendákat oszlopokkal támasztják alá, s ezáltal a ház előtornácos jelleget vesz fel.”⁵⁶ (Ez utóbbi esetben a községbe a múlt században betelepült hevesi dohányosok által tovább folytatott építési módról lehet szó.)

Figyelemre méltók az ún. „*külábas tornácok*”; ezek általában a kisnemesi építkezés jellegzetes tornácoszlop-formái voltak (Szabolcsbákán még kettős oszlopokat is megfigyelhetünk). (5. kép) A paraszti építkezésben ezek utánzásaként terjedt el már a századfordulón, nemcsak az újonnan emelt épületeken, hanem — átalakítás révén — a régieken is. Több helyen előfordult, hogy a régi fa tornácoszlopokat cserélték ki téglából vagy vályogból rakott, henger alakú „*külábakra*” (pl. a Tornyospálca, Rákóczi u. 50. sz. háznál a fából faragott elő- és oldaltornácot lebontották, helyette az udvari hosszú homlokzat elé téglából készítettek kőoszlopos tornácot.⁵⁷ (6. kép.) Több esetben csupán az első és utolsó oszlopokat cserélték ki (pl. Ajakon).

Külön kell szólnunk a már említett mezőladányi lakóház tornácáról. Az 1880 körül épült háznak az utcai rövid homlokzat előtt vidékünkön szokatlan megoldású, két boltíves oromtornáca volt, melyet kb. 1 méter magasságig felfalaztak. A tornácról nyílt a lakoszoba alatt elhelyezett pince lejárata. A házat 1969-ben lebontották. (7. kép.)

53. Szabó L. i. m. 543.

54. Jankó János 1894-es fotói az Ethnológiai Adattár 277. és 980. sz. alatt.

55. Dám L., i. m. 78—79.

56. Erdész S. gyűjtése.

57. Erdész S. gyűjtése.

3. kép. Lakóház, Anarcs (Néprajzi Múzeum F 980. Jankó J. 1898.)

4. kép. Lakóház, Anarcs (Néprajzi Múzeum F 278. Jankó J. 1894.)

5. kép. Lakóház, Szabolcsbáka, Kossuth u. 15. SMF 326. Erdész S. 1973.)

6. kép. Lakóház, Tornyospálca, Fő u. (Rákóczi u.) 50. (SMF 351. Erdész S. 1973.)

Tüzelőberendezés

Bátky Zsigmond rendszerezése szerint az Észak-Nyírség a *középmagyar* vagy *alföldi háztípus* területéhez tartozik, de attól különbözik is, mivel a szobabeli kemence mellett (vagy helyett) *kandalló* is állhatott, aminek füstje a pitvar fölé épített szabadkéményen keresztül távozott a szabadba (ebben különbözik a keleti magyar háztípustól). Bátky e házakat *kemencés-kandallós házaknak* nevezte.⁵⁸ Területünk tehát átmenetet képez e két háztípus között, a tüzelőberendezések „hibridizációjának éppoly klasszikus területe, mint Erdély és Moldva északi sávja, ahol a nyílt és zárt tüzelő területe találkozott, s igen változatos, keverék formák jöttek létre.”⁵⁹ Épp ezért felvetődött egy északkeleti önálló típus elkülönítésének lehetősége is.

A *kandallós tüzelő* itteni elterjedéséhez igen kevés adattal rendelkezünk. Az Észak-Nyírség falvaiban nem volt ritka a kandalló önálló tűzhelyként való alkalmazása sem,⁶⁰ s önállóan vagy kemencével egybeépítve Szabolcs megye más területein is előfordult (így a Rétközben és a Dél-Nyírségben is).⁶¹ A kandallót Erdélyben valószínűleg már a 16. században használták, a Tiszántúlon csak később terjedhetett el.⁶² Ahol nem volt kandalló, ott a szobákban leginkább az Alföldről ismert külső fűtésű „*bübos kemence*” terejedt el (itt sokkal általánosabb volt, mint a szomszédos Beregben).⁶³ A konyhában a szabadkémény alá nem tüzelőpadkát, hanem belső fűtésű, hasáb alakú kemencét építettek, amelynek teteje egyben nyílt tűzhelyként is szolgált. „Ezek a kemencék a századfordulón még favázások voltak, ma már azonban külön erre a célra készített kisméretű vályog- vagy téglaboltozattal rendelkeznek.”⁶⁴ (Pl. Anarcs, Fényeslitke, Gyulaháza, Mándok, Mezőladány, Tiszamogyorós, Tornyospálca, Záhony stb.). Ezek a konyhabéli szögletes kemencék általában a szobabeli kemencék elbontása után készültek (Tornyospálcán pl. még 1960-ban is!),

58. Bátky Zsigmond: *Építkezés = Magyarság Néprajza*. Bp. é. n. 2. kiadás I/159.

59. Barabás—Gilyén i. m. 67.

60. Dám L. i. m. 81—82.

61. Kiss Lajos: *Földházak Szabolcs vármegyében*. = *Néprajzi Értesítő*. 1936. és Kiss L.: *Régi Rétköz*. Bp. 1961., valamint Dám L.: *A lakóház és építése Nyírlugoson*. = *Néprajzi kutatások Nyírlugoson I. Népi építkezés*. Nyh. 1977. 73.

62. Kósa László: *A kandallós tüzelő*. = *Népi kultúra — népi társadalom*. IV. Bp. 1970. 90—92.

63. Bátky Zs. i. m. 157. Ezen adatok ellentmondanak Dám L. azon megállapításának, hogy „A Nyírség északi falvaiban megszüntetik a kandallót, a szobába legfeljebb masina épül...” (Dám L. 1982. 89.)

64. Dám L. 1982. 85.

7. kép. Lakóház, Mezőladány, Táncsics M. u. 4. (SMF 737. Makay L. 1969.)

bal sarkukba rendszerint rakott spórt is beépítettek (Fényeslitke, Mándok, Tiszamogyorós, Tornyospálca, Záhony). Ez az átalakítás sok helyen együtt járt a szabadkémény lepadlásolásával ill. lebontásával is. (2. kép.)

A tető

A tornác tárgyalásakor már említettük az anarcsi épületeket. Ezek a lakóházak főleg előtornácuk miatt érdemelnek külön figyelmet. Tetőformájuk a *csonkakontyos* típusba sorolható.⁶⁵ Területünkön főleg ez a típus dominál (Ajakon, Záhonyban „svábos végűnek” nevezik ezt a megoldást), de megtalálható a *kontyos tető* (Komoró, Tiszabezdéd, Tuzsér, Zsurk stb.) és a *nyeregtető* (*csapott nyeregtető*) is. Néha egy-egy épület két vége más-más típust képvisel. Legáltalánosabb forma az elől *csonkakontyos*, hátul *nyeregőstetős* megoldás.⁶⁶ Minden tetőtípushoz *szarufás* megoldású tetőszerkezet kapcsolódik az egész Nyírségben.⁶⁷

65. Itt és a következőkben a Barabás—Gilyén által javasolt elnevezéseket használjuk.

66. Dám L. 1982. 58.

67. Szabó L. i. m. 536.

A nyereg- ill. csonkakontyos tetőkhöz többnyire deszkából készült *oromjal* („tűzfal”) tartozott, melyet kifűrészelt díszítésekkel láttak el (*tulipán, kehely, virág*, katolikusoknál *kereszt* stb.). Néhány helyen vályogból (Ajak, Jéke) vagy sövényből (Kisvárdá) is készítettek oromfalat. Ha az oromfal a falsíktól bentebb helyezkedett el, deszkából (Ajak, Szabolcsbáka) vagy tetőfedő cserépből (Kisvárdá) készítettek vízvetőt.

Ezek után tekintsük át a *tetőfedő anyagokat*: Szabolcsban és Szatmárban a lakóházak tetőzetének anyaga az 1828-as regnikoláris összeírás szerint főként szalma, nád és gyékény volt.⁶⁸ A nádat az ártéri falvak lakói közvetlen környezetükből szereztek be, de ahol nem volt megfelelő a minőség (vagy a mennyiség), más községbe is elmentek érte (1830 előtt pl. Tornyospálcaról és más nyíri községekből a rétközi *Dögébe* jártak nádért és gyékényért).⁶⁹ A nádat nagy mennyiségben alkalmazták tetőfedésre a Tisza és a Rétköz mellett lakók, de kivétel itt is akadt: *Tuzséron* pl. Kiss Lajos szerint alig lehetett egy-két nádfedeles házat látni, helyette *gyékénnyel* és *szalmával* fedték a lakóházakat. Ugyanitt *sást* is használtak lakóépületek fedésére, de ez utóbbit inkább a melléképületek (ól, szín stb.) tetejére rakták (pl. Komorón), amit aztán tavasszal, a takarmány fogytával, megetettek az állatokkal.⁷⁰ Elsősorban kisebb gazdasági építményeket *terezetett szalmatetővel* is fedtek az Észak-Nyírségben. Ez „bizonyos mértékig átmenetet képez a taposott szalma és a felvert zsúptető között . . . , ugyanis a tetőgerincet és a tetőgerendák ereszhez közel eső végét épp oly gereblyeszerű faszögekkel látták el, mint a taposott szalmatető vázát. Sűrűségük azonban nem olyan nagy, mint a taposott tető esetében, s alkalmazása sem terjed ki a tetőzet egészére.”⁷¹

Adataink szerint az egyházi építményeken kívül lakóházakat is jelentős mennyiségben fedtek *zsindegyel*. Záhonyban kb. a 19. század közepéig alkalmaztak zsindefedést lakóházakra; Szabolcsbákán a kisnemesi házak zsindegytetejét a múlt század végén kezdték *palára* cserélni. A századforduló táján kezdett elterjedni a *bádog* és a *cserép* is, bár az előbbi nem olyan mértékben, mint a beregi részekben. *Fényeslitkén* gazdasági épületekre való cserepeket is készítettek és látták el vele a környéket.⁷² A cserép és pala (utóbbi kisebb mértékben) csak a 20-as években vált általánossá az Észak-Nyírségben. A váltást különféle hatósági

68. Balogh I. i. m. 97.

69. Kiss L.: Régi Rétköz. Bp. 1961. 88.

70. Kiss L. ua. 392.

71. Dám L. 1982. 55.

72. Kiss L. Régi Rétköz. 102.

előírásokon kívül egy-egy tűzvész is „elősegítette”, hiszen sokszor fél-falunnyi területeken kellett új épületeket építeni (pl. Tiszamogyoróson a század eleji tűzvész után bádog- és cserépfedést alkalmaztak az újjáépített házakon).⁷³

A statisztikai összeírások is alátámasztják a néprajzi gyűjtések során nyert adatokat (2. sz. táblázat).⁷⁴

2. táblázat

	cserép, pala, bádog	zszindely v. deszka	nád v. zsúp
1900	4,55 ⁰ / ₀	21,75	73,7
1910	19,3	27,5	53,2
1920	29,6	21,6	48,7
1930	59,4	6,3	34,3

Szembetűnő a cserép (ill. pala, de semmiképpen nem a bádog) ugrás-szerű előretörése a nád vagy zsúp rovására, főként 1920 és 1930 között. A zszindelytető arányának zuhanásszerű csökkenése az új országhatárok által elvágott beszerzési lehetőségek elzáródásának következménye. Sajnos, az adatokból nem lehet megkülönböztetni a nád és a zsúp, ill. a másik kategóriában a cserép, pala és bádog egymáshoz viszonyított arányát.

Ha a községenkénti lebontást vizsgáljuk, néhány érdekes adat rögtön szembetűnik. Az 1900-as népszámlálás több olyan községet kimutatott, ahol egyáltalán nem volt cserép-, pala- vagy bádogtető (Benk, Gyulaháza, Kisbáka, Kisvarsány, Nagybáka, Nagyvarsány és Tiszaszentmárton), és további 23 településen (a 32-ből!) tíz alatt volt az ilyen házak száma. A zszindelyhézarat aránya csupán három községben (Anarcson, Kisvárdán és Cserepeskenézen) haladta meg a 30 százalékot. A nád- vagy zsúpfedél öt településen (Ajakon, Kisvarsányban, Nagybákán, Tiszamogyoróson és Tornyospálcán) meghaladta a 90 százalékot, további 15 községben a 80 százalékot!

A későbbi népszámlálások során nyert adatok már nem mutatnak ilyen éles különbségeket, az arányok közelítenek egymáshoz (a zszindelyt kivéve).

73. Erdész S. gyűjtése.

74. Magyar Statisztikai Közlemények. Új soozrat. I. k. Bp. 1902. 42. k. Bp. 1912., 69. k. Bp. 1923., 83. k. Bp. 1932.

A telkek és a melléképületek

A telken általában csak egy lakóház állt, de vagyoni osztozkodás révén a telkek hosszában is aprózódhattak. Több adatunk van arra, hogy a telken egymás mögött több lakóház is épült (Anarcs, Gyulaháza, Tisza-bezdéd, Tuzsér, Záhony stb.). A század első felében az is gyakori volt (főleg a szegényparasztság körében), hogy egy fedél alá építettek egyébként teljesen különálló házakat.⁷⁵

A porta egyéb épületei közül az *istálló* (ól) többnyire külön épületként a ház mögött helyezkedett el, de több községből van adatunk, hogy a lakóházzal egy tető alá is építették (Ajak, Mándok, Záhony).⁷⁶ A Felső-Tiszavidék népi építészete c. könyv szerzői szerint ez „a telepítésekkel igazolható német hatás” következménye.⁷⁷ Területünk e községeibe viszont nem települt német lakosság, így ezekre nem vonatkozhat a fenti megállapítás! (Hasonló megoldással az ország más területein is találkozunk német hatás nélkül!)

8. kép. Istállós kamra, Zsurk, Dózsa u. 49. (SMF 870. Erdész S. 1977.)

75. Erdész S. gyűjtése, valamint Gilyén—Mendele—Tóth. i. m. 28. és Dám L. 1982. 75.

76. Erdész S. gyűjtése.

77. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 32.

78. Györffy István: Telekformáink. = Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943. 116.

9. kép. Istállós csűr, Tiszabezdéd, Lenin u. 48. (SMF 858. Erdész S. 1977.)

Az istállóépület általában két, de néha több helyiségből állt: tagozódása rendszerint kamra + ól, de néha kocsiszín is csatlakozott hozzá (pl. Mándokon, Mezőladányban, Szabolcsbákán stb.). (8. kép.) Már Györfly István felhívta a figyelmet arra, hogy „A Dunántúl némely pontján, de főleg Erdélyben az istállók, ólak nem a lakóházzal hanem a csűrrel vannak egy fedél alatt.”⁷⁸ Ez Beregben is általános, de „Másutt is gyakori, hogy a csűr egy-egy fiókját elrekesztik a jószág számára.”⁷⁹ Valószínű, hogy területünkön erdélyi hatásra — beregi közvetítéssel — honosodott meg ez a forma (lsd. pl. Tiszabezdéd, Lenin u. 48.). (9. kép.) Arra is van adatunk, hogy Gyulaházán abora alá építettek istállót.⁸⁰

A csűrök egy-egy területnek, településnek jellegzetes építményei. Kutatóink közül többen foglalkoztak ezeknek az építményeknek az elterjedésével, formájával stb.; az eddigi kutatások összefoglalására Barabás Jenő vállalkozott német nyelvű munkájában.⁸¹

79. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 91.

80. Márkus Mihály felvétele 1941. = Ethnológiai Adattár F 89. 329. sz. fotó.

81. Barabás Jenő: Scheunen auf ungarischem Sprachgebiet. = Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 1967.

10. kép. Csűr, Eperjeske, Béke u. 21. (SMF 878. Erdész S. 1977.)

11. kép. Csűr, Tiszabездéd, Kossuth u. 19. (SMF 860. Edrész S. 1977.)

A csűr az Észak-Nyírség legtöbb településén megtalálható, és a porta legjellegzetesebb épületei közé tartozik.⁸² Szinte kizárólag az utcával párhuzamosan, az udvar végébe építették, s így az lezárja a telket; a kert megközelítése sokszor csak a csűrön keresztül lehetséges.

Területünkön az ún. *tégla alaprajzú* csűrök találhatók meg.⁸³ Az Észak-Nyírség legtöbb településén a csűrök 4×2 vályoglábon nyugvó, nyeregtetős épületek. A vályoglábak közötti részeket többnyire deszkával vagy vesszőfonattal töltötték ki: így lezárták az épületet, de egyúttal biztosították a szellőzést is. (10. kép.) Ahol a csűr már elvesztette eredeti funkcióját (gabona csépelése), ott újabban teljesen befalazzák a vályogoszlopok közét, csak a kétszárnyú nagykapu marad meg az udvar felőli homlokzaton (pl. Fényeslitke, Petőfi u. 44.) Űn. „félcsűrök” találhatók néhány helyen, de ezek már újabban készült épületek (Záhony, Zsurk); itt csak a kapuval elzárt bejárat egyik oldalán van „csűrfiók”. E megoldásnál 3×2 vályogoszlop tartja a tetőt. Olyan megoldással is találkozunk, ahol a csűrfiók („csűrfia”) mellett kétoldalt tárolóhelyiségeket („ereszték”) alakítottak ki: ezek tetejét a csűr ereszének meghosszabbításával, lejjebb eresztésével nyerték, falát vályoggal rakták be, a csűrkapu felőli részen ajtót raktak rá (Záhony, Petőfi u. 5.).

A régebbi csűrök meredek hajlású, kontyos tetővel épültek. Általában zsúppal fedték őket. Ilyenekre adatunk csupán néhány községből (Ajak, Jéke, Tiszabездé) van. A Tiszabездé, Kossuth u. 18., 19. sz. porták csűrjei vályoglábas, egy helyiségű épületek; a századforduló körül épültek. (11. kép.) Egyetlen adatunk van ágasfán nyugvó (tehát nem vályoglábas) csűrről; ez a Jéke, Ady E. u. 11. sz. ház portáján található.

Előfordul, hogy egy csűrnek két tulajdonosa is van: a csűr a mezgyére, két portára épült. Ez esetben az egyik fiókot az egyik, a másikat a másik gazda használja. (Izd. Tuzsér, Kossuth u. 102—104.) Ez a kontyolt, szalmafedeles csűr a századforduló körül faoszlopokra épült, és azokat csak az 1920-as években cserélték ki vályogoszlopokra. Fala fonott sövény és lécz; kapuja nincs.

A csűrök funkciója az utóbbi két évtizedben megváltozott: a legtöbb helyen raktározási, dohány szárító szerepük lett, de oldalait befalazva garázsoként is hasznosítják őket.

82. Csűrök találhatók a következő községekben: Eperjeske, Fényeslitke, Jéke, Tiszabездé, Tiszaszentmárton, Tuzsér, Záhony, Zsurk, Ajak, Tiszamogyorós, Mezőladány, Újkenéz, Aranyosapáti, Nagyvarsány, Komoró.

83. Barabás—Gilyén. i. m. 102.

A csűr mint tárolóhely még egy jellegzetes építménnyel kapcsolatba hozható: ez a szénatároló *abara*. Az abara elterjedését *Paládi-Kovács Attila* tanulmánya vizsgálta. Eszeirnt az abara legnyugatibb megjelenése a mai Magyarországon az Észak-Nyírség Tisza-menti részére tehető: itt három községben (Aranyosapátiban, Kisvarsányban és Mezőladányban) található meg.⁸⁴ Elterjedése annyiban kapcsolható a csűrökhöz, hogy egybeesik azokkal a helyekkel, ahol kevés csűr található (hiszen funkciójuk részben fedi egymást!)⁸⁵ Márkus Mihály 1941-ben *Gyulaházán* is lefényképezett egy abarát. A képhez Márkus megjegyzi, hogy „igen ritka jelenség erre fele. Tulajdonosa egy vasúti pályaőr, aki Kárpátaljáról került ide és így honosítja meg az abarát.”⁸⁶ (Hasonló módon bukkant fel abara a Hajdúságban is!)⁸⁷ Itt tehát egy későbbi, az abara elterjedési területétől távolabb eső helységben megjelenő építményről van szó, amelynek jelentőségét azonban nem szabad lebecsülni, hiszen több építmény hasonló módon terjedhetett el távolabbi vidékeken.

A porta egyéb melléképületei sorában megemlíthetjük még a disznóólat, amely általában az istálló mögött helyezkedett el, és a nyári konyhát, amely — amennyiben ezt a porta szélessége lehetővé tette — a lakóházzal szemközt épült.

Az udvarokat a régebbi időkben a szegényebbek még nem kerítették. „A boldogabbak kerítései sövények vagy *állított* hasított karók voltak. Kertjeik sövényvel, vagy tövissel kerítődtek. Esetleg csupán körülárkolták őket. Ilyenkor azonban *liciummal* ültették be az árokpartot.”⁸⁸ Több helyen — de főként a Rétközzel szomszédos területeken — nádból is fontak kerítést.⁸⁹

Malmok

Annak ellenére, hogy az Észak-Nyírséget kétoldalt a Tisza határolta, vízimalmot nem építettek, nem használtak az itt lakók. Ennek okai elsősorban a vízfolyás nagy sebességében, másrészt a nagy tutajforgalomban keresendő: a tutajon szállított só, zsindey és egyéb faanyagok forgalmát lehetetlenné tették volna a vízre épült hajómalmok, nem is

84. Paládi—Kovács Attila: Az abara. Egy szénatároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. = Népi kultúra — népi társadalom II—III. Bp. 1969. 82.

85. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 64. és 84.

86. Márkus M. fotója (EA F 89. 329.)

87. Dankó Imre: Abara Hajdúbosszörményben? = Múzeumi Kurír 1970. 4. sz. 52—57.

88. Nyárády Mihály: Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. = Szabolcs vármegye. Bp. 1939. 208.

89. Kiss L. Régi Rétköz. 99.

12. kép. Ref. harangláb, Zsurk. (SMF 325. Erdész S. 1973.)

13. kép. Ref. harangláb, Gemzse (SMF 331. Erdész S. 1973.)

beszélve a gátakkal egybeépült vízimalmokról. Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy területünkön csupán egyetlen vízimalomról esik említés, és ez sem a Tiszán épült: Vályi András szerint 1796-ban *Ajakon* működött egy vízimalom.⁹⁰ Annál több *szárazmalom* volt a területen, még a folyó közvetlen közelébe települt községek is ezeken öröltek. Az első katonai felmérés szerint az Észak-Nyírségben több mint 50 szárazmalom működött, egy-egy községben több is (*Fényeslitkén* pl. 1847-ben 6 szárazmalom volt, ebből háromban olajat ütöttek.⁹¹).

A felsoroltakon kívül még meg kell emlékeznünk két *szélmalomról* is: az egyik az első katonai felmérés szerint *Tornyospálca* mellett egy magaslaton állt; a másíkról Fényes Elek tesz említést 1851-ben megjelent munkájában: *Kisvarsányról* írja, hogy „van itt Kubinyi Ignácznak két kőre járó szélmalma.”⁹²

Egyházi építkezés

Korábban már említettük, hogy a szakrális építkezésben a fa felhasználása elég szembetűnő volt. *Balogh István* már idézett tanulmánya szerint a 18. század végén a Tiszántúl református templomainak majdnem fele faszervezetű építmény volt.⁹³ Ez a lakóházak falszerkezetéről fentebb leírtak ismeretében nem meglepő, hiszen a 19. század közepéig fennálló fabőség ezt lehetővé tette.

A kereszténység felvétele óta — egészen a múlt századig — az erdős, ligetes vidékek jellegzetes egyházi építménye a fatemplom volt. A 17—18. században épült faszervezetek megőrizték a középkori megoldásokat, a Felső-Tiszavidéken a 18. század második felében felvirágzott „a középkori hagyományokon alapuló, népi jellegű fatemplom-építészet (és legnagyobbbrészt ekkor épülnek a ... szép fatornyok is)”.⁹⁴

Az Észak-Nyírségben — bár nem olyan számban, mint a tőle keletre fekvő beregi és szatmári részeken — a 18. század végén szintén találunk református *fatemplomokat*. A 18. század végén és a 19. század elején végzett összeírások szerint 7 fa- és 2 sövényfalú református templom volt a területen.⁹⁵ Ide tartozik még két görög katolikus fatemplom is, hiszen „a görög szertartású egyházak hívei általában ragaszkodtak a ko-

90. Vályi A. i. m. I/22.

91. Kiss L. Régi Rétköz. 99.

92. Fényes E. i. m. IV/275.

93. Balogh I. i. m. 97.

94. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 131.

95. Balogh I. i. m.

14. kép. Ref. harangláb, Szabolcsbáka (SMF 342. Erdész S. 1973.)

rábbi lakóhelyük hagyományos fatemplomához” — írja Balogh István fent említett tanulmányában.⁹⁶ Az egyik ilyen „*facerkó*” Kis-Ajakon állt, és az 1784-es összeírás szerint 1653-ban építették.⁹⁷ A másik 1740 körül Mándokon épült,⁹⁸ jelenleg a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban látható.

Területünkön nincs adat olyan sok *festett templombelsőre*, mint a szomszédos részeken. Tombor Ilona kutatásai négy helység templomában mutattak ki festett templombelsőt, de ezekből három már korábban elpusztult (*Ajak*, *Nagyvarsány*, *Szabolcsbáka*). Egyedül *Zsurkon* maradt meg az 1795-ben készült festett mennyezet.⁹⁹ *Gilyén Nándor* tanulmánya szerint még *Gyűrén* is volt, de már elpusztult a 18. század végi festett templombelső, *Benken* és *Kisvarsányban* még ma is megtalálható a 19. század közepi ill. eleji festett berendezés.¹⁰⁰

A 18. század végén a Tiszántúl középkori eredetű, kő- vagy téglafalazatú templomai mellett szép számmal álltak *fatornyok* és *fa haranglábak*. (12—14. kép.) A megnevezések különbözősége, az egységes terminológia hiánya miatt nem lehet mindig eldönteni, hogy milyen építmények rejtőznek az egykori összeírások adatai mögött. Voltak közöttük egészen kis építmények (mint a *cserepeskenézi*, amelyet az 1809-es összeírásakor így minősítettek: „Vagyon egy kis harangocska, mintegy 40 fontos, és nyugszik egy kétágú fán”,¹⁰¹ vagy a *gyüre*i, aminek a magassága 4,35 m volt), de több mint 30 méter magasak is (mint a *zsurki* harangtorony). Balogh István már többször idézett tanulmánya szerint a 18—19. században a terület 12 községében volt fatorony ill. harangláb.¹⁰² A legrégebbinek közülük a *zsurki* tűnik, amelyet a hagyomány szerint az 1600-as években építettek.¹⁰³ Még a 19. században is építettek fatornyot: ekkor épült a *révaranyosi* is, amelyet Kakuk András jándi és Gábor János káliai ács mesterek készítettek 1810-ben.¹⁰⁴

A fából készült szakrális építmények rohamos pusztulása a 19. századra tehető. A türelmi rendelet kiadása után enegdélyvel új templomot is

96. Balogh I. i. m. 88.

97. Kiss L. Régi Rétköz. 12—13.

98. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 138.

99. Tombor Ilona: Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp. 1968.

100. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 139.

101. Balogh I. i. m. 104.

102. Balogh I. i. m. E községek: Ajak, Cserepeskenéz, Gyüre, Lövöpetri, Tiszaszentmárton, Fényeslitke, Kisvarsány, Mándok, Nagyvarsány Szabolcsbáka, Tiszabездé, Révaranyos.

103. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 151.

104. Gilyén—Mendele—Tóth i. m. 199.

építhettek, később engedély sem kellett a református templomok építéséhez. A templomépítési hullám következményeként a 19. század közepére a fatemplomok szinte teljesen eltűntek. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a romlásnak indult faanyag pótlása a nagyrészt már kiirtott erdők miatt nem volt lehetséges, másrészt a falvak lakóinak anyagi lehetősége, a közlekedés fejlődése lehetővé tették új téglalapületek emelését is, így a sokszor a szegénység jelének tekintett faépítményeket egymás után elbontották.¹⁰⁵

* * *

Dolgozatunk a „*Változások Északkelet-Magyarország népi építészetében a 18—20. században*” című tanulmány előmunkálataként született. Az a cél vezetett bennünket, hogy egy néprajzi szempontból még nem eléggé feltárt terület, az Észak-Nyírség népi építkezéséhez adalékokkal szolgáljunk. A dolgozat nem törekszik teljességre, csupán az eddigi kutatások által feltárt anyagot igyekszik rendszerezni. Készítéséhez a nyomtatásban megjelent munkákon kívül felhasználtuk a Jósza András Múzeum néprajzi adattárát és fotótárát, a Sóstói Múzeumfalú fotótárát és a főként Erdész Sándor által összeállított Népi építészeti kataszter kéziratot anyagát. További lépésként az itt bemutatott és a szükséges újabb kutatások elvégzése után begyűjtött adatok segítségével megkíséreljük kimutatni azokat az — itt még csak jelzésszerűen említett — interetnikus kapcsolatokat, amelyek révén a szomszédos népek építésze akár közvetlenül, akár közvetett úton hatással volt az észak-nyírségi népi építészetre.

105. Balogh I. i. m. 98. és Gilyén—Mendele Tóth i. m. 135.

Die Ergebnisse der Erforschung der Volksbaukunst im Nord-Nyírség

Der Artikel ist als Vorarbeit zu der Studie „Die Volksbaukunst in Nord-Nyírség und ihre nördliche Verbindungen“ entstanden. Mit seiner Fertigstellung verfolgte der Verfasser das Ziel, mit Daten zu der Volksbaukunst eines aus volkskundlicher Sicht noch nicht genügend erschlossenen Gebietes beizutragen.

Der Verfasser teilt im einleitenden Teil seiner Arbeit Angaben über die Lage, Bezeichnungen, über die untersuchten Dörfer der Gegend mit, dann folgt ein kurzer Überblick der Geographie und der Geschichte der Gegend. Est ist die Rede von den geographischen und geologischen Faktoren, die die Lebensweise der hier sesshaft gewordenen Einwohner bestimmt haben. Im Laufe der Untersuchung der *Siedlungsformen* weist er auf, dass auf dem Gebiet das Übergewicht der Stassen-Dörfer mit Handtuchfeldern zu beobachten ist und davon ist eine Spielart dominierend, das Dorf mit Marktstrasse oder mit Spindelformzentrum. Der nächste Teil behandelt die Siedlung- und Lebensformgestalter-Rolle der *Strassen* der Gegend, und der die natürliche Grenze der Gegend bildenden Flussübergängen der Theiss.

Die *Waldbedeckung* der Gegend ist im Hinblick auf die Anschaffung des Baumaterials der Gebäude von Wichtigkeit. Die Mehrheit der Gebäudewänden lässt sich zu dem Typ mit Holzgerüst und Hecke zählen, aber es war auch die Wand aus gestampften Boden mit Stockgerüst bedeutend. Nach den am Ende des 19. Jhds. erfolgten Flussregulierungen und Entwässerungen haben sich auch die verschiedenen Schlammwände sehr schnell verbreitet.

Im nächsten Kapitel handelt es sich um die *Grundrisseinteilung des Wohnhauses* und deren Veränderung, dann behandelt der Verfasser die den Grundriss bestimmenden *Heizvorrichtungen*. Er legt es dar, dass die Wohnhäuser der Gegend einen Übergang zwischen dem Haustyp auf dem Tiefland und dem in Siebenbürgen, bilden da hier sowohl der für das Tiefland typische Backofen als auch der für das siebenbürgische Haustyp charakteristische Kamin zu finden waren.

Nach der Erörterung der *Dachformen* und des *Materials der Dachbedeckung* folgt die Beschreibung der Wirtschaftgebäude des Hofes. Der Verfasser geht gesondert auf die Benützung des Heuspeichers mit dem Namen „*Scheune*“ und „*abara*“ ein (diese Gegend ist die westlichste in Ungarn für die Verbreitung von „*abara*“). Über die Mühlen schreibend hebt er hervor; trotz dessen, dass am Rande des Gebietes die Theiss

läuft, wurden in den Dörfern keine Wasser-, sondern Trockenmühlen errichtet. Die Ursache dafür ist, dass die Wassermühlen den bedeutenden Fährverkehr gehindert hätten.

In dem Kapitel über den *Kirchenbau* hebt der Verfasser die Bedeutung des Holzes hervor, dann schreibt er über die Holztürme und Glockentürme; danach untersucht er die Ursachen des schnellen Verfalls dieser im 19. Jhd.

In dem später zu schreibenden grösseren Werk des Verfassers beabsichtigt er die in dieser Arbeit nur erwähnten interethnischen Verbindungen zu untersuchen und zu zeigen, welchen Einfluss der Baukunst der benachbarten Völker und Gebiete in unmittelbarer oder mittelbarer Form auf die Volksbaukunst von Nord-Nyírség ausgeübt hat.

István Páll

Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás egy szamosmenti faluban

SZABÓ SAROLTA

Fülpösdaróc 500 lelket számláló kisközség a Holt-Szamos és az Új-Szamos által körülzárt területen, Mátészalkától 18 km-re ÉK-i irányban. A falu földrajzi adottságából következően lakossága meglehetősen zárt közösséget alkotott, lakói a falu határán kívül ritkán vállaltak munkát.

A község ösztérülete 697 kh, ebből 439 kh-on két földbirtokos osztozott (Lubyés a Kékely-család), a maradék 258 kh-on 78 család gazdálkodott, az egész terület 37%-án.¹ Az 1 kh-nál kisebb (28 család) és az 1—5 kh földdel rendelkezők (36 család) rétege a legnépesebb. Miután ennyi földből lehetetlen volt megélni, a két helyi földbirtokoshoz szegődtek hónapos vagy éves munkára. A hónapos munkások havonta kapták keresetüket terményben, akik egy évre szegődtek, az év elteltével részben készpénzben, részben terményben. A több földdel rendelkezők felesbe vagy harmadába vállalták fel a kapásnövények művelését szintén helyben, két nagybirtokosnál, de az is előfordult, hogy a szomszédos községekben béreltek földet. Kuritár Lajos és négy társa például Fülpösön bérelt 70 hold földet, bérleti díjként 100 q búzát fizettek. Az 5—50 kh közötti réteghez 12 család tartozott, az itteni viszonyok között már középbirtokosnak számítottak. Többen akadtak közöttük olyan vállalkozó szelleműek, akik az állam által is szorgalmazott és támogatott ipari növényeket termeltek. Főleg a mák és a napraforgó jövedelmeztek jól. A gazdálkodás jellegét tekintve a földművelés volt az elsődleges, az állattartás másodlagos szerepet töltött be. Csak annyi állatot tartottak, amennyire saját gazdaságukban szükség volt. Legértékesebb állatnak szarvasmarhát tartották, sok helyen ló híján azt igázták. A két világháború közötti időszakban még mindig a búza a legfontosabb növény, a terület felébe-harmadába vetették. Egy 6 kh-as gazda 2 kh flödbe mindig búzát vetett, 1 kh-ba szálás takarmányt.² Az 1930-as évek elején kezdtek az almatelepitést, amely az évek folyamán egyre jelentősebbé vált. Ezenkívül mindig termeltek olyan növényeket, amelyeknek eladása jól jövedelmezett, például mák, napraforgó, magkender, de a szükségleten felüli búzát is eladták.

A kenderfeldolgozás és vászonkészítés az 1960-as évek elején szűnt meg, így e munka folyamatai még elevenen élnek az idősebbek emlékezetében. Az emlékezés határa a századfordulóig, de inkább az 1920-as évek elejéig terjed, ezért az itt leírtak nagyjából a két világháború közötti időszakra vonatkoznak. A vászonkészítmények használatának háttérbe szorulása már ekkor megfigyelhető. A módosabb gazdáknál ez a folyamat

1. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Bp., 1936. II., 202.

2. Pálffy Menyhárt 76 éves fülpösdaróci lakos.

hamarabb indult el, mint a kis- és szegényparaszti családoknál. Kendert minden család termelt, mennyiségét elsősorban a család nagysága, a gyermekek száma, és nem utolsó sorban a társadalmi helyzet határozta meg. Nagyjából egy vagyoni kategóriába sorolható két családnál a következőképpen alakult a kenderföldek nagysága: a 8 kh-as, 7 gyermekes család 300-400 □-öl kendert vetett átlagosan, a 6 holdas, 2 gyermekes 100 □-ölet. Ugyanakkor a 40 kh földdel rendelkező gazda csak 50 □-ölon termelt kendert. A legtöbb kendert, vászontermelet a 10 kh-on aluli birtokkategóriákhoz tartozók használtak fel.³

A kender jó táperőben lévő, gondosan előkészített talajt igényelt, ezért mindig a legjobb minőségű földbe vetették. A nyomásos gazdálkodás idején általában a település közelében, többnyire a kertek alatt egy tagban jelölték ki a kenderföldek helyét. Ennek emlékét őrzik sok helyütt a még ma is élő határ-, illetve dülőnevek: Kenderes, Kendereskert, Kenderhely,⁴stb. A tagosítás után azonban ez a rendszer felbomlott, és mindenki oda vetette a kenderét, ahol a földje erre a legalkalmasabbnak bizonyult. A faluban már nem emlékeztek arra, hogy valamikor egy helyen lett volna mindenkinek a kenderföldje, az erre utaló határnevek sem maradtak meg az emlékezetben. Helye állandóan változott a határban, a gazdák többnyire a répa- vagy burganyaföld, ritkábban a kukoricaföld végén hagytak helyet neki. Az *urasági kommenciósok*nak viszont egy helyen jelölték ki a kenderföldet.

A kenderföld megmunkálása együtt történt annak a növénynek a földjével, amelyikből kiszorítottak egy keveset a kender számára. Kétszer szántottak a kender alá: ősszel mélyszántás, tavasszal közvetlenül vetés előtt.

A vetésnek nem volt pontosan meghatározott napja, akkor vetettek, amikor „az idő engedte”, de Szent György napig feltétlenül földben kellett lennie a magnak. Március végén, április első felében eső után igyekeztek vetni, amikor a *krumpli* vagy a *tengeri* is a földre került.

Általában zsákból, ritkábban kötőből vetettek. A zsákot vállon átvette jobb kézzel sűrűn szórták a kendermagot, kétszer-háromszor is végigmentek a kenderföldön. A vetés sűrűségén múltott a kenderszálak vastagsága. A vékony szálú kender adott jó minőségű, elegendő mennyiségű szöszet. Kb. 50 □-öl földhöz egy *szakítókosár* magot számoltak.

3. Dobrossy I.: A parasztgazdaságok szerkezete és a rosnövénytermesztés kapcsolata Borsod-Abaúj Zemplén megyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. (1973). 412.

4. Jenő Á.: A kender felhasználása és gazdasági jelentősége Szatmárban. Néprajzi közlemények 1966. 129.

A kendervetéshez a megfelelő termés biztosítása érdekében különböző babonák fűződtek: vetés közben nem szabad szólni, még a köszönést sem viszonzták ilyenkor. A vetés befejezése után a vetőzsákot magasra dobták, hogy olyan nagyra nőjön a kender.⁵ Nemcsak babonás eljárásokkal igyekeztek a jó termést biztosítani, a gyakorlatban is megpróbálták érte valamit tenni. Az állati kártevők, főleg a madarak ellen (galamb, varjú, fácán stb.) óvták a friss vetést. *Ijesztőket* (madárijesztő) állítottak a vetésbe, 3-4 darabot egy-egy darab földben. Nagyon ügyesen kellett ezeket a bábukat felöltöztetni, mert ha nem sikerült elég emberhű alakra, a madarak egy-két nap alatt megszokták, s nem riasztotta vissza őket. Aki nagyon féltette a kenderét, az beszótte az egész vetést madzaggal, erre papirsallangot erősített. Ezeket a szél állandóan mozgatta, így tartották távol a kártevőket.

Mielőtt rátérnénk a kenderfeldolgozás munkamenetének ismertetésére, néhány szót kell szólni a kendermag beszerzéséről, előállításáról.

Magnak való kendert a kenderföld szélein hagytak, ahol ritkább volt a vetés. Kizárólag e célból a *tengeribe* is vetettek elszórva, vagy a *mezsgyébe* napraforgó helyett. Szeptember utóján sarlóval vagy kisbaltával vágták le, kupacokba rakták, mint a kukoricakórót szokás. Három-négy napig, sokszor egy hétig is hagyták száradni, majd helyben ki is csépelelték. A cséplés ponyván történt, mosószekhez támasztott deszkához ütögették a kenderbugót, míg ki nem hullott belőle a mag. Az így nyert kendermagot zsákba szedték, és otthon a tornácon, vagy a *padon* szétteregték. Száradás után az udvaron *megszelelték*, vagy szórómalmon megszórták. A következő évi felhasználásig egy tarisznyába kötve a *pad kakasülőjén* tárolták.

A vetnivalón felüli felesleget vagy eladták, vagy a jószág etetésére használták. Úgy tartották, hogy a tyúkok több tojást tojnak, ha kendermagot esznek; a lovak szőre fényesebb, ha abrakjába kendermagot kevernek.

A magkender szárát is hasznosították. Feldolgozták szösznek, s a vásáron eladták a kötélverőnek. A vastagabb szárából kerítést csináltak, tartósság szempontjából felért a napraforgókóróból készült kerítéssel. Ezen kívül fűtőanyagként is szolgált *krumplifőzésnél*.

A legidősebbek visszaemlékezése szerint a virágos kendert vetés után 15 hétre nyűtték, a magvast rá három hétre. A kendert akkor lehetett nyűni, amikor levelei már sárgák voltak, és ha virágját megérintették „sárga, méz színű por ment belőle”. A nyűvést kalákában végezték

5. Moldvay István 65 éves fülpösdaróci lakos.

ték, összeállt hat-hét asszony, a kenderföld nagyságától függően lehetnek többen vagy kevesebben. Az asszonyok mellett annak a családnak a férfitagjai is besegítettek a munkába, akinek a kenderét nyútták. A kinyútt kendert kévébe szedték, *aljakender*ből csavart kötéllel a középrészről valamivel feljebb átkötötték. *Aljakendernek* nevezték az alacsony növésű, satnya, vékony szálú kendert, ami nem felelt meg szösznek. Sokszor ki sem nyútták, csak a kévék kötözéséhez használták. Vigyáztak arra, hogy egy-egy kéve ne legyen túlságosan vastag (optimális a 15—20 cm átmérőjű), mert az nem ázott ki jól, 50 □ földön kb. 60-75 kéve kender termett, ami attól is függött, hogy hogyan sikerült a vetés.

Nyűvés után szekérre rakták és rögtön vitték áztatni. A feldolgozás folyamata az áztatással kezdődött. Az áztatás célja a kender rostjának és a belsejében levő fás anyagnak a meglazítása, szétválasztása. Az áztatás helyét mindenütt a helyi körülmények határozták meg. Fülöpösdrócon az áztatóhely adott volt, a célnak kiválóan megfelelt a Holt-Szamos. A *Kolontoson és a Tekeredőn* nemcsak a helyiek áztattak, hanem a környező falvakból is sokan idejártak.⁶ Ennek az volt az oka, hogy az Új-Szamoson tilos volt a kenderáztatás, mivel nagyon szennyezte a vizet, elpusztította a halakat. A nem falubelieknek vámot kellett fizetni az áztatásért, minden 10 kéve után 1 kévét. Az áztatás alapegységei a nyűvés során kialakított kévék,⁷ amelyek rögzítésmódja a faluban nem volt egységes. Kétféle rögzítési eljárást alkalmaztak. A *cserepcső*be történő áztatás gyakoribb, általánosabb volt, mint a *lábak*ban történő, ezek egyben az áztatás nagyobb egységéül is szolgáltak.

A *cserepcső* két, kb. 5-6 méter hosszú rúd, amelyeket végüknél összekötöttek madzaggal. Az egyik rudat vízre csúsztatták, erre rakták kévéként a kendert úgy, hogy a rúdra merőlegesen feküdjön. Az egyik kévének a töve volt elöl, a másiknak a hegye. Mikor így összeraktak 5-6 sort, akkor ennek a tetejére hosszában helyeztek el egy sort. Ezután az egészre ráhajtották a csőp másik rúdját, amit összekötöttek az alul lévő rúddal. Szalmát raktak a tetejére, az egészet behúzták a mély vízbe, ahol a *cserepcső* két végét cölöpökkel rögzítették. A mederfenékről kapával iszapot tettek a tetejére, hogy a kender teljesen víz alá kerüljön. Az egyik cölöphöz valamilyen színes ruhadarabot erősítettek, hogy *keltéskor* megismerjék. A *cserepcső* áztatási egységet is jelent, ha megkérdezték valakit, hogy mennyi kendere ázott, akkor így válaszolt: „két cserepcső kenderem ázik a Hót-Szamoson”.

6. Ökörítő, Porcsalma, Fülöpös, Mérk, Győrtelek, stb.

7. Vö. Szolnoki L.: Alakuló munkaeszközök Bp., 1972. 24.

Másik rögzítési eljárásnál, amelyet ritkábban alkalmaztak úgynevezett *lábak*ba rakták a kenderkévéket. Készítése a következőképpen történt. Levérték egy cöveket a mederbe jó mélyen, hogy ne tudjon kilazulni. Ehhez hozzáerősítettek egy. kéve kendert úgy, hogy a hegyét rátekerték a cölöpre. A kévét erre merőlegesen fektették, „tüvel-hegygyel” szorosan egymás mellé rakva. Amikor végigrakták a cövekhez erősített kévét, akkor újabb cöveket vertek le szorosan az első kéve tövéhez. Ehhez az újabb cövekhez is erősítettek egy kévét, a fent leírt módon. A két cövek között lévő kenderkéve mennyiségét egy *láb*nak nevezték. Az egység tetejére 20—30 cm vastag szalma került, majd erre annyi iszap, hogy a kender a tetején lévő szalmával együtt víz alá kerüljön.

Az ázás idejét több tényező befolyásolta: függött a felnyűtt kender minőségétől és a víz hőfokától. Ugyanis a rostok szétválásához és a szár elrothadásához szükséges mikrobiológiai folyamatok 28—34 °C-on mennek végbe legintenzívebben, ebben az esetben 60—72 óra alatt lezajlik az áztatás.⁸ Ilyen hőfokra azonban csak a kifestületű állóvizek tudnak felmelegedni, a Holt-Szamos nem. Másik meghatározó a kender minősége. Vagyis ha vastagabb szárú volt, akkor rövidebb idő alatt ázott meg, ha vékony szárú, akkor hosszabb időre volt szükség az ázáshoz. Mindezen tényezőket figyelembe véve 7—10 nap kellett a jobb minőségű, 4—5 nap a rosszabb minőségű, vastagabb szárú kendernek. Mindenesetre 4 nap múlva mentek *látót* hozni, hogy megállapítsák, ki lehet-e venni a vízből a kendert. Ha az áztatást nem is minden esetben, de a *kötést* mindig kalákában végezték.

A kendermosáshoz régi, rossz ruhába öltöztek. Az asszonyok is inkább nadrágot húztak magukra, mert ez egyrészt kényelmesebb volt, mint a ruha, másrészt így próbáltak védekezni a *nadáj* (pióca) ellen. Ha mégis rájuk ragadt e kis állatka, sóval meghintették, így azok maguktól leváltak az ember testéről. Mosásnál a kévét szétbontották, szétterítették a víz színén, és lemosták róla a levelet, virágot, szárát megtisztították az iszaptól, tövét a sártól. Mosás után a kendert újra visszakötötték kévébe és kivitték a partra, ahol *kukjába* állították, azaz a felső harmadánál átkötött kévét sátorosan széthúzták, hogy könnyen lecsurogjon róla a víz. A helybeliek csak másnap szállították haza a kenderüket, a távolabbról idejövők azonnal szekerre rakták és hazavitték, és az udvaron szárították tovább.

8. Mándy Gy.—Bócsa I.: A kender. Magyarország kultúrflórája, VII. kötet, 14. füzet, 92.

A kender törésével megkezdődött a szösznyerés folyamata. A törés két fázisban történt, mindkét mozzanatnak ugyanaz az eszköze, ezt egységesen *törőnek* nevezték. Az első fázis a törés, a második tulajdonképpen tisztítómunka, a tilolás. A törő törzsét egy darabban lévő gerendából faragták, nyelvét és lábait külön illesztették hozzá. Ezzel a technikával készült eszközök az áttört törzsű tilók csoportjába sorolhatók,⁹ használatuk területünkön kizárólagos. Az áttört törzsű tilók két változatát ismerték és használták, az egy- és kétvégűt. Egy-egy tehetősebb családnak 3-4 törője is volt együttvéve, mindkét fajtából, a kétvégűt azonban jobban kedvelték.

Törés előtt a kévékről leszedték a köteleket, és a kendert széjjelterítették, hogy a nap jól kisüsse. A törő mindkét végénél egy-egy asszony dolgozott. Egy kévét kétszerre, háromszorra törtek el. Az egyszerre eltörendő mennyiséget még kétfelé vették, mert a kender töverését csak így tudták eltörni. Aztán amikor kihullt belőle a pozdorja, akkor ismét együvé fogták a széjjelszedett kendercsomót, és a hegyét már egyszerre törtek el. Második fázis a tilolás, ami ugyanazon az eszközön történt, mint a törés. Amikor nagyjából kihullt a szöszből a pozdorja, akkor kézreccsavarták, és addig húzgálták a törő nyelve alatt, míg a pozdorja egészen apróra nem tört. Közben a törő lábához is csapkodták, hogy a benne lévő apró pozdorjaszilánkok is kihulljanak belőle. Tilolás után az elszakadt, a marokból kicsúszott szöszszálakat eltávolították, ezeket a szálat *tilószakadéknak* nevezték. Négy-öt marok eltilolt kenderből lett egy *fű* szösz, húsz fej alkotott egy *kitát*.

A kendentörést úgy igyekeztek beütemezni, hogy szép napsütéses idő legyen, mert csak a nagyon száraz kendent lehetett jól törni. Többnyire a törést is kalákában, „kölcsonbe csinálták”. Az egyiknek még ázott, a másikkal már törték a kenderét. Ahol mód nyílt rá, a férfiak is besegítettek ebbe a nehéz munkába, a tulajdonképpeni törést, az első törést ők végezték, az asszonyok pedig tilolták a kendert. Törés, tilolás után kimosták a szöszet, mert az barnás, szürkés színű volt. A mosás egyik célja a fehérités, másik a tisztítás volt. A szöszet *füvenként* tiszta dézsába rakták, a tetejére főtt, gyenge tököt és korpát tettek, majd meleg vizet öntöttek rá. Így ázott 3-4 napig. Aztán kicsavarták ebből a léből, és levítették a Szamosra kimosni.

A már megtört, pozdorjától megtisztított rostok további finomítását, puhítását szolgálta a dörzsölés. Kétfajta rostpuhító eljárás ismeretes a magyarság körében; az eszközökkel (kalodás dörzsölő, kenderkalló, mor-

9. Szolnoky L.: Alakuló munkaeszközök, 44.

zsolóhenger) és eszköz nélkül (kézzel, lábbal) történő dörzsölés. Területünkön mindkét eljárást alkalmazták; lábbal vagy fadörzsölő segítségével puhították a szöszet. Szívesebben alkalmazták az előbbi eljárást, mert azt tartották, hogy így a szösz puhább, selymesebb szálú lesz. A lábbal való dörzsölés általános volt a környező községekben is. A dörzsölőt augusztusban tartották, amikor még meleg, száraz idők jártak. A nedves, megvonult szöszet nem lehetett dörzsölni. A dörzsölő mindig társas jellegű munka, általában eladósorban lévő lányok végezték, akiket a dörzsölő előtti napon hívott a gazdaasszony, ha nagylánya volt, akkor ő.

Az eszköz nélküli, tehát lábbal és az eszközzel történő puhítási eljárást is *dörzsölőnek* nevezték. Az eszköz neve *fadörzsölő*. Szakirodalmi terminológiája kalodás dörzsölő, aminek két típusa különböztethető meg; a rögzített bálványos és a forgó bálványos. Elterjedése nem országos méretű, nem ismeretes a Duna—Tisza közén és az észak-tiszántúli területeken. Az eszköz lényegében két részből áll: egy hosszanti irányban áttört hengeres faoszlopból (ez a bálvány), és az azt körülfogó kalodából, amely lehet hengeres és négyzet alakú.¹⁰ Az eszköz eredetét vizsgálva bizonyított tény, hogy honfoglalás előtti kultúrelemről van szó, a bőrkultúrából származik, s már kettős funkcióval hozták magukkal a honfoglalók, de kendermunkára csak kismértékben használták.¹¹

A dörzsölő este, munka után, *sürvedés* körül kezdődött. Az udvaron, vagy a tornácon tartották, földjére ponyvát, vagy gyékényt terítettek és ezen dörzsölték a szöszet meztláb. Kapaszkodónak (amire azért volt szükség, hogy dörzsölés közben el ne veszítsék az egyensúlyukat) ha tornácon dolgoztak, kötelet vagy rudat erősítettek a tornác tartóoszlopai, a *culápok* közé. Ha az udvaron dolgoztak, akkor két dagasztólábra fektetett létrába kapaszkodtak. Dörzsölés előtt a „fűszöszet meggöbölték”, vagyis a két végére gömöt csavartak, hogy „tiprás” közben „össze ne bonyódjon”. Egyszerre egy fej szöszet vettek láb alá, és addig puhították, míg a szálai szét nem omlottak, mert a gereben csak akkor járta jól.

Egy fej kendert átlagban 15-30 percig kellett dörzsölni. Egy este általában igyekeztek a háziasszony összes szöszét megdörzsölni, mert egy-két kíta szösznél ritkán volt több egy-egy helyen. Egy lány egy este 4-5 fej szöszet tudott megdörzsölni, ha 3-an, 10-en voltak, 20-40 fej szöszszel elboldogultak. A faluban az emlékezet csak egy *fadörzsölőt* őriz, de nem is igen volt szükség többre, mivel igen nagy munkatermelékenységű eszköz volt. 120 fej tilott kendert 5-6 óra alatt megdörzsöltek vele, míg

10. Uo. 144.

11. Uo. 158.

lábbal dörzsölve ugyanennyi szöszmennyiséghez 30 óra kellett.¹² A dörzsölő tulajdonosának pénzben vagy természetben, azaz szöszben fizettek, egy kita szösz után két fej járt. Így annyi szösze gyűlt össze, hogy a felesleges mennyiséget, amit már nem tudtak feldolgozni, eladták a vásárban. A lábbal való dörzsöléshez hasonlóan ez is társas munka volt, ahol a legények is közreműködtek a szösz dörzsölésében.

A dörzsölő mindkét típusa társaságban végzett munka, amely lehetőséget adott a fiatalok találkozására, szórakozására. Ebben eltér a korábbi társaságban végzett kendermunkáktól, ahol főleg asszonyok dolgoztak együtt, és elsődleges cél a kender megmunkálása volt. Itt viszont a munka mellett legalább olyan fontos a szórakozás, a fiatalok egymás megismerése.

A szösznyerés és -finomítás utolsó fázisa a fésülés, amit területükön *szöszhúzásnak* neveztek. Ebben a munkafolyamatban történt a szöszminőségek szétválasztása. Eszköze a szegrózsás rostfésűk csoportjába tartozó *gereben*.¹³ Ecsed (Nagyecséd) és regáti oláh cigányok árulták, vagy cserébe (a régi gerebenért újat adtak és még pénzzel utána fizetett a vevő), vagy terményért. De csak magát a szegrózsát árulták, és mindenki olyan deszkalapra erősítette, amilyenre akarta. A helyi kovács nem foglalkozott *gereben* készítéssel. A szegrózsa kör, vagy négyzetes alakú volt. Kétfajta *gerebent* használtak, amelyek pusztán a szegrózsa fogainak sűrűségében különböztek egymástól. A *nagyoló gereben* fogai ritkábban álltak, a tisztító gerebené sűrűbben. Az eszköz elnevezésére kizárólag a *gereben terminust* használták.

Általában ez is társasmunka volt, kalákában végezték, vagy ahogy itt mondták „kölcsonbe csinálták”. Száraz, napfényes időben reggeltől naplementéig dolgoztak az udvaron. Két *gerebent* erősítettek a *dagasztólábra* úgy, hogy a szegrózsa 3-4 szegébe akasztott madzaggal a dagasztóláb középső hosszanti részéhez kötötték. A tilolás után a *kitába* rakott *fűszösz*t szétszedték és markonként meghúzták, először a *nagyoló gerebenen*, aztán a sűrűbb fogú *tisztító gerebenen*. E művelet során négyfajta szöszminőséget különítettek el: a legjobb minőségű *fejeszösz*t, ez volt a leghosszabb szálú, a rövidebb szálú *koccsát*, valamint az *apró szösz*t. Ezen szöszfajtákat tovább dolgozták fonallá, viszont a negyedik, legrosszabb szöszminőséget a *csepűt* már meg sem fonták, szőnyegszövés során hasznosították.

12. Szolnoki L.: Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethn. LXI. (1950.) 32—41.

13. Szolnoki L.: Alakuló munkaeszközök, 197.

Az egyes szöszminőségek tárolását a következő módon oldották meg. A *fejesszösz*t két ágba összefonták, a végére gömöt csavartak és felfűzték madzagra, egyszerre 20 fejet, ami így egy *kitát* alkotott. A *koccsát*, miután rövidebb szárú, befonni nem lehet, így a két végére kis csomót kötöttek és az összest egy madzagra fűzték. Az *aprószösz*t göngyölve (a szösz két végét türetbe hajtották) zsákba rakták. Ezért az *aprószösz*t *göngyölszösz*nek is nevezték. Az így összerakott szöszminőségeket a kamrában szögre akasztva, vagy a *padon* a *kakasülő*re felkötve tárolták fonásig. Erre azért volt szükség, hogy az egér vagy a macska bele ne költözzön.

A minősített és a fent leírt módon egységekbe tárolt szösz az őszi munkák befejezése után, november táján vették ismét kézbe, hogy fonallá dolgozzák. A faluban használt fonóeszközök két típusba sorolhatók; az egyszerű (kézi) és a mechanikus fonószerkezetek. Mindkét típusnak több formája fordult elő, de egyik eszköz használata sem volt kizárólagos. A *székes* és *talpas guzsalyon* kézzel fontak, a kerek guzsaly ezeknek „gépesített változata”. A székes guzsalyon, amit *Kati-guzsaly*nak is neveztek, inkább idős asszonyok fontak. Számukra ezen kényelmesebb fonás esett, mint a talpas guzsalyon, azt fiatal lányok és asszonyok használták szívesen. Területünkön a féltalpas guzsaly általánosan elterjedt. Ennek díszített változata a *cifraguzsaly*, amely tekinthető szerelmi ajándéknak is, miután a lányok kapták udvarlójuktól, ez bizonyította az udvarlás komolyságát. A *cifraguzsaly*okat a helybeli kerékgyártó készítette, kívánság szerint kiesztergálva és festve. A *cifraguzsalyt* mindig tenyérnyi széles piros szalaggal feldíszítve adták át a legények a lányok háznál, többnyire Mikulás napján.

A *kerek guzsaly*, amelynek álló és dőlt formája figyelhető meg, visszaemlékezések szerint az 1920-as, 30-as években jelent meg a faluban. Tömeges elterjedése 1930 után, de inkább a 40-es években történt, amihez hozzájárult a háború okozta fonal-, illetve szövethiány is. A rokokókat a mátészalkai, vagy a fehérgyarmati vásárokon szerezték be összél. A kerek guzsaly álló formáját *fennálló guzsaly*nak is nevezték, dőlt formáját *kecskelábú guzsaly*nak. A guzsalyra *aprószösz*ből egy *göngyölt*, *fejesszösz*ből egy fejet kötöttek fel egyszerre. Egy *göngyölből* 3 orsó fonal, egy fej *szösz*ből 2 orsó, ha kisebb fej volt, akkor egy orsó fonal lett.

A fonásnál kell megemlíteni a vászoncérna-készítést, amelyet a már megfont fonalból állítottak elő, és főleg vászonzsákok varrására használták, mivel sokkal erősebb volt a boltban vásárolt cérnáknál. Két

egyenlő nagyságú gombolyogba tekert fonalat a *viszló orsó* segítségével összefontak, *viszáltak*. A kerekes guzsalyok elterjedésével ezen a mechanikus szerkezeten készítették a vászoncérnát.

A kenderfeldolgozás utolsó fázisa, befejező mozzanata, a szövés megkezdése előtt a fonalat még *matóllálni*, *tekerni* kellett, valamint *felvetni* ahhoz, hogy a szövőszékre feltehető állapotba kerüljön. Az orsóról a *motollára* tették a fonalat egyrészt a jobb kezelhetőség miatt, másrészt azért, hogy megállapítsák a fonal hosszát, amit a szövéshez feltétlenül tudniuk kellett.

A *matólla* hosszúsága változó volt, 6-7 arasz között ingadozott. A matóllálás a következőképpen történt: az orsón levő fonalvéget a motolla egyik ágának tövéhez kötötték, a motollát bal kézzel megfogták középen és jobb kézzel a fonalat fölszedték a motolla ágaira úgy, hogy a fonal mind a négy ágán keresztül menjen. A felmotollált fonalat úgy számolták, hogy csak a motolla egyik ágán levő fonalat olvasták meg: *3 szál = 1 ige*, *100 ige = 1 pászma*. Amikor 1 *pászma* volt a motollán, akkor azt átkötötték madzaggal. 3 *pászma* tett ki 1 *darab* fonalat, egyszerre ennyit tettek a motollára. Ezután leszedték róla a *darab* fonalat és kétrét hajtvva a plafonról lecsüngő rúdon tárolták.

A Kárpát-medence magyar nyelvterületén általánosnak tekinthető, hogy 3 *szál* alkotott 1 *igét*. A *pázmán* belüli igék száma azonban óriási változékonyságot mutatott, 5-től 120-ig terjedt.¹⁴ Úgy tűnik, hogy a Szamos menti községekben egy *pázmába* 100 *igét* számoltak, ezt támasztják alá a más falvakból szerzett adatok is.¹⁵ Azonban a *pázmát* nagyobb egységbe tömörítő *darab* mennyit foglal magában, még községen belül sem azonos. Fülöpösdarócon egyik helyen másfél *pázmát* számoltak egy *darabba*, másik helyen három *pázmát*. Ezután következett a szapulás, vagyis a fonalmosás. Célja a fonallá dolgozás során rátapadt szennyeződés eltávolítása, valamint a fehérités.

Szapulás előtt a fonalat teknőben áztatták meszes, szappanos lében egy egész éjszakán át. A szapulás szapulókádban történt, ami egy erre a célra készült dézsa alakú dongás edény, alján nyílással. A nyílás alá egy edényt tettek, amiben a fonalról lecsurgó lúgot gyűjtötték. Szapuláshoz legjobb az akácfa hamuja volt, amit a mosáshoz előre összegyűjtöttek. A meszes, szappanos lében kigyúrt fonalat darabonként a szapulókád aljá-

14. Halász P.: A moldvai magyarok kendermunkája. In: Népi kultúra — Népi társadalom. VII. Bp., 1973. 75.

15. Például: Balogh L.: A kender népies feldolgozása Szamosszegen. A Jósa András Múzeum Néprajzi adattára 477—69. 62.; Porcsalma, Ökörítőfülpös.

ra helyezték, minden sor fonalat meghintettek akácfahamuval. Amikor az összes fonalat belerakták, elkezdték öntözni forró vízzel. A lefelé szivárgó forró víz a hamuval lúgos elegyet képezett, ennek következtében a fonalat sárgította, fehéritette. A kád nyílásán lecsöpögő víz langyossá vált, amit újból felmelegítettek, és ráöntötték a szapulandó fonalra. A felöntést 3-szor, 4-szer végezték el. Ezután a fonal tetejére gazhordó pokróc, ún. *hammas* került, amit még meghintettek törekes szalmával is, hogy ne hűljön ki olyan hamar. Az egészet így hagyták reggelig. Reggel levitték a Holt-Szamosra kismosni. Mindig a *Várdombnál* mosták a fonalat, itt volt a legmélyebb a meder.

A mosás többnyire kalákában történt, mert sietni kellett a művelettel a hideg idő miatt. A vizen léket vágtak, szélére szalmát helyeztek, erre térdeltek a mosó asszonyok. Egyikük minden darab fonalat jól kibrázott a hideg vízben, a másikuk mosódeszkán a súlyokkal jól megcsapkodta. A hideg és fagy miatt szánkón forró teát és kézvizet vittek az asszonyok után, általában a férj, vagy a gyerekek. A kimosott fonalat rögtön kiterítették az udvaron a kerítésre, vagy a tornácon. Ahogy terítették, úgy fagyott a fonal. A fagszívta fonalnak több előnye is volt, egyrészt a fagy fehéritette, másrészt finomította.

A megszapult, kimosott fonalat gombolyagba tekerték. Eszköze a *tekerő*. A faluban két formáját ismerték, mindkét formát egyazon terminussal jelölték. A kétfajta *tekerő* a forgó rész felfüggesztésében tért el egymástól. A régebbi típusú *tekerő*nél a talpba csatlakozik a tartóláb, amely tartja az egymásra merőlegesen helyezett forgórészt, amit *levélnek*, *levélkének* neveztek, a végeire fogazottra faragott pálcikákat szúrtak. A másik fajta *tekerő* forgó része 4 db 3-3 m hosszú puhafalécból készült. Két-két lécet derékszögben összeillesztettek, és egymástól 30 cm távolságra egy közös tengelyre erősítettek. Így lényegében a forgórész kerék alakú, amely a talajra merőlegesen áll, míg a régi fajta *tekerő* párhuzamosan mozog a talajjal gombolyítás közben.

A gombolyítás *lyukas gombolyagba* történt. Ehhez használták a *kóticst*, ami kb. 50 cm hosszú, 3-4 cm átmérőjű simára csiszolt bot. Erre a *kóticsra* tekerték a fonalat hálósan. Amikor egy darabot rátekertek, kihúzták a kóticst, és így lyukas lett a gombolyag. A gombolyagba gyűjtött fonalat vitték a vetőre, és a gombolyagból *csüllik*, a szövéshez szükséges keresztirányú fonalat, a keresztiszlálnak valót. A fonalat egy nádcsőre csévelték a *csüllő* segítségével.

A felgombolyított fonalat szövés előtt *felpásmázták* a vetőre. Ezen mérték ki a készítendő vászon méreteihez szükséges fonalmennyiséget. A *vetőfát* a házban állították fel, felső vége a mestergerenda oldalába.

erősített kis bőrszíjba illeszkedett, az alsó vége pedig egy mélyedéssel ellátott deszkalapon vagy egy kifűrt vályogban vagy téglában állt. A vetőn való fonalszámolás lényege a következő: a csigavonalban feltekert szál hossza adja a megszövendő vászon hosszúságát, a szálak száma a szélességét. A szálak mértékegysége ugyanaz, mint a motollán, $1 \text{ ige} = 3 \text{ szál}$, $100 \text{ ige} = 1 \text{ pászma}$. Ha valakinek volt 30 pászma fonala és a *felmenő* és *beleverőszál* is kenderből készült, akkor felengedtek a *vetőre* 16 *pászmát*, a maradék 14 *pászma* elég volt *beleverőnek*. Ebből lett kb. 32 rőf vászon, mert úgy számolták, hogy minden felengedett *pászmából* 2 rőf vászon lesz. A vetés nagy szakértelmet, a számítási eljárások ismeretét követelte meg. Egy asszony maga is el tudta végezni ezt a munkát, bal kezével a szálát vezette, jobb kezével a *vetőt* hajtotta.

A *vetőtől* jobbra és balra egy méterre helyezték el a gombolyagba csavart fonalat egy-egy *szakasztó kosárban*. A vető asszony megkeresi a fonal belső végét, összeköti és ráakasztja az alul levő *ikszfa* külső részére. Jobb kézzel forgatni kezdi a *vetőt*, bal kezével engedi a fonalat, amely spirál alakban tekeredik a *vetőre*. Amikor felér a felső keresztfáig a fonal, akkor a rajta lévő *ikszfán* 8-as alakban megtekéri a fonalat, és engedi lefelé ugyanazon a spirálon. Mikor leértek az alsó keresztfához, akkor az azon lévő *ikszfán* szintén 8-as alakban megtekerték a fonalat, Ez a munkamozzanat addig ismétlődött, míg el nem érték a kellő fonalszámot, amely a vászon szélességét határozta meg. A számolás az alsó *ikszfán* történt. A 8-as alakban megtekert fonalat keresztveződésüknél számolták meg. Ha 10-es bordában akartak szőni, akkor 10 *pászmát* kellett felvetni a *vetőre*. A szükséges fonalmennyiség felvetése után átkötötték az *ikszfa* mindkét fogánál, így a 8-as alakzat sértetlenül megmaradt. Aztán lehúzták a fogakról az átkötött fonalat és a *vetőt* lassan forgatva láncba szedték.

A kenderfeldolgozás utolsó fázisa, befejező mozzanata a szövés, amelyet már február végén elkezdtek, de főidénye a március. A tavaszi mezei munkák kezdetéig dolgoztak a szövőszéken, amit ezen a vidéken általánosan *esztovátának* neveztek. A szövési idény befejeztével a kisebb alkatrészeket a padon tárolták, a szövőszék vázát pedig a lakóház hátsó, külső falára akasztották. Az *esztovátát* közvetlenül a szövés megkezdése előtt a házban állították fel. A fonal felhúzását az *esztovátára* egy ember nem tudta elvégezni, legalább kettő, de inkább három ember szükséges hozzá.

A *vetőről* levett fonalat az *esztováta* hátulján levő hengerre, a *hátul-só hasajóra* tekerték. Ide a fonalnak az a része került, ami a *vető* *ikszfáján* volt úgy, hogy az *ikszfán* kialakított nyolcas alakzat továbbra is meg-

maradjon. Ezt úgy oldották meg, hogy a keresztzálak előtt és után 1-1 *csépkét* helyeztek el. (A *csépke* lapított pálca, amely a *hasajó* hosszával egyenlő.) A *hátsó hasajón* levő alsó sor fonalat beszorították a hasajó csaknem teljes hosszán végig érő keskeny vájatba egy pálcával, hogy csavaráskor ne csúszkáljon a fonal. A fonal másik végét az *első hasajóhoz* vezették, ott átvették rajta, majd visszavezették a *hátsó hasajó* felé, ahol az alatta (40-50 cm-re) levő sima rúdon *átalveszik* a fonalat, amit ismét az *első hasajó* felé vezettek. Itt egy személy az *első hasajóhoz* vezetett fonalat erősen megfogta, két másik személy a *hátsó hasajónál* maradván tekerte a fonalat (egyik tekerte, másik igazgatta). Eközben a tekeredő fonal alá nádvevőket, vagy *hugykórónak* nevezett növény már megszáradt szárát tették, hogy az egymásra csavart fonalsorok össze ne gubancolódjanak.

Az *esztovátára* felhúzott fonalat aztán beszédtek, „befogdosták” a nyüstbe, majd a bordába. A nyüstit mindenki maga készítette a nyüstkötő fán. A bordát, amely hasított nádszálból készült, a háttas cigányoktól szereztek be. A nyüstön keresztül vezetett szálakat kés segítségével a bordafokok közé húzták. A nyüstök két csigán lógtak és a lábbal mozgatott *lábitóval* emelték, süllyesztették. A keresztzálaknak valót, a *beleverőt* a *vetélőbe* helyezték. A *vetélő* mindkét végén elhegyesedő, csónak alakú eszköz, közepén vékony pálcika, amelyre a ccsövet húzták.

A kenderből készült felmenőszál szövés közben könnyen szöszösödött, ezért meg kellett kenni. A *kenőt* máléliszból (kukoricaliszt) főzték úgy, mint a puliszkát, csak nem olyan keményre. Tettek még bele sonkolyt, vagy sipport.¹⁶ Ezt a masszát cirokból készült seprűvel kenték rá a fonalra a nyüstöktől a *hátsó hasajóig*. Ezt a fonalszakaszt egy *kentnek* nevezték, és a leszótt vászon mértékegységéül is szolgált. Egy ügyeskező asszony vékonyfonalból 6-8 *kentet* is leszótt egy nap. Az elkészült vásznat ugyanúgy szapulták, mint a fonalat. Szapulás után földarabolták a vásznat lepedőnek, abrosznak stb. és tovább fehérítették. Tavasz napokon, mikor már melegen sütött a nap, a vásznat vízbe mártották és a kerítésre vagy a füves udvarra terítették. Mikor megszáradt a vászon, újra vízbe nyomták és kiterítették. Mindezt napjában többször is megismételték néhány napon át, sokszor két hétig is.

A kenderfeldolgozáshoz kapcsolódó eszközök egy részét falubeli ügyes kezű ezermesterek állították elő. Elsősorban a Köcsön család volt erről híres, ahol szinte apáról fiúra szállt ezen eszközök készítésének tu-

16. Sonkoly = méhviasz. A sippor megkönnyítette a csizma felhúzását, mert síkossá tette a csizma szárát, ezért használták a kenőbe is.

dománya, fortélya. Készítettek *töröket*, orsókat, talpas, székes, *cifra guzsalyokat* és *esztovátát*, azaz szövőszéket is.

A hosszú munkafolyamat eredményeként létrejött végtermék, a vászon felhasználása igen sokrétű, nemcsak a gazdaságban és a háztartásban alkalmazták, hanem viseleti darabok is készültek belőle. Bár ez utóbbi területen egyre inkább háttérbe szorult, míg a gazdaságban és a háztartásban jelentősége az 1960-as évekig megmaradt.

A vászon legsokoldalúbb felhasználása a háztartásban figyelhető meg. Alapanyaga a jobb minőségű fonalból szőtt vászon. A mindennapi használatra készült vászonneműeket *koccsa* és *aprószősz* fonalból szőtték, az ünnepi alkalmakra valót pedig a legjobb minőségű *fejészősz* fonalból. Ezek díszítése is gazdagabb, mint a mindennapi használatban lévőké. Törölkőből, törölközőből, *szakajtókendő*ből kellett a legtöbb egy-egy háztartásban, számuk 50 körül mozgott. Állandóan pótolták, ahogy használdott. Egyszerre többet is leszöttek mindegyikből, közben csíkozták és csak akkor vágták fel, szégték be, amikor felhasználásra került. Még a mai napig is található nem egy helyen a *sifonok* mélyén türetbe tekerve törölk, törölközők, *szakajtók*. A *szakajtókendő*ket kenyérsütéskor használták, ezzel bélelték a szakító kosarat. A törölk és *szakajtók* díszítése egyszerű, a két szélét két-három sor *vert csikkal* díszítették. A csíkok színe piros-kék, vagy egyszínű piros, illetve kék, újabb jelenség a zöld csíkozás. A törölközők díszítése változatosabb, igényesebb, főleg a nem mindennapi használatban lévőké. Mintája *vert* és *szedett csíkos*. Lapos himzéssel is díszítették, amelyek szedett csíkos benyomást keltenek. Kereszt szemmel monogramot varrtak és feliratot, mint pl.: „JÓ REGGELT”.

Ágyneműt is készítettek vászomból, lepedőket, dunnahuzatot, szalmazsákot (*surgyé*). A *stafirungba* 6-12 lepedő tartozott, plusz két szalmazsák, amit aprószőszből font fonalból szöttek. A lepedők pamutos vászomból készültek, két szélből varrták. Ritkán a két végét csíkozták pirossal, kézzel, legtöbbször azonban sima fehér volt. A dunnahuzatot is díszítették sárga *vert csikkal*. Ezt a színt úgy nyerték, hogy a fonalat rézgálicos oldatban áztatták.

Abroszok, *tablettek*, futók díszítése volt a legváltozatosabb. Abroszból volt hétköznapi és ünnepi használatra. Az ünnepi abroszhoz tartoztak a futók és a *tablettek*. Ezeket egyszerre használták úgy hogy az abrosz közepére terítették a négyzet alakú tablettet, a futót pedig az asztalon keresztbe, hogy az az egyik sarokból a másikig érjen. A futókba és a *tablettek*be keresztzemes mintákat varrtak. Ezeket csak ünnepi alkalmakkor rakták fel az asztalra, (húsvét, karácsony, keresztelő, esküvő stb.). Hétköznap *vert csikkal* díszített egyszerűbb abroszok fedték az asztalt. Az

abroszok két szélből készültek, két végük díszített, vert és szedett csikkal, vagy *kalotaszegi* és laposhimzéssel.

A gazdaságban kevesebb vászonholmit alkalmaztak, mint a háztartásban. Felhasználásuk is szűkebb, a zsákok, ponyvák, kötelek készültek kenderből. A zsákokat kétfajta minőségben szőtték, a durvább minőségből többet állítottak elő (15-20 darabot), ezt különféle termények tárolására használták. Jobb minőségű vászonból varrták a liszteszsákokat, amelyekből egy-egy háztartásban 3-5 darab volt. Ebbe mindig szőtték csíkot, általában pirosat vagy kéket, a kész zsákot pedig monogrammal látták el. Amikor öröltetni mentek, egyikbe szedték a *pohály lisztet*, a másikba a *kenyérlisztet*.

Minden háztartásban csak egyetlen nagyméretű ponyva volt, négy szélből készült és elérte az 5-6 méter hosszúságot. Aratáskor a búza alá használták, vagy kendermagot, napraforgómagot csépeltek rajta. Kisebb ponyvából két-három darabot tartottak a háznál, ezt *gazhordóponyvának*, *gazhordópokrócnak*, *hammasnak* is mondták. Mint az elnevezésből is kiderül, elsődlegesen a zöld *gaz*, takarmány hordására használták. A *disznónak*, *aprójószágnak*, *tehénnek* hozták benne háton a friss gázt.

Miután az állattenyésztés nem volt jelentős, ezért nem volt szükség sok kötélre. A szükséges mennyiséget a piacon szerezték be, vagy a szösz elvitték Fehérgyarmatra és ott a helybeli kötélverővel csináltatták a kötelet.

A vászonneműek használata leghamarabb a viseletből szorult ki. Egykori létüket már csak az emlékezet őrzi. Három emberöltővel ezelőtt a férfiak mindennapi nyári viselete volt a *bőgatya*, díszesebb, alján rojtozott, szépen berakott változatát vasár- és ünnepnap hordták. Vászoning egészítette ki. A bőgatyához tartozott a gatyamadzag, amelyet a cigányasszonyok szőtték. Ők készítették a *kasornyát* is, amely hálóhoz hasonló, és ételt hordtak benne. Szükszárú nadrág is készült vászonból, alját madzaggal fogták össze. Ennek viselete tovább tartotta magát, még a háború után is hordták. Nőknél alsó és felső ruhát is varrtak vászonból. Alsó ruha volt az *ing*, amely térdig ért, egyenes szabású, felső része elöl, hátul kerek kivágású. Ennek használata örződött meg a legtovább. *Pendelyt* is hordtak. Rendkívül egyszerű szabásúak voltak, alsó bősege megegyezett a derékbőséggel, a deréknál visszahajtott anyagot levarrták és ebbe húzták bele a madzagot. Így a derékon bővíthető, széthúzható volt, a gatyá derékához hasonlóan.

A vászonneműek díszítése főleg szöttesmintával történt. A mindennapi használatban lévőket bevert csikmintával, az ünnepre használtakat szedett csikkal díszítették, az abroszokat, szalvétákat, tabletteket és néha

törölközőket is keresztszemes, vagy laposhimzéssel. A szőttesminták mértanias és stilizált motívumokból álló, 15-20 cm széles csikminták. Leggyakoribb a kockás, szegfűs, fenyőágas, tölgyfaleveles, lóhereleveles, szederveleveles, rózsás minta. (1—2. kép.) A szőttesminták általában piros színűek, ott ahol a minta van, pamut a felmenő és a beleverő szál is. A halottas abroszok, kendők díszítése fekete. Kalotás és laposhimzéssel (3. kép.) díszítettek az abroszok, kredencsíkrok. A laposhimzés régebbi, mint a keersztszemes. A keresztszemes himzés az 1910-es, 1920-as évektől van terjedőben. A laposhimzéssel készült minták is szálszámoláson alapulnak, később szabadkézzel előrajzolták a mintát és a laposhimzést kiegészítette a láncöltés. A *tablettek*, futók, abroszok keresztszemessel varrottak. (4. kép) A keresztszemes minták változatosak, amihez nagy mértékben hozzájárult az, hogy a környező falvakhoz hasonlóan itt is bérbe varrtak Luby Gézánének, aki keresztszemes mintákat és hozzá fonalat adott az asszonyoknak. A „bedolgozók” saját vásznukba varrták a kapott minta alapján a párnákat, terítőket, szalvétákat. Vásznat is szövett az asszonyokkal takács esztovátán.

A kendertermelés és -feldolgozás elsődleges célja a házi szükségletek kielégítése volt, de emellett, ha a szükség úgy hozta, el is adtak különféle vásárokra hordták, de adtak el saját falubelieknek is. Az eladást általában vásárokra hordták de adtak el saját falubelieknek is. Az eladást általában az asszonyok bonyolították le. Vittek eladni végvásznat, amit még nem dolgoztak fel, aztán kész zsákokat, lepedőket, abroszokat, törölközőket. Mindezt nagy tételben, és természetesen a legszebbeket, amikor pl. házépitéshez fogtak és sok pénzre volt szükségük. Előfordult, hogy ilyenkor a gazdaasszony csaknem teljes vászonkészlete, *stafirungjának* díszes darabjai eladásra kerültek, amit persze az évek során pótoltak. Tavasszal, amikor befejezték a szövést, szinte menetrendszerű pontossággal megjelentek a házaló vászonkereskedők, a *hátasok*. Cserekereskedelmet folytattak, „egy az egybe árultak”. Ez azt jelentette, hogy a magukkal hozott különféle szövetekből, ruhaanyagokból adtak cserébe a vászonért annyi métert, ahány méter vásznat kaptak.

A kenderfeldolgozás során alkalmazott eljárások és eszközök alapján a következő megállapításokat tehetjük. Az áztatás egységeit tekintve a falu a kevés áztatás területére esik, amely azonban jellemző az egész Tiszántúlra és a Duna—Tisza közére is. Figyelmet érdemel viszont az áztatás módja, amelynek két formáját alkalmazták a községben. Ennek

17. Szolnoky L.: Minőségi csoportok, 46.; Luby M.: A kender feldolgozása a szatmár megyei Tunyogon és Csekében. Magyar nyelv 1928. 217—220.

okát a következőkben látom: a cserepcsépban történő áztatás a folyóvízi áztatáshoz alkalmazkodott, a kenderkévéket biztonságosabban védte a vízmozgásokkal szemben, amire a szeszélyesen kanyargó Szamos szabályozása előtt nagy szükség volt. A vízszabályozás után az áztatóhely holt ággá változott, vagyis a korábbi gyakorlattal ellentétben állóvízben történt az áztatás, aminek a kévék lábakba való rakása jobban megfelelt. A két áztatási mód egymás mellett élt továbbra is. A törést és tilolást ugyanazon az eszközön a *törőn* végezték, ebben eltér a környező falvak gyakorlatától, ennek oka további vizsgálódást igényel. A rostpuhító eljárás két igen ősi módját alkalmazták. *Dörzsölés* kifejezéssel jelölték a lábbal való puhítást és az eszközzel történtőt is. Az eszközt magát is *dörzsölőnek* nevezték. A lábbal való dörzsölés összefüggő területet képez Szatmárban, nemcsak a vizsgált faluban ismerték és alkalmazták ezt az eljárást, hanem a környező és távolabbi községekben egyaránt. A rostminősítő eszköz, a *gereben* formailag megegyezik a szatmári területeken általánosan ismerttel, ami összefüggésben van azzal, hogy a szegrózsát nem helyi iparosok készítették, hanem vándorárusok közvetítették az egyes falvak felé. Szöszhúzás során négy szöszminőséget különítettek el: *fejészösz*, *koccsa*, *aprószösz*, *csepű*, amelyeket két *gereben* egymásutáni használata során nyertek. Először a *nagyoló gerebenen*, majd a sűrűbb fogú *tisztító gereberen* húzzák meg a szöszet. A Szamosközbetn általánosan mondható, hogy négyfajta szöszet különítettek el, az egyes minőségi csoportok terminológiája is szinte azonos.¹⁷ A fonás eszközeit tekintve hosszú ideig megőrizte elsőbbségét a guzsaly, amelynek két típusát használták. A közösségi emlékezet legrégebbi típusként a *székes* guzsalyt tartja számon, amit *Kati guzsaly*nak is neveztek. A talpas guzsalynak kizárólag a féltalpas változatát használták. A mechanikus fonóeszközök terminológiája nem egységes. *Kerekes guzsaly*nak nevezték a faluban alkalmazott mindkét típust, megkülönböztetésként az álló formát *fennálló guzsaly*nak mondták, a dőlt formát *kecskelábú guzsaly*nak. A szomszédos községekhez viszonyítva a rokkák igen későn jelentek meg a használatban, 1920—1930 táján, tömeges elterjedése az 1940-es évekre tehető, amiben szerepet játszott a háború okozta fonalhiány is.

A kész fonal mennyiségét a *motolla* segítségével mérték le. A motolla méretei országosan igen változatos képet mutatnak, a szatmár-beregi területen általánosan araszban adták meg a hosszát.¹⁸ A vizsgált községekben egyszerre több méret volt használatban, hosszuk 6-7 arasz között változott. A motollán használt mérési egységek, ezek elnevezése

18. Szolnoky L.: Minőségi csoportok, 47.

igen sokféle. Az alapegység, 3 *szál* = 1 *ige*, a Kárpát-medence magyar nyelvterületén általánosnak tekinthető. A nagyobb egységbe rendező *pázmán* belüli *igék* száma területünkön és a környező községekben is azonos, 1 *pászma* 100 *igét* foglalt magában. A motollára feltett legnagyobb egység 1 *darab*, amelyen már a falun belül sem értettek ugyanannyi *pázmát*, egyik helyen másfél *pázmával* számoltak, másik helyen 3 *pázmával*.

A vászon alapanyagú termékek felhasználása a háztartásban és a gazdálkodás területén volt jelentős. A viseletből szorult ki a leghamarabb, egyéb területen szerepét a 60-as évekig megőrizte.

Hanfbearbeitung und Leinenverwendung in Fülöpösdaróc

Fülöpösdaróc ist eine 500 Seelen zählende Gemeinde im Bezirk Szabolcs-Szatmár auf dem durch den Toten- und Neuen Szamos umgeschlossenen Gebiet. Schon wegen seiner geographischen Lage bildete das Dorf eine ziemlich geschlossene Gemeinschaft, deswegen fiel die Wahl darauf.

Die Hanfbearbeitung und die Leinenverfertigung hörte am Anfang der 1960-er Jahre auf, so sind die Verfahren dieser Arbeit in der Erinnerung der Älteren noch lebendig. Hanf wurde in jeder Familie produziert, die Menge wurde in erster Linie durch die Grösse der Familie, die Zahl der Kinder und nicht zuletzt durch die gesellschaftliche Lage bestimmt.

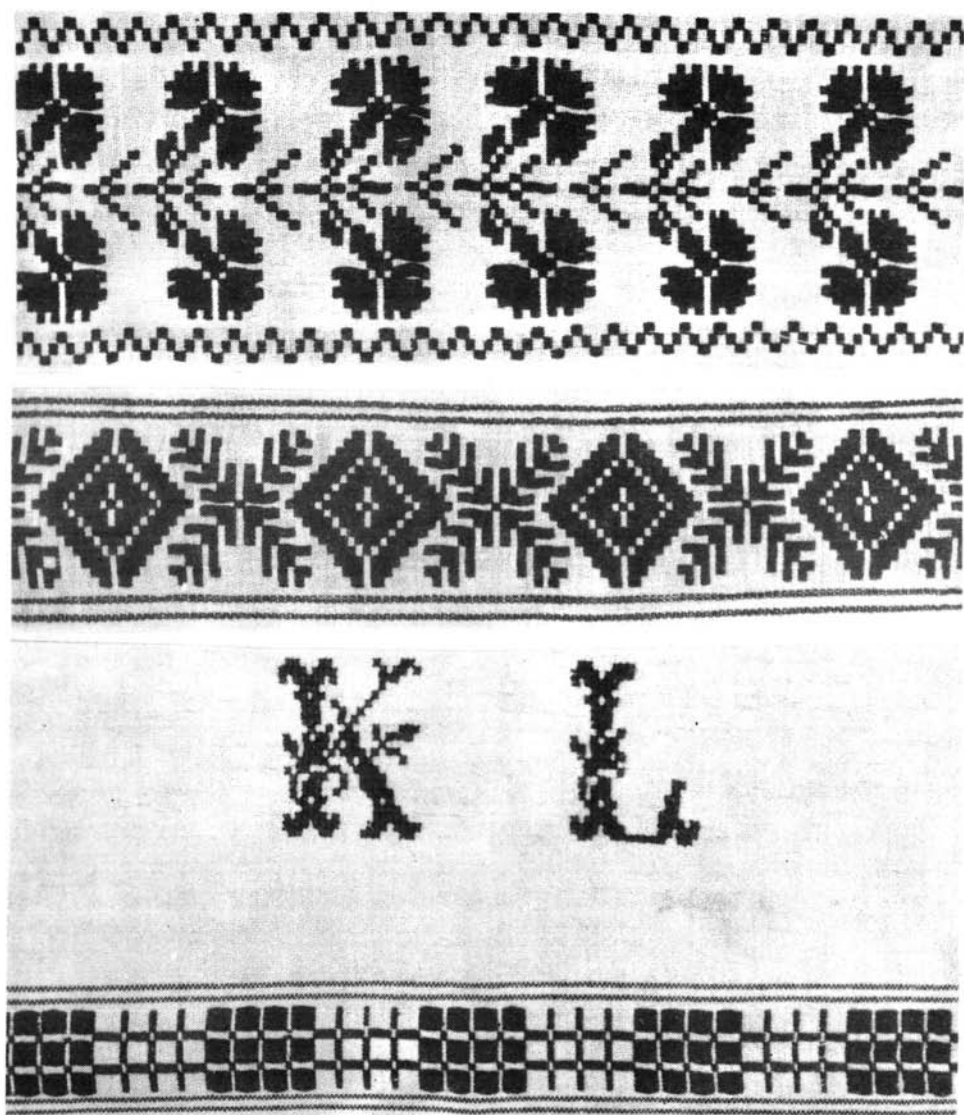
Hanf und Leinenprodukte wurden in den grössten Mengen von den sog. Klein- und Mittelbauern angewandt, die Fläche des Bodens betrachtend diejenigen, die weniger als 10 Katastraljoch besaßen.

Aufgrund der im Prozess der Hanfbearbeitung angewandten Verfahren und Werkzeuge können wir folgende Feststellungen machen. Die Einheiten der Röste betrachtend fällt das Dorf auf das Gebiet der wenigen Röste was auch für das Ganze Gebiet hinter der Theiss und für das Zwischenstromland typisch ist. Bemerkenswert ist aber die Art der Röste, deren zwei Formen gebräuchlich waren. Der Grund dafür ist vielleicht darin zu suchen, dass die Röste zwischen zwei zusammengebundenen Stangen (*cserepcsép*) die Hanf gegen die Wasserbewegungen besser schützt, was auch vor der Regulierung des Flusses Szamos sehr notwendig war, da damals im fließenden Wasser geröstet wurde. Nach der Flussregulierung war die Beschützung der Hanfgarben im toten Arm,

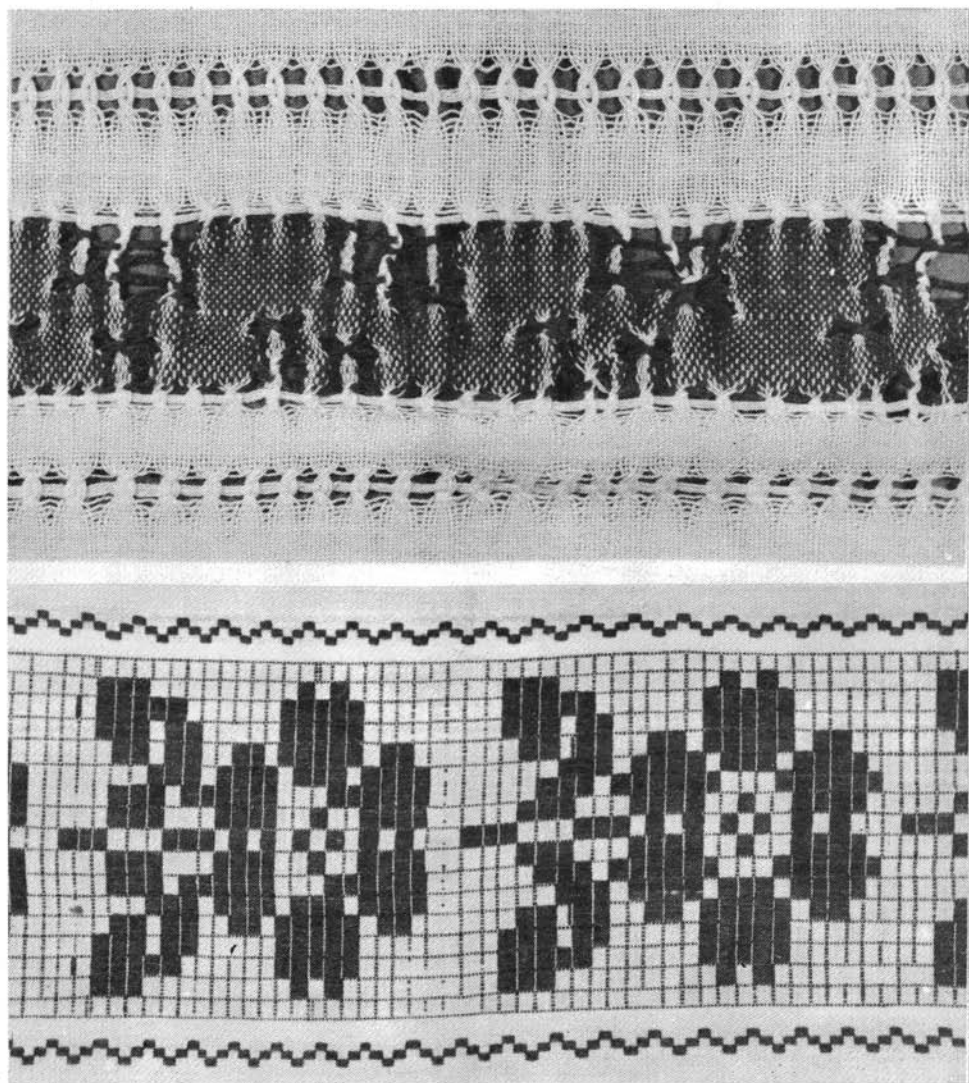
also im stillen Wasser nicht mehr nötig. Die Tradition der Röste zwischen den Stangen ist weiterhin erhaltengeblieben, aber daneben wurde auch die andere Form, bei der die Hanfgarben durch zwei quergelegte Garbenreihen befestigt wurden (*láb*) praktiziert. Diese Art passt sich an die Röste im Stillwasser an. Zum Faserbrechen wurden zwei sehr alte Methoden angewandt. *Reibung* (*dörzsölés*) nannte man auch das Brechen mit Fusstritt aber auch mit einem Werkzeugzug. Selbst das Werkzeug wurde *Reibe* (*dörzsölő*) genannt. Das Brechen mit Fusstritt bildet in Szatmár ein zusammenhängendes Gebiet, dieses Verfahren wurde nicht nur in dem untersuchten Dorf gebraucht, sondern auch in den umliegenden und fernerer Gemeinden. Das Faserqualifizierungsmittel, die *Hechel* (*gereben*) stimmt formell mit der auf den Szatmárer Gebieten allgemein bekannten überein, was damit im Zusammenhang steht, dass die Nagelrose nicht von den örtlichen Handwerkern gefertigt wurde, sondern dass sie von Wanderhändlern zu den einzelnen Dörfern vermittelt wurden. Als Endprodukt des langen Arbeitsprozesses entstandens Leinen wurde sehr mannigfaltig angewendet, es wurde nicht nur in der Wirtschaft und in der Haushalt beuntzt, sondern auch Kleidungsstücke hat man daraus gefertigt. Auf diesem letzteren Gebiet wurde es schneller in der Hintergrund gedrängt, aber in der Wirtschaft und in der Haushalt ist seine Bedeutung bis in die 1960-er Jahre erhaltengeblieben. Die vielseitigste Anwendung des Leinens ist in der Haushalt zu beobachten.

Die Verzierung des Leinenstoffes erfolgte hauptsächlich mit hausgewebten Mustern (*szóttés*). Die zum täglichen Gebrauch wurden mit eingeklopfen Streifenmustern, die für die Festtage bestimmten mit gelichteten Streifen verziert. Die Tischdecken, Servietten, Handtücher wurden mit Kreuzstich oder Plattstickerei geschmückt. Der Kreuzstich begann von den 1910—20-er Jahren an im Dorf zu verbreiten. Die Hanfproduktion und Hanfbearbeitung bezweckte in erster Linie die Befriedigung der Heimbedürfnisse, aber als die Not dazu zwang, wurden die verschiedenen Leinenstoffe auch verkauft. Sie wurden auf der Wochenmarkt in Fehérgyarmat oder in Mátészalka angeboten. Der Verkauf wurde immer von den Frauen abgewickelt. Es wurde Leinen Frühjahr, als Weberei zu Ende war, erschienen fast fahrplanmässig die hausierenden Leinen-Wanderhändler, die Tauschhandel trieben. Sie haben „eins zu eins, verkauft, das bedeutete, dass sie so viel Meter von den verschiedenen mitgebrachten Geweben und Kleiderstoffen gegeben, wieviel sie an Leinen bekommen haben.

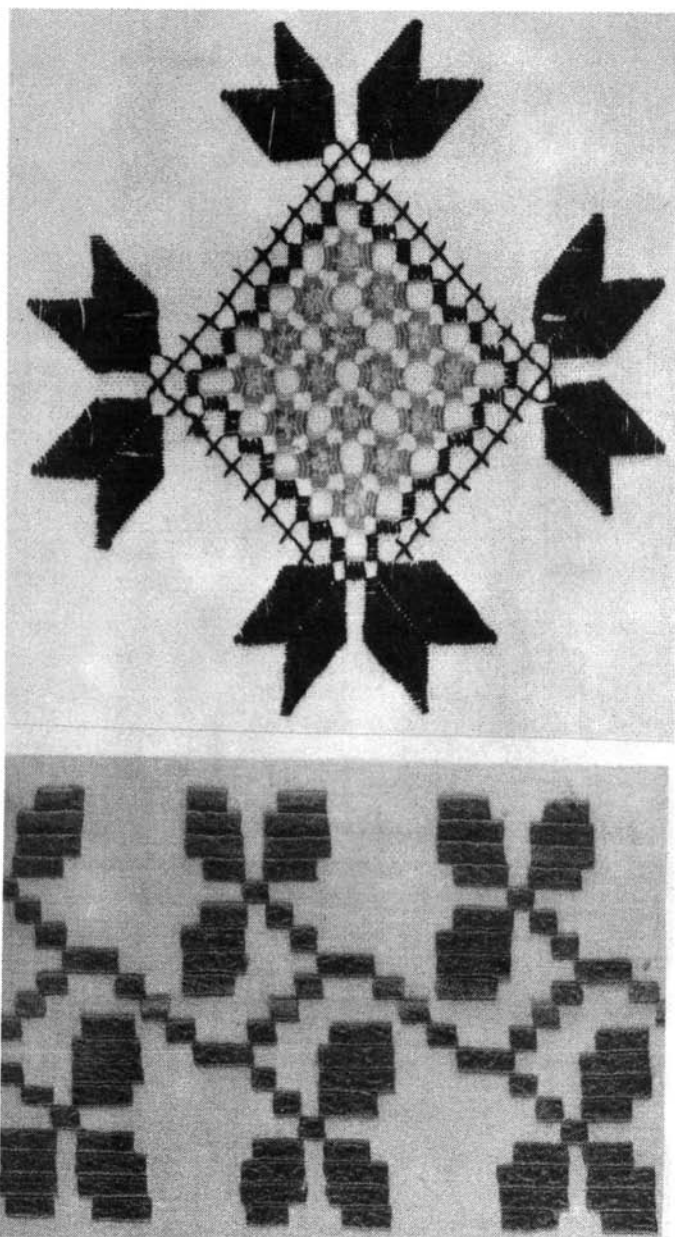
Sarolta Szabó

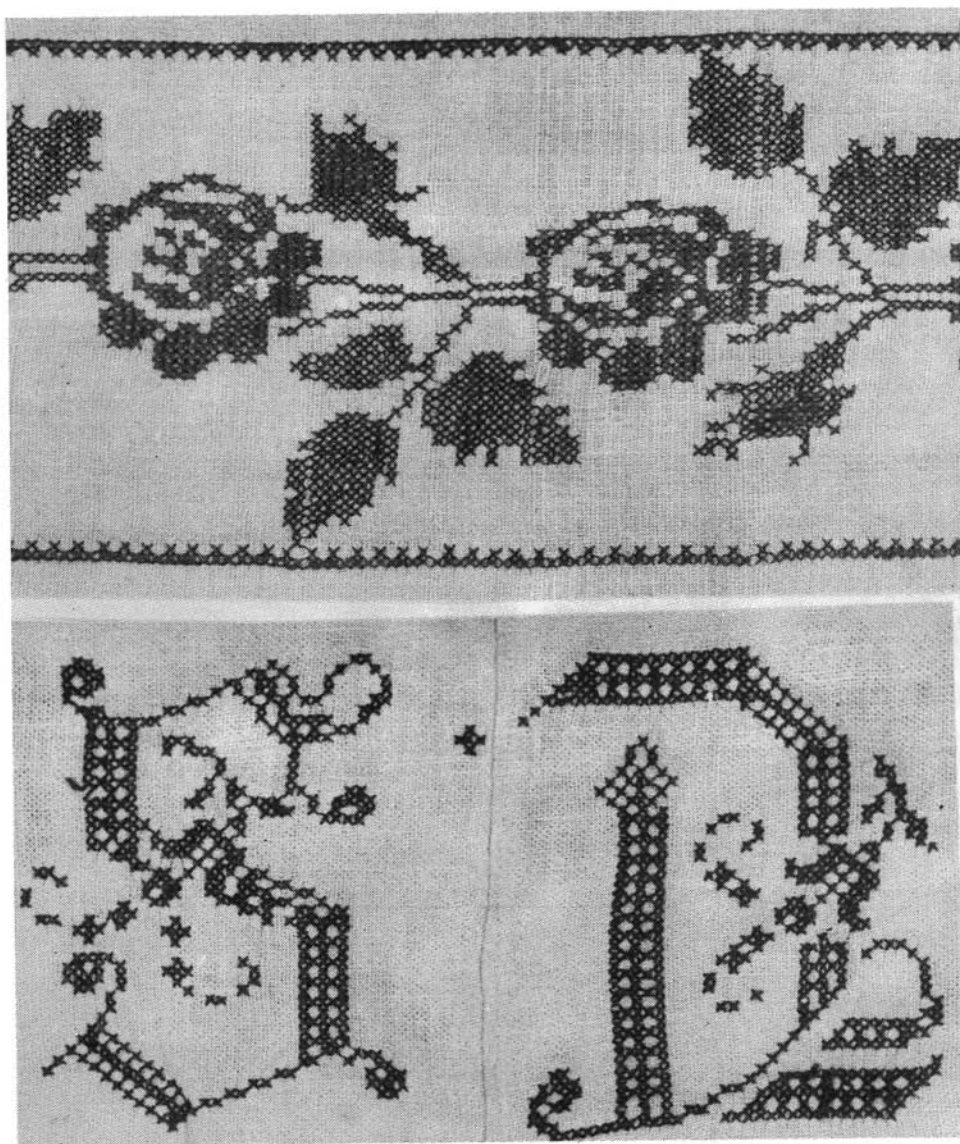
1. kép. Szedett csikkal készült minták

2. kép. Szedett csikkal készült minták

3. kép. „Kalotás” és lajos himzés

4. kép. Keresztszemes himzések

A burgonya szerepe Tímár népi táplálkozásában

BODNÁR ZSUZSANNA

Szabolcs-Szatmár megye Magyarország azon vidékei közé tartozik, ahol a burgonyatermesztés mind a múltban, mind napjainkban nagy fontossággal bír. Anépi táplálkozás témaköréből a burgonya jelentősége a Szabolcs megyei néprajzkutatók figyelmét már korán felkeltette.

Kiss Lajos több munkájában is foglalkozik a szabolcsi burgonya termesztésével és felhasználásával.¹ Olyan különleges felhasználási módról is említést tesz, amiről más forrásból nincs adatunk: ez a burgonyából való szappanfőzés Nagykállóban.² Foglalkozott még a népi táplálkozás és tárgyi eszközeinek gyűjtésével is.

Hasonlóan fontos növénynek tartja az 1939-ben megjelent *Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza* című tanulmányában Nyárády Mihály is.³ Foglalkozott a burgonyatermesztés néprajzi kérdéseivel, a burgonyából készült ételek leírásával. *A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Rakamaz) életében* című munkájában részletesen ír a burgonya történetéről, fajtáiról, a burgonyatermelésről és -értékesítéséről.⁴

További adatokat szolgáltatott kisebb történeti forrásközléssel Márkus Mihály is.⁵

Jelen dolgozat célja, hogy fontos növények egy falu táplálkozási kultúrájában elfoglalt helyét bemutassa.

Az általam vizsgált község Tímár, Szabolcs-Szatmár megye nyugati részén fekszik Rakamaz, Szabolcs, Balsa és Tiszanagyfalú szomszédságában. A falu felszíne egyenetlen, dombos, nyugati, északi oldala mély

1. Kiss Lajos: Régi Rétköz. Bp. 1961.; Földművelés a Rétközön. Db. 1929.; A szappanfőzés Szabolcs vármegyében. Debreceni Szemle, 1934.
2. Kiss Lajos: i. m. (1934) 369.
3. Nyárády Mihály: Szabolcs vármegye vázlatos tárgyi néprajza. Bp. 1939.
4. Nyárády Mihály: A burgonya szerepe egy Szabolcs-Szatmár megyei község (Rakamaz) életében. Szabolcs-Szatmári Szemle 1956. 1—4. 97—111.
5. Márkus Mihály: Levéltári adatok a burgonyaliszt készítéséről és annak felhasználásáról. Ethn. 1940.

fekvésű. Az ármentesítés előtti időben (de nagy árvíz idején még ma is) a medréről kilépő Tisza a határ e részét vízzel árasztotta el. Csapadékos években viszont a belvizek károsították a mélyebben fekvő területeket.

Tímár régi dűlőnevei jellemzők a község területének felszínére, egykori vagy jelenlegi állapotára, növényeire, használati módjára. Ilyenek pl.: *Aranyosi-dűlő, Irtás-dűlő, Fenyves-dűlő, Ugari-dűlő, Tagi-dűlő, Pusztadűlő, Faluföld, Erdőföld, Morotva, Godolya-legelő, Bika-rét* stb.

A község egykori várnépek lakóhelye volt: a király tímárai, a szabolcsi várispánság szolgái laktak benne, tehát foglalkozásuk vált településnévvé.⁶ A település neve 1067-ben tűnik fel, mint a szabolcsi várhoz tartozó föld, mely Vencse mellett fekszik. A tatárjárás során lakatlanná vált várföldet IV. Béla király a Gutkeled nembeli István bának adományozta.

Az ezt követő évszázadokban több egyházi és világi birtokos kezén volt a község, majd a XVIII. században a szomszédos településekkel együtt kamarai birtok lett. A falu magyar lakossága közé ezután ukrán és szlovák telepesek telepedtek be, akik főként görög és római katolikus vallásúak. A nemzetiségi lakosság hamar beolvadt a magyarságba, mivel *Fényes Elek* 1851-ben már magyar falunak írta. Ekkor 259 római, 583 görög katolikus, 1 evangélikus, 38 református, 32 zsidó lakta, 47 1/3 első osztálybeli egész telekkel.⁷

1880-ban a lakosság száma 1000 fő; a község területe 1985-ben 3004 kat. hold (ebből szántó 1378, kert 1, rét 514, legelő 834, erdő 80, nem termő 197 kat. hold).

1920-ban a birtok 9 százaléka 100-1000 holdas, 15 százaléka 20-100 holdas, 76 százaléka 20 holdon alul volt. A birtokmegoszlásnak ez az aránya a felszabadulásig nem változott meg. A lakosság fő foglalkozása a földművelés és az állattartás volt. Jelentős területen termeltek búzát, emellett rozst, burgonyát, kukoricát, napraforgót.

A szabadban tartott állatok (szarvasmarha, juh, sertés) számára — a tavaszi és őszi árvizek idejét kivéve — a visszamaradt dús fűvű legelők biztosítottak táplálékot. Az árvizek idején a legelők nagy része víz alá került, ezért a falu legelőt bérelt a Hegyalján, ahová az állatokat felhajtották.

6. *Mező András—Németh Péter*: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 172. 119.

7. *Fényes Elek*: Magyarország Geographiai Szótára. Pesten, 1851.

Mivel Timár a Tisza partján fekszik, a lakosság egy részének megélhetését a halászat biztosította. Jelentős halászó helyek voltak a Tisza elhagyott medrei, a *morotvák* is, valamint a mélyebben fekvő területek állandóan vízzel borított gödrei.

A faluban a felszabadulás utáni földosztást hamarosan követte az első termelészövetkezet („kis tsz”) megszervezése 1949-ben, majd 1960-ban a „Béke Tsz” alakult meg; a lakosság egy része (főleg a nők) jött dolgozott és dolgozik ma is. A férfiak többsége a borsodi iparvidéken vállalt munkát, másik részük a környező falvakban keresett munkalehetőséget. Ma már az ingázás csökkent, többen visszatértek a tsz-be.

Timár mai területe 2700 hektár (ebből szántó 1507, rét, legelő 897, erdő 85, gyümölcsös 32, nád 19, nem termő 200 hektár).

A szántóföldi művelésben jelentős területet foglal el a búzatermelés, de emellett a homokos talaj, az éghajlati viszonyok kedvező feltételeket teremtenek a burgonya, rozs és a takarmánynövények termesztéséhez. Az állattenyésztésben a szarvasmarha, juh, sertés, baromfitartás mind a tsz-ben, mind a háztáji gazdálkodásban egyaránt jelentős.

A lakosság száma 1970-ben 1903 fő volt. A következő évben közigazgatásilag Timárhoz csatolták a szomszédos Szabolcs községet.

A burgonya történetéről

A község 1772. évi Urbáriumában egyetlen szó nem esik a burgonyáról. Valószínűnek látszik, hogy az II. József uralkodása idejében került Szabolcs megyébe. A burgonyával mint mezőgazdasági terménnyel az 1780—90-es években találkozunk először, de mert a magyar ember nem akart megbarátkozni vele, termelése hanyatlani kezdett.⁸ Elterjedését hosszú ideig különféle babonák gátolták, bizalmatlanok voltak az új növényvel szemben. A jobbágygazdaságok önellátó szintje a jobbágyi termelés alacsony színvonala, az alacsony terméshozamok, az árutermelés kezdetlegessége is gátló tényezőkként hatottak. A rossz gabonatermésű esztendők, az 1815. évi nagy éhínség, a háborúkkal összefüggő nélkülözések rádöbbsentik a lakosságot arra, hogy az élelmezési gondok orvoslásának első számú eszköze: a burgonya! A termelés fejlődését elősegítette, hogy megmunkálásához nem kellett jószág, könnyen művelhető volt, ter-

8. Oltványi Ödön: Burgonyatermelés és -értékesítés. In: Szabolcs vármegye. Bp. 1939. 77.

9. Trócsányi Zoltán: Kirándulás a magyar múltba. Az áldott krumpli. Bp. 1937. 56.

mése tápértéket jelentett. Még inkább a figyelem középpontjába került e kultúrnövény a polgári fejlődés megindulása idején. A kapitalista fejlődés a mezőgazdaságban, így a paraszti gazdaságokban is a belterjesedés folyamatát indította meg: „Ekkor kerül a figyelem középpontjába a burgonya, mint elsőrendű belterjesen művelhető tápláléknövény.⁹ A kapitalista fejlődés idején tehát már nemcsak tápláléknövény lesz a burgonya, hanem a paraszti gazdaságok fontos bevételi forrása is.

Tímáron a kertekben és a szántóföldön egyaránt termelték és termelik ma is e növényt. A burgonyatermelés már régen túllépte a szűk önelátó jelleget, így inség igazi értelemben soha nem volt a burgonya általános temelése óta. A többletet a közeli tokaji, vagy a távolabbi miskolci, szerencsi, hegyaljai falvakban értékesítették és értékesítik ma is.

Tímáron a burgonya csak hivatalos név, régen, de van aki ma is *kolompérnak*, *kompérnak*, *krumplinak* nevezi.

Az egyes burgonyafajták megjelenését, elterjedését a faluban pontosan datálni nem lehet. „A fajták állandó cserélgetése jellemző útja a parasztgazdaságok belterjesedésének.”¹⁰ Az egyes fajtákat a rakamazi, vencesellői piacon szerezték be.

Nyárády Mihály a már említett tanulmányban¹¹ részletesen foglalkozik a szomszédos Rakamazon termelt burgonyafajtákkal. Ezek nagy részét Tímáron is termesztették (*csicsókás, fehér, nyári rózsza, őszi rózsza, Imperátor, Ella, Gülbaba, hollandi, sárga, Krüger*). Még ezelőtt 1-2 évtizeddel is más-más fajtát használtak a különböző ételek elkészítéséhez. Ezért egy-egy parasztgazdaság 2-3 fajtát termesztett, más-más célokra.

A burgonya a táplálkozásban

A táplálkozás lehetőségeit alapvetően a rendelkezésre álló nyersanyagok köre a technikai ismeretek fejlettségi foka (tüzelőberendezés, edények, ételkészítési eljárások) határozza meg, az adott táplálkozási rend kialakításában, ezen kívül a felépítmény különböző (szokás, hiedelem, vallás) hatása következetesen kimutatható.

A táplálkozás a paraszti környezetben (az ünnepi alkalmakat kivéve) még a XIX. század végén, XX. század elején is főként csak a munkaerő újratermelésére szorítkozott. Erre mutat az a tény is, hogy a nagyobb munkaerőt kívánó mezőgazdasági munkákra már alkalmatlan vagy legkevésbé alkalmas idősebb asszonyra harult a főzés feladata. Paraszti kö-

10. Kósa László: A magyar burgonya történetének és néprajzának kutatása. Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1968. 93.

11. Nyárády M. i. m.

zösségben a hétköznapi étkezésnek is van rendje, az asszonyok nem egészen azt főztek naponta, ami éppen eszükbe jutott. Az étkezés rendje hetenként ismétlődött. Ehhez az öregek még ma is ragaszkodnak. Kedd és csütörtök húsevő nap; szerdán és szombaton csak krumplis ételeket, esetleg puliszkát, pénteken pedig babot ettek.

A burgonyából sok egyszerű, régi technikával készült ételt készítenek, emellett azonban nagy figyelmet érdemel az ételek sokfélesége. Nem ritka, hogy egy-egy háziasszony a burgonya 15-20-féle elkészítéséről, felhasználásáról tud számot adni. Az írásos kultúra, a szakácskönyvek bizonyára nagy hatását egyelőre még megközelítően sem tudjuk kibogozni.

Igen fontos szerepet kapott a burgonya a *kenyérsütésnél*. Különösen azokban az időszakokban, mikor a gabonatermés rossz volt. Ilyenkor nagyobb mennyiségben használták fel a krumplit a sütésnél, pótolva a hiányzó lisztet. Minél kevesebb liszt állt rendelkezésre, annál több burgonyát tettek a kenyérbe, mely puhább és jobb ízű lett tőle. A krumplit megfőzték, lehámozták a haját, krumplinyomóval finomra törték, így gyúrták össze a liszttel.

A burgonyából készült hagyományos ételek a következők: A *krumplilevest* apró kockára vágott burgonyából készítik. Ismert a *rántott, habart* és a *savanyú krumplileves*. Az utóbbiban még tejfel sem volt, csak bababérlevél és ecet. Ebédre, vacsorára, reggelire is ették, egyhéten négyszer is.

Igen kedvelt és fogyasztott étel a *paprikáskrumpli*, amelyet rövid és hosszú lével készítenek, sok zsírral, hagymával, paprikával. Disznóölés után, télen szalonnát vágta alá. Hamar elkészült, vacsorára gyakran főzték.

Legáltalánosabb, mert egyszerű készítmódja miatt leghamarabb elkészül, a *tört krompé*; ezen sokszor csak só van, zsírozó nincs. De eszik olajjal, hagymás zsírral, aludt tejjel is. Nagyon megbecsült étel. Az öregek mondják: „ha krompé meg olaj nem lett vóna, nem tudtunk vóna megélni”.

A *sültkrumplit* „lehrben” sütötték, megolajozták, megsózták és így ették. Régebben a disznóknak egy kemencére valót is sütöttek. Vacsora táján nekiláttak válogatni, közben maguk is jóllaktak.

A *krumplilángos* készítmódja a következő: a meghámozott főtt krumplit krumplinyomón összetörik, liszttel összekeverik, kis lapos kerek tésztákat csinálnak belőle, és a vason, sparhelt tetején megsütik. Miután megsült, „tallu kenővel” leolajozzák.

Reszelt „nyerskrompé”-ból készül kevés liszttel az igen kedvelt *sztrapacska*, *trapacska*, vagy *reszelt galuska*. Jókedvűen „nyögvenyelő”-nek is nevezik. Juhtúróval, hagymás zsírral eszik, de sok helyen hordós-káposztával is. Nagyon szeretik, nehéz voltával jóllakottnak érzik magukat. A sztrapacska a faluban „rangos étel”, „fejedelmi étel volt túróval”; volt aki még vendéget is hívott rá.

A reszelt galuska levéből levest is készítettek. Egy kis borsot, olajat tettek hozzá és finom volt. *Galuskalélevesnek* nevezik.

Nyers krumpliból készül a *lepcsák* vagy *lepcsánka*. A megreszelt, megszózott nyers krumplit liszttel összekeverik és palacsintasütőben, tep-siben megsütik. Ahol nagy volt a család, a gazdasszony hajnalban befűtötte a kemencét, és mire felkeltek a gyerekek, megsült a reggeli.

Szárasztésztával, kockára vágott krumplival és elvagdalt szalonnával *öhömöt* készítettek.

Hasonló a *krumplistészta*, de azt frissen gyúrt tésztából készítik. Az elnyújtott tésztát csíkokra vágják, forró vízben kifőzik. Külön megfőznek vízben néhány szem krumplit, leöntik a levét, kicsit összetörik és hagymás zsírral összekeverik. A kifőzött tésztát a krumplival összekeverik és tepertővel ízesítik. Ma is igen kedvelt eledel, gyakran főzik.

A *cinke* szintén nagyon elterjedt étel volt. A meghámozott krumplit bő sós vízben megfőzték; mikor megfőtt, levét leszűrték, majd liszt hozzáadásával, a levet visszaöntve, összetörték; ezután egy kicsit főzték. Volt, ahol olajos vaskanállal galuskát szaggattak belőle. Ették hagymás zsírral, túróval, hordós káposztával. Egy héten többször is ették, de szombaton mindig krumplit vagy málét. Ebédre, vacsorára is főzték.

Szívesen fogyasztják a faluban a *nudlit* és a nudlitésztából készült szilvágombócot. A következő módon készítik: megfőzött, megtört krumplit sóval, tojással, liszttel keverve meggyúrják. Az így kapott masszát apró darabokra felvágják és sós vízben kifőzik. Megpirított kenyérmorzsával „meghömörgetik”. A nudlit hagymás olajjal vagy mákkal meghintve is ették.

Krumpli strudli (*csukának* is nevezték). Régen, ha szükében volt a kenyér, főztek krumplit, leszűrték, összegyúrták liszttel, sóval és olajjal és feltekerték, mint a piskótát. Amikor kisült, felszeletelték, levessel, hússal ették kenyér helyett. Ma már nem készítenek ilyet.

Hasonlóan a kenyérhez a pogácsa tésztájába is tesznek összetört főtt krumplit, tejjel összekeverve. A *krumplis pogácsát* ebédre eszik és ették.

Krumplisalátát régen is készítettek. A krumplit karikára vágják, rá hagymát, paprikát sóval tettek és olajjal lelocsolták. Sütőben sütötték. De legjobb volt a kemencében készült saláta. Ebédre, vacsorára ették savanyúsággal.

A *rakott krumpli* készítésekor rétegesen helyezik egymásra a főtt, karikára vágott krumplit, tojást, kolbászt. Minden réteget lekennek zsírral, tejjel meglocsolják. Forró sütőben megsütik. Sokszor kolbász nélkül főzték, ezért megpróbálták vörös- és fokhagymával, borssal ízesíteni. Különösen az újkrumpli felszedésekor fogyasztották a *hamuba sült krumplit*. Ilyenkor a krumpliföldön az egy csoportban dolgozók körbe ültek, tüzet raktak, és a már parázsló tűzön héjában megsütötték a burgonyát.

Más ételek készítésekor is felhasználják. Rendszeresen tettek pár szemet a babgulyásba, gulyáslevesbe, törtpaszulyba, húslevesbe ízesítésként. A káposztás paszulyt hajában főtt krumplival ették, egy hétig is rájártak.

Húsok mellé ma is gyakran fogyasztják a zsírral, olajjal összekevert törtkrumplit. A fogatlan, néhányhónapos kisgyermekeknek főtt, összetört krumplit, krumplipürét adtak, melyet vajjal, tejjel ízesítettek.

A burgonya megjelenésével nem terjedt el a főzelékkészítés. A faluban nem ettek főzeléket, nem ismerték. A krumplifőzelék a felszabadulás után válik ismertté. Akik főzték, polgári konyháktól tanulták el.

A krumplinak több generációra visszamenőleg első rendű szerepe volt a falu táplálkozásában. Ínséges időszakokban, háborúk idején a kenyeret pótolta, ezért több adatközlő is a burgonyát fontosabb növénynek tartja, mint a búzát.

Tímár népének asztalára szinte mindennap került krumplis étel. Szegényebbek, rangosabbak egyaránt fogyasztották, azonos módon elkészítve. Éles különbségek ezért az egyes társadalmi rétegeknél ez ételek elkészítésében nem mutathatók ki.

A falu népi táplálkozásában — mint a fentiekből kitűnik — a burgonyával kapcsolatban ma is a régi elkészítési formák vannak többségben. Bár a burgonya ma is igen fontos a táplálkozásban, mégsem tölt be olyan életfontosságú szerepet, mint egykor.

A táplálkozási szerkezetben történt változások legfőbb oka a gazdasági, társadalmi élet átalakulásában keresendők. Miután a táplálkozás nyersanyagát a *gazdálkodás* (mezőgazdaság, állattartás) és a háztáji *gazdálkodás* szolgáltatja, a *gazdálkodásban* fokozatosan bekövetkezett változást lemérhetjük a táplálkozásban is, tekintetbe véve bizonyos időbeli lemaradást. A krumpli mellett más, a zöldségfélék kategóriájába tartozó növények is fokozottabban helyet kapnak a falu lakóinak asztalán, bizonyítva a táplálkozási színvonal emelkedését.

A kedvezőbb gazdasági helyzet az ételek mennyiségét és minőségét is befolyásolja. Egyes ételfajták eltűnnek, mások az ünnepi fogások közül

kimaradva, mindennapi táplálékká válnak. A táplálkozásban történt változás közvetítői azok a nem paraszti társadalmi rétegek, melyek helyzetüknél fogva közvetve vagy közvetlenül alakító hatással vannak a falu szokásaira. Tímáron ilyen volt a tanító, pap, malomtulajdonos. Ebben a változásban nagy szerepe van még a paraszti társadalmon belül azoknak a rétegeknek, akik akár munkájuk, akár rokonságuk vagy társadalmi összeköttetésük révén kapcsolatban álltak a fejlődés irányával azonos hatású tényezőkkel. Ilyenek a módosabb parasztok, (Dányi család, Barkóczi család), vagy a polgári családoknál szolgáló cselédek.

Külön ki kell emelni, hogy bár mennyiségileg sok krumplit fogyasztottak és fogyasztanak még ma is, ennek ellenére a múlt századból származó elkészítési módok uralkodnak. Ezt az egyoldalúságot azonban bőségesen kárpótolják a burgonya kiváló tulajdonságai.

Die Rolle der Kartoffel in der Volksernährung in Tímár

Die Volksernährung ist in unserem Bezirk noch nicht aufgeschlossen, aber die Bedeutung der Kartoffel hat schon die Aufmerksamkeit auch unserer grossen Ethnographen erweckt. Lajos Kiss, Mihály Nyárády, Mihály Márkus haben sich in mehreren Studien mit dem Thema befasst. Eine monographische, ethnographische Bearbeitung ist leider bis heute nicht erschienen.

Das von mir untersuchte Dorf, Tímár, liegt am Rande des Gebietes Nyírség. Seine Fläche ist ungleichmässig, hügelig. Im Ackerbau nimmt die Weizenproduktion ein grosses Gebiet ein, aber daneben schaffen der sandige Boden, die klimatischen Verhältnisse günstige Bedingungen zum Kartoffelanbau. Nach den historischen Angaben kann sie unter Josef II. in die Gemeinde eingebracht worden sein. Ihre Verbeitung wurde durch lange Zeit durch Aberglauben gehemmt. Seit ihrer allgemeiner Produktion hörte die Hungersnot im wahren Sinne auf. Die Kartoffelproduktion ist schon lange die Rahmen der Selbstversorgung überschritten. Den Überschuss wurde auf den Märkten in Tokaj, Szerencs, Miskolc und in den Dörfern der Tokajer Weingegeng verkauft.

Die Volksbezeichnung der Kartoffel ist in Tímár immernoch: *krompé*, *kolompér*, *krumpli*. Ihre ältesten Sorten: die erdbirnige (csicsókás), Sommerrose, Herbstrose, Imperator, Ella, Gülbaba, die neuesten Sorten sind die gelbe, die Holländer, Kleopatra.

Aus der Kartoffel werden viele einfache, mit alter Technik verfertigte Speisen zubereitet, aber augenfällig ist auch die Vielfalt der verfertigten Speisen zubeereitet aber augenfällig ist auch die Vielfalt der. Zu unseren herkömmlichen Speisen gehört die verschieden zubereitete Kartoffelsuppe. Die Paprikakartoffel mit viel oder wenig Sosse ist sehr beliebt. Wegen seiner einfachen Zubereitung kann die Bruchkartoffel am schnellsten fertiggestellt werden. Die Bratkartoffel wurde im Backofen oder im Herd gebacken und mit Öl gegessen. Jede Woche hat man Kartoffelpuffer gegessen. Mit Trockenteig hat man die geröstete Zwiebelkartoffel (öhöm) zubereitet, mit frisch gemachten Teig den Kartoffelkuchen. Früher und heute auch essen wir Kartoffelsalat, gelade Kartoffel und Kartoffelplätzchen gern. Im Dorf hat man nie Kartoffelgemüse gegessen, auch heutzutage gehört es nicht zu den volkstümlichen Speisen. Die Kartoffel wurde auch bei der Zubereitung anderer Speisen angewendet (Bohnengulasch, Suppen u. s. w.).

Die Kartoffel hat seit mehrerer Generationen in der Ernährung des Dorfes eine erstrangige Rolle gehabt. Fast jeden Tag hat man Speisen mit Kartoffel aufgetischt. Weniger bemittelte, reichere Familien haben sie gleicherweise zubereitet konsumiert.

Zsuzsanna Bodnár

**Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának
keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének
bírálatá***

László Gyula opponensi véleménye

Előjáróban szeretném elmondani, hogy a bírálatot Zsennyén írtam, az alkotó otthonomban és könyvtáram nem állt rendelkezésemre, így az esetleg pótlendő utalásokat szóban mondom majd el.

Fodor István munkája jó munka. Mértéktartó, fegyelmezett és az elődök munkáját kellőképpen használja és becsüli, az irodalmat jól ismeri, s munkájában sok új gondolatot, megfigyelést dolgoz ki, s ezzel az eddigi kutatást előbbre viszi. Munkája minden szempontból megfelel a kandidátusi értekezések követelményeinek. Az általa felölelt kérdések egy részét magam másként értelmezem, ám ez nem akadályozza annak, hogy igazi elismeréssel és örömmel fogadjam ezt a kitűnő munkát. Mint minden jó mű, ez sem csupán önmagában érdekes, hanem azzal is, hogy sok gondolatot indít el, sok kérdést fogalmaz újra. Különösen azért volt rokonszenves számomra, mert az utóbbi időben tapasztaltam, mintha a nyelvészet egykori őstörténeti egyeduralmát, most a régészet igényelné magának, s ezzel túllépi anyagának lehetőségeit és ingatag talajra lép. Fodor István eléggé nem dicsérhető fegyelemmel ragaszkodott az anyagban rejlő lehetőségekhez s ezeket a komplex módszer kitűnő alkalmazásával aknáztta ki.

Munkája világos mind elrendezésben, mind fogalmazásban. Szép, egyszerű magyar nyelven ír, közérthetően fogalmazza meg még elvont tételeit is. Művének tagolása is kristálytisztá: *Bevezetés — Régészeti adatok lakáskultúránk történetéhez — A magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti hátteréről — A honfoglaláskori magyar művészet kialakulásának néhány kérdése s végül — Honfoglaláskori korongjaink származásáról* című fejezetek alkotják munkájának csomópontjait.

* László Gyula és Róna-Tas András opponensi véleménye és Fodor István válasza elhangzott Fodor István kandidátusi értekezésének nyilvános vitáján 1982. október 22-én.

Az alábbiakban elsősorban arra törekszem, — mintegy kiegészítésként a szerző tételeinek bemutatásához —, hogy Pais Dezsőtől kölcsönzött kifejezéssel a „más megoldás is elképzelhető” módjairól beszéljek. Ennek lényege, hogy a belénkidegződött tanítás mellett a források más-fajta magyarázatának lehetőségeit is megvizsgáljam. Bírálatom tehát a szerző tételeivel együttolvasva képez szerves egységet. Ekként csendes, termékeny, mert segítő szándékú párbeszél alakulhat ki, amelynek nyertese mindenképpen az őstörténet lesz.

Amint az előzőekből már kiderült, Fodor István az általában elfogadott magyar és szovjet kutatásokra épít, azokat folytatja. Hadd vessek fel ezzel kapcsolatban mindjárt egy gondolatot. Az a honfoglalás kép, amely nagyszerű előzmények után (pl. Pauler, Nagy Géza) Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Moravcsik Gyula, Hóman Bálint, Zichy István, Deér József, Czeglédy Károly, Györffy György és más kitűnő történészek és nyelvészek munkáiból élénk tárul, egyik példászerű magyarázata a reánk maradt adatoknak. De csak az egyik! A források és leletek értelmezésének más lehetőségei is vannak. Fodor István általában megmarad a beidegződött magyarázatok mellett és nem nagyon vet számot más lehetőségekkel (pl. a fehér és fekete magyar—ugorok szerepével, a különböző népevekkel — türk. onogur, magyar, baskir, szavárd —, amelyeket a kialakult magyarság különböző neveiként értelmelték). — Ám meg van a lehetősége annak is, hogy ezek valóban különböző népek, népelemek voltak, s ezek ötvözetéből született meg a magyar nép. Természetesen lehet, hogy valóban egyetlen nép különböző nevei, de elég sok jel mutat arra, hogy az alakuló magyarság különböző származású és nyelvi népelemei voltak. Hogy vajon ezek csak „néprajzi szigetek” voltak-e, vagy más nemzetségek, nyelvek, azt eddig nem nagyon kutatták, sőt a fordítások egy részében e neveket egyszerűen „magyar”-nak fordították, a fentebb említett történeti kép jegyében. Ez összemosta a forrásokat! Sokat várhatunk olyanfajta kutatásoktól, amelyekkel például Éry Kinga a honfoglalók embertani alkatában már is három nagy területi csoportot tudott megkülönböztetni. Mindezek a kérdések meglehetősen kidolgozatlanok, de külön erővel emelkedik ki közülük a 670 körüli onogur betelepülés, amely a honfoglalás 895—96-os időpontját jó kétszáz évvel húzza szét.

Tisztelem Fodor Istvánnak azt a jogát, hogy az elméletek közül melyik mellett dönt. Ám hadd kezdjem a „más megoldás is lehetséges” kérdéseit mindjárt az I. fejezettel, lakásépítkezésünk előzményeivel. Fodor István Tolstov és Csernyecov nyomán, az ősi finnugor szállásterületet az Uraltól keletre képzei el, és ehhez idézi a nyelvész Hajdú Pétert is, aki nek hasonló gondolata támadt ősi településünkről. Nem idézem most en-

nek ellenéül jómagamat, aki a szvidéri műveltség kapcsán más elképzelést dolgoztam ki, de idézem a finnugor és magyar kérdésekben elsőrangú szaktekinélyt, Halikov professzort, aki világosan leszögezi, hogy Csernyecovnak az a tétele, miszerint az ősi szállásterület az Uralon túl lett volna, idejét múlta. Most megjelent őstörténet könyvemben — amit a szerző természetesen még nem ismerhetett — a kis területre zsugorított „őshazák” régészeti lehetetlenséget mutatom ki. Nem térve ki a részletekre, ennek a kérdésnek ott van a jelentősége, hogy Fodor István — módszertanilag egyébként helyesen — építőtudásunk előzményeit az általa feltett őshaza ősi műveltségeinek területén keresi. Könyvének ezek a lapjai igen gazdagok adatokban, igen tanulságosak következtetéseiben. Egyetlen kérdés, ami a fentiek értelmében felmerülhet bennünk: valóban ott éltünk-e az időszámításunk előtti évezredekben, mert ha nem, akkor az adatok csak nagy áttételekben kapcsolhatók őstörténetünkhöz! Aggályaim teljesen letűnnek Fodor Istvánnak a házra vonatkozó ősi szavainkkal kapcsolatos magyarázatainál, magam is hasonló gondolatokat vettem fel régebben. Sajnos — s ez részben az én hibám —, hogy Fodor István nem használhatta a felgyőí ásatásaim eredményeit, ahol is boronaház, vertfalú ház, téglaház és körülhatárolt jurtok nyomait sikerült kimutatnom. Erről eddig mindössze egy rövid jelentésem jelent meg a Tiszatájban, s úgy látszik, ez elkerülte a szerző figyelmét. A 75. jegyzetben joggal panaszkodik a keleti ásatások pontatlan jegyzőkönyveiről. Ez a pontatlanság különösen a földbeásott házaknál látszik meg. Elképzelhetetlen például a 3-4 méterre földbe ásott nagy ház, hiszen legkevesebb 1200 m³ földet kellett volna kitermelni. Feltehetően — ezt felgyőí tapasztalatom miatt mondom — ilyenkor nem figyelték meg az ásatók az egykori járószintet, hanem a mai földszinttől mérték a mélységet. Fodor Istvánnak a házépítésről írt kitűnő fejezetét is átjárja a régebbi történeti elképzelések és Csernecov elméletének ötvözete például abban is, hogy Nyugat-Szibériában az i. e. évezred első felében a stepére húzódó, az ugoroktól már elvált magyar nép életmódja megváltozott volna, áttért volna a nomád állattartásra! Persze ez is lehetséges, de bizonyosság erre csak a szófejtések halavány utalásában, illetőleg az idehelyezett őshaza régészeti leleteiben van.

A ház berendezésével kapcsolatban hosszan és nagy lelkiismeretes-séggel tárgyalja a kőkemencéket. Gondolatmenetében egy fel nem oldott ellentmondást látok. Ugyanis a szó szláv jelentése voltaképpen fürdőkemence, a felforrósodott kövekre öntött víz gőzfürdője — tehát nem sütő-főző alkalmatosság. Ám a nálunk kiásott köves kemencéknél a kövek kötőanyaga agyag, ez pedig a gyakori öntözéssel kiázott volna, kemen-

céink kétségkívül sütő-főzőkemencék. Ez esetben a szótani azonosításnak jelentéstani nehézségei vannak. De utalok itt Bóna István által kiásott dunapentelei avarkori lakóházak anyagkemencéire. Fodor szerint az agyagkemencék ismeretét Árpád magyarjai Keletről hozták volna magukkal, de mivel a honfoglalás előtti késő-avar népesség is ismerte, ezt a lehetőséget is bele kellett volna vonni a tárgyalásba. Természetesen az is meglehet, hogy itt is megvolt s ők újra magukkal hozták. Itt ismét utalnom kellene a 607-es onogurokra s arra, hogy élettani lehetetlenség, hogy száz év alatt kihalt volna a nagytömegű késő-avar-onogor népesség. Hiszen embertani kutatóik jóval a „kettős honfoglalás” elméletének kidolgozása előtt a magyarság mongolos elemeit a késő-avarságból származtatták, természetesen nem úgy, mintha csoda csak a mongolos elemeket tartotta volna fenn, hanem úgy, hogy az a tömeg, amelyben — aránylag kis százalékkal — a mongolos elemek éltek maga is megérte Árpád magyarjait. Ezt a kérdést még nyelvészeink nem gondolták át teljes mélységben, mongolos jellegű szavaink származásának tárgyalásakor. Ezt a továbbélést sok más mellett kétségtelenné teszik a késő-avar temetők soraiba temetkezett halántékkarikás nép sírjai. Ezek a X. század közepénél előbbre nem keltezhetők! Fodor István munkájának alaposságáról, széles áttekintéséről a gazdag jegyzetek is tanúskodnak — némelyik külön kis értekezés — s ezekben sok-sok általunk és a magyar kutatás által eddig nem ismert mű szerepel, bőséggel gyarapítva honfoglaláskori irodalmunkat.

A II. fejezetben a magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti hátterét vázolja fel és a széleskörűen gyűjtött anyag alapján két részre bontja: a volgaira és a donmentire.

A bolgár—török kapcsolatok kérdése egyike őstörténetünk legizgalmasabb tételeinek. Fodor István habozás nélkül Gombocz kutatásain alapuló klasszikus felfogást vallja, bár ő is megjegyzi, hogy a bolgár—török nyelvjárások emlékét is őrzi magyar nyelvünk. Itt két kérdőjel merül fel a bírálóban: az egyik Sinor Dénes elmélete, amely szerint az úgynevezett bolgár—török szókinccset éppenúgy — ha nem jobban — a mongolból is meg lehet magyarázni. Nyelvészeink ez alól azzal tértek ki, hogy úgy vélték, hogy a kialakuló magyarság néppé válása folyamán nem érintkezett mongol nyelvű népekkel. Azonban már az előbb is céloztam arra, hogy hazánkban — s talán már előbb is — elég jelentős számú mongol népesség olvadt be a magyarságba. Természetesen nem tudjuk, milyen nyelvet beszéltek, de az avarkori leleteknek (az embertanit is beleértve) olyan gazdag kapcsolatai vannak Belső-Ázsiával és a Bajkál-vidékkel, hogy aligha kételkedhetünk jelentős mongolul beszélő népesség-

ben. Tehát az első ellenvetés a bolgár—török elmélettel szemben a Sinor-féle észrevétel lehetne. A másik meggondolni való, hogy eddigi irodalmunkban az onogurt és bolgár—törököt szinte természetes módon török nyelvűnek vették, pedig az onogur törzsszövetség (amolyan államalakulat-féle) többféle népből állt (v. ö. Kovrat fiainak öt népe!), tehát az onogur név nem jelent okvetlenül töröknyelvűséget. Magam például úgy vélem, hogy a hazánkba áramló 670-es onogur nép többsége magyar nyelvű lehetett. A másik ilyen beidegzés — Fodor István is elfogadja —, hogy a *székelyek* (sz. k. l.) egykor török nyelvűek lettek volna. Erre azonban semmiféle adat nincsen. Rásonyi professzor, kiváló turkológusunk legutóbbi könyvében — amelyet a szerző még nem ismerhetett — ugyancsak azt tanítja, hogy a székelyek nyelve mindig is magyar volt. Az Erdélyben talált törökös helynevek az egykori nagy karluk török népnek, a blakoknak emlékét őrzik. Szeretném felhívni a szerző figyelmét arra is, hogy a *tákányok* avarkori voltát Simonyi Dezső észrevette, egy Kis Pipint dicsőítő VIII. század végi énekben.

Fodor István cserépüstjeink alapos ismerője. A verseci különleges formájú üst kapcsán felveti a bolgár—török elemek csatlakozását Árpád magyarjaihoz. Ez a következtetés nagyon is jogos. Legutóbb Belitzky János, Anonymusra és a bocsár-lapujtói leletre, valamint ennek környékén meglévő helynevekre hivatkozva feltette, hogy mordvin törzs is csatlakozott Árpád népéhez. Hiányoltam, hogy a szerző nem foglalkozott Diaconu célzatos „elméletével”, amely szerint a cserépüstök besenyő hagyatéka lenne, s nem lenne köze a magyarsághoz.

A beidegződött történeti magyarázathoz csatlakozik a szerző akkor is, amikor a 811-es és 846-os onogurokban a Fekete-tenger melléki magyarokat lát, holott egyszerűbb magyarázat lenne a Kárpát-medencében bolgár uralom alá került onogurokra gondolnia. Ugyancsak teljes egészében elfogadja Györffy György szellemes kísérletét a „kettős” fejedelemségről”, jöllehet Czeglédy Károly észrevételei, valamint történészeink óvatos magatartása, meg az is, hogy az arab források három főméltóságról beszélnek, őt is tartózkodásra kellett volna késztesse.

A III. fejezetben honfoglaláskori művészetünk kialakulásának kérdéseiben a szerző az előzmények nyomán maga által kialakított elméletet ismerteti és — szerintem helyesen — a *szogd* befolyás mellett dönt. Itt egy megjegyzésem lenne azzal kapcsolatban, hogy a szerző is átveszi régebbi régészeti irodalmunk semmitmondó kifejezését, a „hatást”. Szeretném, ha e kifejezés kézzelfoghatóbbá tenné — mint ahogy néhány esetben teszi is! —, mert önmagában való „hatás” nincsen, de van kereskedelmi áru, betelepült kézművesréteg, a megrendelő kívánsága, hogy pél-

dául „perzsa” jellegű ivócsészét készítsen neki az ötvös” stb., a tartalmatlan „hatás” helyébe egyszeriben emberi, népi, kereskedelmi, ízlés-történeti stb. kapcsolatokat teremt.

Szemmel látható, hogy miközben kiváló művet írt Fodor István, a tekintélyek tisztelete sokhelyen rányomja bélyegét munkájára. Bár ez rokonszenves magatartás, de féltő, hogy egy helyben állóvá, megmerevedté teszi elképzeléseinket, amelyben már csak a részletek kidolgozása várna reánk.

A IV. fejezetben honfoglaláskori korongjaink származásáról valóban érdekfeszítően ír. Ehhez nem nagyon szólnék hozzá, hiszen Pais Dezső „táltos” és „agyafúrt” szavaihoz írt jegyzeteimben igyetkeztem rámutatni arra, hogy a magyar táltos nem sámán, tehát az ősi magyar hitvilágra nem lehet ráhúzni a sámánizmus jelenségeit. Márpedig ez a fejezet éppen erre épül a ló és világfa ábrázolásának magyarázata kapcsán. Nem tartom illőnek saját felfogásom szembeállítását, csak egyetlen kis megjegyzést tennék. A verseci korongon nem ló és életfa szerepel, hanem szárnyas ló, amelynek farka palmettákban végződik. Igaz, hogy az ábrázolás félreérthető, mert a szárny és a fark rajza eléggé egymásba mosódott. Sajnálom, hogy a kitűnő szerző nem hasznosította a Schmidt—Koppers-féle bécsi iskolának a lókultusról szóló alapvető műveit, valamint Róbert Bleichsteinernek a kaukázusi lótiszteletről írt ugyancsak alapvető értékű munkáját. Talán meggondolandó az is, hogy a régiségben a sámán nem lovon, hanem nyíl formájában teszi meg útját a másvilágra. Talán az is tartalmaz használhatót e kérdésben, hogy a keleti szöveteken az „életfa” nemcsak lóval jelenik meg, hanem például oroszlánal (így az esztergomi kápolni faliképein is!) és más állatokkal.

E tallózó észrevételek és a „más megoldás is elképzelhető” gondolatfoszlányok talán kissé feledtették velünk, Fodor István műve elsőrangú kutatói teljesítmény. Pedig ezzel kezdtem és ezzel is végzem. Nekem, az egykor magányosan indulónak öröm olvasnom fiatalabb nemzedékünk munkáit. E nemzedék egyik megbecsült tagja Fodor István is. Mint a Nemzeti Múzeum osztályvezetője is kivívta munkatársaink és pályatársaink megbecsülését. Hozzájárult ehhez példás emberi magatartása is, pedig ez — higgyék el! — nem elhanyagolható érték. Mint a Szovjetunióban végzett fiatal, nagy gyakorlattal és eredménnyel alkalmazza a történeti materializmus módszereit és elsőrangú ismerője területe szovjet szakirodalmának.

Mindezeket tekintetbe véve nyugalommal és örömmel ajánlom és kérem a tudományos fokozat megítélését Fodor István számára.

Két, egymással bizonyos szempontból összefüggő megjegyzést szeretnék előrebocsájtani. Az egyik az, hogy Fodor István tudományos munkássága, megjelent publikációi szakmai-oktatói tevékenysége már régen elérte azt a szigorú, nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő színvonalat, amely egy kandidátustól elvárható, ezért a mai vita voltaképpen formálisnak is lenne mondható, mindenesetre nem pusztán egy dolgozatról üell véleményt mondani, hanem egész munkásságáról. A másik az, hogy tudományos minősítési rendszerünk bizonyos mértékben elmechanizálódott, s kívánatosnak mutatkozik, hogy túllépve az opponensi vélemények leszűkült keretein, az ilyen alkalmakat is felhasználjuk arra, hogy alkotó tudományos vitával gazdagítsuk tudományos közéletünket.

Opponensi véleményemet négy részre kívánom osztani. Először eleget fogok tenni a TMB által megkövetelt formális előírásoknak, ezután össze kívánom foglalni azokat az eredményeket, amelyek a disszertációban számomra lényegesen újnak tűnnek, majd néhány, számomra alapvetőnek tűnő kérdésben vitába kívánok szállni a jelölttel, és végül valamit magam is hozzá szeretnék tenni a vitatott kérdésekhez.

Ami Fodor István témaválasztásának helyességét és fontosságát illeti, egyértelműen pozitív választ kell adnunk. Ha a disszertáció címének verbális megfogalmazását nem is tartom a legszerencsésebbnek, — magam szívesebben beszélnék „keleti háttérről”, „keleti összefüggésekről”, „keleti összetevőkről”, mint „gyökerekről” — nem vitás, hogy a Kárpát-medencébe érkező, majd itt államot alapító magyarság társadalmi, gazdasági és kulturális sajátosságai, továbbá középkori magyar történelem alakulása szempontjából alapvetően fontos annak kutatása, hogy konkrétan milyen „keleti” komponensekkel kell számolnunk. Ebben a vonatkozásban külön kiemelem, hogy e „keleti” összetevőket eddig általában csak honfoglaláskor előttinek gondolták, míg Fodor szisztematikusan felveti és néhány konkrét példán bemutatja, hogy ez a komponens nem szűnt meg a honfoglalással és részben a magyarsághoz csatlakozott népek révén, részben későbbi beköltözések miatt még az Árpád-kor elején is hatott. Sőt, jogosan felveti, hogy a „csatlakozás” többféle is lehetett, s nem zárja ki a Kárpát-medencében talált esetleges török elemek kérdését sem. Ezzel lényegesen előreléptünk egy folyamat bemutatásában. Ezzel — módszertanilag teljesen egyetértve — a magam részéről csak annyit tennék hozzá (ez implicite bennefoglaltatik Fodor

munkáiban), hogy a mongolok XIII. századi megjelenésével teljesen új helyzet állt elő. Itt tehát, ha nem is éles formában (kunok beköltözése), de cezúrát kell vonnunk.

Fodor István dolgozata nagy számban tartalmaz értékes új részeredményeket, s ezeken túl olyan új összefüggésekre is rámutat, amelyek a téma kutatásában, nemzetközi mércével mérve, lényegesnek mondhatók.

Ami Fodor kutatási módszereit illeti, kiemelném, hogy a magyar régészet legjobb hagyományaihoz kapcsolódva alkotó módon alkalmazza a komplexitást, felhasználja a régészeti adatokon túl a néprajz, az antropológia és nyelvtudomány, sőt a művészettörténet és az írott források kutatásának eredményeit is. Míg a nyelvtudományban ismeretes „Wörter und Sachen”, a szavak és művelődéstörténeti háttérük összekapcsolása ilyen természetű kutatásoknál elengedhetetlen, Fodor esetében inkább „Sachen und Wörter” módszerről beszélhetünk. A tárgyi anyagban jártos régész a szakma szabályainak felhasználásával elemzi az anyagi kultúrát, de itt nem áll meg, hanem felhasználja az interpretációhoz a „szavak tudományát”, s a két eredmény sor szembesítésével kíván új következtetésekhöz jutni.

Külön ki kell emelni a vonatkozó irodalom használatát. Fodor főlegesen ismeri nemcsak a legfontosabb szovjet irodalmat, hanem a sokszor nehéz vagy alig hozzáférhető, de igen gazdag, s a tárgy szempontjából döntő fontosságú, a szovjet köztársaságokban megjelent publikációkat. Ez olyan mértékű tájékozottságot biztosít a szerzőnek, amely egyedülálló a maga nemében.

Ami a disszertáció új eredményeit illeti, ezek sokszor nehezen választhatók el Fodor korábbi munkáitól, azokkal együtt értelmezhetők. Általánosságban kiemelném, hogy Fodornak kitűnő érzéke van a lényeges problémák megragadásához, s nem egy helyütt bátran vállalkozik régebbi véleményeinek indokolt revíziójára is, ami a tudomány haladásának elengedhetetlen feltétele, s a tudós személyiség fontos vonása.

A dolgozat három részből áll, a harmadik két önálló alfejezetre osztható. Az első rész a magyar lakáskultúra eurázsiai háttéréből emel ki néhány lényeges kérdést. Végleg leszámol azzal a nézettel, hogy a magyarság pusztán a nomád sátor hagyományát hozta a Kárpát-medencébe. Miközben a sátor történetéhez lényeges új adatokat nyújt, megállapítja, hogy a honfoglaló magyarság magával hozta a zárt tüzelős veremlakás építési hagyományait is, s ezek szerves előzményét képezték az itt kialakuló magyar házkultúrának.

A második rész megkísérli, hogy honfoglaláskor előtti török jövevényszavaink kronológiai rétegei mögé tárgytörténeti háttérre rekonstru-

áljon, foglalkozik a tárgyak átvételének régészeti, történeti, földrajzi körülményeivel, s régészeti oldaláról igyekszik adalékokat szolgáltatni ahhoz az egyébként is terjedő nézethez, hogy a csatlakozott népek, az itt talált török csoportok, és a kora árpádkori népi és kereskedelmi kapcsolatok, ha nem is egyenlő mértékben, de gazdagították a magyarság kultúrájának török komponensét. Arra is kísérletet tesz, hogy a különféle lehetséges török hatások között etnikai-nyelvi különbséget tegyen. Az így kapott kép koncepciójában, megközelítésében új és helyes, akkor is, ha részleteiben — és ez természetes — maradt még vitatható.

A honfoglaló magyarság művészetének keleti kapcsolatait vizsgáló harmadik rész két alfejezetre oszlik. Az első a magyar ötvösművészetre közismerten nagy hatást gyakorolt, „poszt-szasszanida” művészet egy lehetséges útjára mutat rá, kiemelve a szogd művészet közvetítő szerepének jelentőségét. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyarság a kapott hatásokat nem egyszerűen másolta, hanem elemeiből önálló, sajátos és etnikumára jellemző egészet hozott létre. Összefoglalja azokat az ismereteket, amelyek néhány a Kárpát-medencétől keletre talált tárgy magyar voltának meghatározásához szükségesek. A második alfejezet a varkocsdíszítő korongok ábrázolásával távolba nyúló hitvilágbeli kapcsolatait, az ábrázolások mögött meghúzódó világkép problémáit etlemzi. Az itt kapott eredmények között is nem kevés újat találhatunk.

A fentiek alapján nemcsak arra kell egyértelmű igennel válaszolnom, hogy az értekezés megfelel az TMB által előírt követelményeknek, hanem arra is, hogy az a legszigorúbb mércét tekintve is alkalmas arra, hogy Fodor István a kandidátusi címet elnyerje.

Ezzel át is térnék azokra a kérdésekre, amelyekben vitatkozom a szerzővel. Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy itt tudományos nézetek vitájáról s nem a dolgozat tudományos értékének vitájáról van szó.

Fodor István őstörténeti koncepcióját két lényeges ponton nem tartom meggyőzőnek. Fodor István lényegében Csernyecov és iskolájának koncepciójából kiindulva, de ehhez új adatokat is hozzátéve az ugor őshaza helyét az Uráltól keletre helyezi. Az elmélethez tudvalevőleg az obi-ugor régészeti anyag elemzése vezet egyfelől, másfelől az urali neolitikum kutatásának legújabb eredményei. A magyarság vándorlásának következő állomását a Volga—Káma Ural nyugati oldala által határolt területekre teszi, s itt véli megtalálni a vándorlás további kiindulópontját. Itt ugyanakkor egy több mint ezeréves űr van, amelyet eddig régészeti anyaggal sehogyansem sikerült kitölteni. A legkorábbi olyan adatok, amelyek Fodor szerint a magyarsággal valamelyest összekapcsolhatók, e vidék VII—

VIII. századi temetői. Fodor maga is világosan és becsületesen megmondja, hogy semmilyen olyan adattal nem rendelkezünk, amelynek alapján a magyarság átköltözése az ugor közösségből való kiválás után datálható lenne. Idézem: (86. l.) „A kérdés első fontos és tisztázatlan pontja, hogy mikor költözött át a magyarság nyugat-szibériai őshazájából a Volga és Urál közötti területre (Magna Hungáriába). Bizonyító történeti és régészeti adatok híján nézetem szerint több lehetőség is felmerülhet csaknem egyenlő eséllyel. Gyanúba vehetünk minden nagyobb népvándorlást, amely a nyugat-szibériai steppe északi pereméről jelentős népcsoportokat vetett a mai Baskiria területére az ősmagyarok kialakulását követően, tehát nagyjából az i. e. 500 után”. Fodor a különböző nézetek mérlegelése után az i. sz. 500 körüli időkre gondol, de hozzáteszi: „Úgy vélem, hogy e kérdésben még korántsem mondhatjuk ki a döntő szót. A régészeti bizonyítékok egyelőre még nem perdöntőek, hiszen a kusnarenkovói emléksanyag hagyatékának való meghatározása (ti. Halikova szerint magyar-nak) fölötteb kétséges.” A nem régészeti érvek közül Fodor Czeglédy véleményét idézi, aki 1976-ban írt cikkében az i. sz. 500 körüli időre gondol. Csakhogy Czeglédy ebben két tekintélyre támaszkodik. Az egyik éppen Fodor, a másik Németh Gyula, aki a baskirai törzsnevekről írott kései cikkeiben revideálta korábbi nézeteit, és a magyarság és bolgár-törökség érintkezésének kezdeteit erre a területre és az i. sz. 500-as évekre teszi. Viszont éppen Fodor mutatott rá joggal — a disszertáció 87. oldalán — hogy a volgai bolgárok délről való felköltözésének idejét lényegesen későbbre kell tennünk. Idézem Fodort: „Ezért nem igazolható Németh Gyula újabb őstörténeti elméletének az a pontja, amely szerint a volgai bolgárok nyelvi és műveltségi hatása a Magna Hungáriában élő magyarsága már az i. sz. V. században kezdődhetett”. Ez utóbbiban teljes mértékben egyetértek Fodorral, viszont ezzel az i. sz. 500-as beköltözés egyetlen érve elesik. Ezután meglepőnek hat Fodor kijelentése: „Jelenleg az látszik csupán bizonyosnak, hogy a magyarság a VI. században zömmel már az Uráltól nyugatra élt, nagyjából Baskiria területén”.

Fodor további érvelése két mozzanatra épül, a volgai bolgár régészeti anyag és a magyar honfoglaláskori műveltség párhuzamaira és a halotti szemfedők kérdésére.

Ami a volgai bolgár és a magyar honfoglaláskori anyagi kultúra párhuzamait illeti, ennek kiterjedt és hullámzó megítéléséből én — nem lévén régész — csak egyetlen kérdést emelnék ki, a kronológiát. Mint ismeretes, a legrégebbre datált és nagyszámú sírból álló volgai bolgár temető a *Bolsie Tarhani*.

A korábbi nézetet a volgai bolgárok északra vándorlása kérdésében Kunik, és nyomában Wichmann képviselte. Kunik abból indult ki, hogy a VI. század közepén író Jordanes az Ermanrich gót király által alávetett Volga vidéki népek listájában nem említi a bolgárokat, amiből arra következtetett, hogy a volgai bolgárok beköltözése a VI. századnál korábban nem történhetett. Lényegében erre alapult Németh nézete is. Később a volgai bolgárok felköltözését a kubáni bolgár birodalomnak a VII. században történő felbomlásával a kazárok által való elfoglalásával hozták kapcsolatba (Innét az irodalomban makacsul ismétlődő VI—VII. századi időpont. Az a hatalmas régészeti feltáró munka, amelyet különösen az 50-es évek óta a volgai bolgár területen végeztek, olyan mennyiségű anyagot hozott napvilágra, amelynek alapján — s ezt Fodor helyesen emeli ki — revidiálnunk kell ezt a hipotézisre épített gyenge kronológiát. Ebből a szempontból döntő a Bolsie Tarhani temető datálása. Gening és Halikov a temető datálását elsősorban az itt talált pénzleletek segítségével végezték el 1964-es publikációjukban. A feltárt dirhemek közül a datálás szempontjából a legfontosabb az a töredék, amelyet Sz. A. Janina 775 és 809 közötti időre datált. Ez numizmatikai szempontból annyit jelent, hogy a dirhem a korai abbaszida kalifátus idejéből való és ideje Al Mahdi kalifátusának kezdete (775) és Harun al Rasid halála (809) közé tehető. Az ebben az időben kibocsájtott dirhemek eléggé egyöntetűek ahhoz, hogy típusukat meg lehessen határozni, a pontos kibocsájtási idő (és hely) viszont a töredék hiányzó részén volt. Mivel a kérdéses dirhem eléggé használt, arra kell következtetnünk, hogy aligha kerülhetett a 800-as évek előtt a földbe. A pénzt a 24-es sírből jelzik a szerzők, amely a temetőterképekből kitűnőleg a temető közepén helyezkedik el (a teljes temető még nincs feltárva).

A Bolsie Tarhani temető datálása szempontjából a másik fontos pénzlelet az a hvárezmi típusnak meghatározott darab, amely a 252-es sírből került elő. Gening és Halikov szerint mivel a lovas alak alatt már Mohammed neve áll, a dirhem az arab hódítás idejéből való, és a VIII. századra datálható. Ezzel a pénzzel azóta részletesebben foglalkozott V. I. Vajnberg (Monety drevnego Horezma, Moszkva 1977., p. 62. és No. 1167., p. 161). Ez az érme a Vajnberg-féle tipológiában a G VI-os sorozathoz tartozik. Ennek első altípusába olyan érmék tartoznak, amelyek egyik oldalán hvárezmi, a másikon szogd írásos felirat van. A második altípusban az érme szerkezete megmarad, a szogd írásos rész helyett megjelenik az arab írásos szöveg, a hvárezmi írásos felirat egy része még őrződik. A harmadik altípus az arab írásos. Ezekon két fontos és jól datálható történeti személy neve olvasható Al Fadl b. Yahya al-Barmaki (787—795) és

Ja' far b. Muhammad (787—789). A Bolsie Tarhani temetőben talált hvárezmi pénz a második alsorozat eddig ismert egyetlen darabja, és dátuma a hvárezmi uralkodó iszlámra való áttérésének első évei. Ez 762 után következett be, s így a kérdéses dirhem dátuma 762 és a következő alsorozat időpontja, vagyis 787—789 közé tehető. Ez az előző sírtól eléggé távoli sírban talált pénz, tehát lényegében ugyanarra az időre datálható, mint a fentebb idézett abbaszida dirhem és földbe kerülése szintén 800 körüli időre tehető legkorábban.

Ebből következik, hogy a lassan északra vonuló *bolgár-törökség a VIII. század végén éri el a Bolsie Tarhani temetővel jelzett vonalat*. Továbbvonulásuk is lassú. A Káma vonalát csak a 900-as évek elején érik el. A tankajevkai temetőben talált két legkésőbbi dirhemet Janina 846-ra, illetve 892—902 közé datálta. Mármost, Fodor is egyetért abban, hogy a Bolsie Tarhani és a tankajevkai temető között mintegy 100 év különbség van. A Volga—kámái bolgár—török birodalom kialakulásának ezt az új és a magyar őstörténet szempontjából alapvető kronológiáját a bolgár—török régészeti emlékek hatalmas új korpusza egyértelműen alátámasztja (vö. R. G. Fehrudinov, *Arheologiceskie pamjatniki Volzsko-Kamskoj Bulgarii i. ee. territorija*, Kazan 1975).

Mármost szintén régészeti tény, és Fodor ezt is világosan megfogalmazza, hogy „... igen figyelemre méltó, hogy a magyar »értsd honf. kori« temetőkkel való hasonlatosság nem a legkorábbi (Bolsie Tarhani típusú), hanem a mintegy száz évvel későbbben nyíló (tankajevkai típusú) temetőkben a legszámottevőbb”. Mindebből az én számomra az következik, hogy a volgai bolgárok régészetileg kimutatható együttélése magyar csoportokkal egy olyan időben történt, amikor a magyarság zöme már régen Levédiában volt, 863 körül már a frank határvidéken találjuk kalandozó csoportjainkat.

Mindebből azonban az is következik, hogy a volgai bolgárság Bolsie Tarhani korszakában, vagyis a VIII. század végétől a IX. század elejéig nem tudunk számottevő régészeti párhuzamot kimutatni a magyarság Kárpát-medencébe később beköltözött csoportjaival, mindez pedig alapjaiban kérdőjelezi meg Fodornak a bolgár—török—magyar együttélés kezdeteiről szóló koncepcióját, s közvetve az egész magyarság vándorlásával kapcsolatos nézeteit.

Ismét érdeme, hogy Fodor látja és nem hallgatja el a nehézségeket. Úgy képzei, hogy noha a bolgár—török—magyar kapcsolatok csak 750 után kezdődtek, ezek a kapcsolatok ezután igen intenzívek voltak, s részben a csatlakozott volgai bolgár csoportok révén is erősödhettek. Ilyenek lehettek például a *székelyek* és *tárkányok*. Ha a székelység volgai bolgár

eredetű lenne — amire nincs semmilyen bizonyítékunk —, akkor is tény, hogy a honfoglalás idejére teljesen elmagyarosodtak, ami legalábbis azt jelenti, hogy szerepük nem volt uralkodó, s nekik tulajdonítani a bolgár—török hatás egy részét, teljesen elképzelhetetlen. A tárkány kérdésről most csak annyit, hogy ha valami csuvasos típusú lehet, akkor ez nem a tárkány, hanem az azonos eredetű tarján.

A felmerülő súlyos kronológiai nehézségeket Fodor a következő koncepcióval kísérli meg áthidalni: „*A lassan észak felé húzódó bolgárok... hosszú ideig élhettek a bizonyára ugyancsak lassan dél—délnyugat irányába vonuló magyarok szomszédságában, különösen déli csoportjaik, akik a mai Kujbisev környékén telepedtek meg*”. (95—96)

Erre ismét nincs semmi régészeti bizonyíték, s történetileg is nehéz elképzelni. Teljességgel lehetetlen két ellenkező irányba vonuló nomád nép között olyan szoros gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatot feltételezni, amely csuvasos típusú török jövevényszavainkban tükröződik. Ma már tarthatatlan az a régi nézet, hogy a magyarság a földművelés és az állattartás elemeit a törökségtől ismerte volna meg. A nyelvészeti elemzés azonban kétségtelenné teszi, hogy egy új típusú gazdasági és társadalmi életformával, új technikával és intézményekkel ismerkedett meg a magyarság a csuvasos típusú nyelvet beszélő törökség révén. Ugyanezt a hatást tükrözi, csak korábban, a mongolság is. Erre a nyolcadik század második felétől a kilencedik század második feléig terjedő szűk időszak nem volt elég, különösen nem, ha arra gondolunk, hogy a kilencedik század közepén a magyarság egy olyan politikai, törzsszövetségi rendszerben élt, amely a kor és a hely fogalmai szerint önálló egység volt, tehát a környező népek gazdasági-társadalmi színvonalán állt.

A szaltovo-majaki kultúrával való kapcsolataink kérdését sokan tárgyalták, s ehhez Fodor lényeges, új elemeket tett hozzá. Jelenlegi ismereteink szerint ez a kultúra a VIII. század közepétől kezdődik, abban az időben tehát, amikor Fodor szerint a magyaroknak északról délre kellett vándorolniuk. Természetesen ebben az esetben az volna logikus, hogy az érintkezések ennek a kultúrának az északi csoportjával történjék. Csak-hogy éppen az az északi sáv mutat alán típusú katakombasíros jelleget. Fodor megkísérli még ezt a nehézséget is áthidalni, és feltételezi, hogy erre az időre az északi, alán csoport már nyelvében eltörökösödött, az alánok közé bolgár-törökök telepedtek be, erre régészeti adatokat is idéz. Az alánok nyelvi eltörökösödését nem lehet kizárni, persze régészeti adatokkal bizonyítani sem. De ismét kronológiai problémák vannak, ugyanis a VIII. század közepén a Kaukázus előteréből idehúzó alánoknak, még a legintenzívebb eltörökösítés esetén is három generációra volt

szükségük, hogy egy olyan kifogástalan csuvasos török nyelvet beszéljenek, amelyet a jövevényszavaink mutatnak. És újra valószínűtlen, hogy a magyarság a doni bolgároktól függő viszonyban lévő, etnikailag idegen és csak nyelvében bolgár—török néptől kapta volna meg azt a gazdasági-kulturális hatást, amelyről szó van. Ha pedig feltennék, hogy ezek az alánok eltörökösödtek, úgy magyarázatot kell adni a magyar nyelv alán jövevényszavaira, amelyeket akkor csak a Kaukázus előterében és csak a VIII. század közepe előtt vehették át.

Fodor felteszi (109), hogy a kabar lázadás 830-ban volt, s a kabarok ekkor csatlakoztak a magyarokhoz. Ez pedig annyit jelent — ha igaz —, hogy a magyarság már ekkor teljesen kialakult nép, egyenrangú a hatalmas kazár birodalommal. Vagyis, ha elfogadjuk Fodor kronológiáját, akkor az ún. bolgár—török hatás 750 és 830 közötti időre szűkül, lényegében nyolcvan év alatt zajlott le, s eközben a magyarság Baskiriából Sarkel vidékére vándorolt. Ez egyszerűen elképzelhetetlen. Az igazság azonban az, hogy a Bolsie Tarhani sírmező a VIII. század végére történő datálása még ezt a szűk nyolcvan évet is lecsökkenti.

Mint láttuk, két történeti folyamatra, az ősmagyarságnak a Volga—Káma—Ural vidékére való költözésére és az onnan való elköltözésre nincs régészeti bizonyíték. Ugyanakkor a tankajevkai korszaktól kezdve a volgai bolgárban, továbbá a Kárpát-medencében megjelenő magyarság kultúrájában vannak régészetileg is kimutatható lényeges párhuzamok.

Ennek magyarázatára több lehetőség is van. Fodor ezek közül kizárja azt, hogy a baskiriai magyarság délről költözött volna fel. Érve elsősorban az, hogy éppen a korai (Bolsie Tarhani) emlékek mutatnak kevesebb magyar párhuzamot. Márpedig — érvel Fodor —, ha a magyar csoportok a **volgai bolgárokkal együtt jöttek volna délről, akkor éppen a korai anyagban kellene nagyobbak lennie az azonosságnak.** Meg kell mondanom, hogy ez az érvelés számomra nem meggyőző. Az ősmagyarság és törökség közötti kapcsolatnak nyilvánvalóan két szakasza volt. Az elsőben két nép közötti jelentős gazdasági-társadalmi különbség lehetett. A törökség hatására azután a magyarság hamarosan elérte a szomszédok színvonalát, s ettől kezdve már nagyjából azonos gazdasági-társadalmi színvonalon voltak. Az első fázisban a törökök adták át tárgyi és szókésvilágukat. A magyaroknak a törökökre gyakorolt hatása szinte jelentéktelen volt. Ezért ebben a korszakban a két kultúra konvergenciája még a kezdetén lehetett, s nagyobb magyar népi elemmel a törökök között nem számolhatunk, vagy ha ilyen volt, az gyorsan asszimilálódhatott. Továbbá semmilyen bizonyítékunk sincs arról, hogy a Bolsie Tarhani vidéken megjelenő volgai bolgárok voltak éppen a magyarság korábbi

szomszédai. Természetesen az ellenkezőjére sem, ugyanis ismét tény, hogy a VIII. századból nem ismerünk olyan területet, ahol kétségtelenül magyar régészeti emlékek kerültek volna elő.

Itt kell kitérnem a szemfedők kérdésére. Dienes István az 1960-as finnugor kongresszuson elhangzott hozzászólásában utalt először arra, hogy a honfoglaláskori magyarság temetőiben olyan halotti szemfedők nyomait lehet megtalálni, amelyek párhuzamairól az obi ugorok néprajzi és régészeti anyagában tudunk. 1963-ban megjelent cikkében kibővítette koncepcióját, és hozzátette: „A fentebb előadottak nem jelentik azt, hogy az effajta arclepelhasználatnak kizárólagosságot tulajdonítanánk az ugor népeknél. Sőt, véleményünk szerint nyilván a déli műveltségből származhatott hozzájuk, hiszen a szkíta- és szarmata-kori steppeken Iránban és a késői alánoknál hosszú időn keresztül divott a szem és szájlemez használata”. Idáig követni tudom Dienest. A következők fogalmazásával már nehezebb egyetértetni: „Az azonban, hogy az ugor nyelvcsalád minden tagjánál egyformán elterjedt az alkalmazása — nem tagadható — arra enged következtetni: közös műveltségi hatásra honosodott meg körünkben, ami csak abban az időben történhetett, amikor még egymás közelében éltek. Később hiába szakadtak el az előmagyarok rokonságaitól, hiába kerültek idegen népek gyűrűjébe, bár az egykori közös műveltségből sok minden elmosódott, a halottas szokások e fontos elemét megőrizték s elhozták végleges hazájukba” (Arch. Ért. 1963. 110.). Dienesnek ez a kitűnő, és a magyar őstrőtenet szempontjából lényeges megfigyelése obi-ugor oldalon egyelőre egy i. sz. VIII. századi Ob melletti lelőhely (Barszov Gorodok), valamint viszonylag recens régészeti és néprajzi anyagra van építve. Ha a halotti szemfedő az obi-ugoroknál valóban csak a VIII. században jelenik meg, úgy természetesen súlyos kronológiai nehézségekkel állunk szemben, hiszen ekkor már több mint ezer éve elváltak a magyarok és az obi ugorok ősei.

Fodor 1972-ben megjelent cikkében (PADIU, 168—175) ezt a kronológiai nehézséget úgy kívánja megoldani, hogy felteszi, a magyarság baskiriai őshazájában alakította ki a halotti szemfedők szokását. 1973-ban írott cikkében (Fol. Arch. 170) arra utal, hogy az Ural—Káma és az Ob vidékén nagyjából egyszerre jelennek meg halotti szemfedők, mégpedig a VIII. században, s ekkor már természetesen szó sem lehetett semmilyen ugor közösségről. Döntő érvként használja fel az Ural—Káma vidék szemfedőinek kérdését két történeti felfedezés bizonyítására: 1. a magyarság korábban tartózkodott ezen a területen, mint ahogy a volgai bolgárok ideértek. 2. a magyarság erről a területről indult arra a vándorútra, amely Levédián és Etelközön keresztül a Kárpát-medencébe veze-

tett. A disszertáció 88. oldalán ezt írja: „Ebből a szempontból igen fontos annak vizsgálata, hogy mikorra tehető a magyarság elvándorlása Magna Hungáriából. Régészeti kiindulópontul a honfoglaló magyarság egy halotti szokásának egyik ősi eleme szolgálhat, az ezüstszeles, vagy aranylemezből készült halotti szemfedők használata, amely az Urál vidékén terjedt el körükben. Márpedig az ezüst és arany szemfedők mai ismereteinek alapján a Káma vidék későlomovátói (VI—VII. sz.) temetőikben jelentek meg először. (Kazakov, 1968, 231—234.) Szélesebb körű elterjedésük a VIII. századra tehető, ekkor jelennek meg a baskirföldi (talán a Keleten maradt magyarság egy csoportjának tulajdonítható) szterlitamaki temetőben is...). Ebből arra következtettem nemrég, hogy a magyarság talán 760-ig Magna Hungáriában maradt, de 700 előtt semmiképpen nem hagyhatta el ezt a területet.”

A Volga—Káma vidék halotti szemfedőinek két fő típusa ismeretes, a teljes arcot befedő maszk, amely ezüsből, aranyozott ezüsből, ritkán aranyból készült, és a két szemet és a száját befedő, a szem és száj számára nyílást hagyó fém tárgyak, főleg szintén ezüsből. A honfoglalás-kori magyar temetőkre nagy számban a vászonra vagy esetleg bőrre varrott fémdarabokkal jelzett szem és száj a jellemző, kivételképpen ismeretes olyan szem és száj fémfedő nyílással, mint a rakamazai, amelynek teljesen evidens párhuzama a volgai—kámái anyagban található. 1972-es cikkében Fodor világosan látja a morfológiai különbségeket, s a nehézségeket azzal kísérli meg áthidalni, hogy a két eltérő forma (tehát a Káma vidéki és az obi—ugor—magyar) mögött azonos halotti képzet áll, (PADIU, 174). Magam a két halotti szokás között két különböző szemléletet látok, a halott arcát borító szem- és arclepel a halottat takarja, az élőket védi a halott arcától, a halott arcát „zárja”, míg a halotti maszk és a szem- és szájfedők, mindig szem- és szájnnyílással, a halott arcának megörökítését célozzák, amit nagyon szépen igazol pl. a rozsgyesztvenszkojei, az arc vonásait is utánzó darab, de számos más példa is. E maszkok kimutathatóan vászonra, vagy anyagra voltak varrva, ez a bélésvolt, a halott arcát védte attól, hogy a fém megsértse. Mindennek ellenére érdemes kissé részletesebben foglalkozni a Volga—Káma vidék halotti maszkjaival és szemfedőivel. Ugyanis ennek eredete és kronológiája sem teljesen tisztázott. Mint Fodortól fentebb idézett részből kitűnik, ezek a későlomovátói kultúrában jelennek meg a Káma felső vidékén. A későlomovátói kultúra datálásával a szovjet kutatók közül Gening, Bader, Oborin és Goldina foglalkoztak. Nagyjából egyetértés alakult ki abban, hogy ez a VI. századtól a VIII. századig tart, bár Gening egy 1964-ben írott cikkében (Demenkovskij mogil'nik, VAU III., Sverdlovsk)

egyres tetrületeken lehetségesnek tartotta, a IX. század első feléig elnyúló datálást. Északi részén alakult ki a IX. század második felében a rodanovói kultúra, amely már biztosan köthető a permiekhez. Goldina (VAU IX, 88—95) a későlomovátói kultúra kronológiájáról szóló igen alapos cikkében három korszakot különböztet meg. Az első a VI. század második és a VII. század első felét, a második korszak a VII. század második és a VIII. század elsőfelét, a harmadik korszak a VIII. század második felét és a IX. század első felét foglalja magában. Mármost a kérdéses szemfedők mindkét típusa a VIII. században jelenik meg legkorábban, ennél korábbi megbízhatóan datált maszkot vagy szem- és szájfedőt nem találtam. Ez a szemfedőtípus azután megjelenik a tankejevkaik anyagban is például a szterlitamaki temetőben. A későlomovátói kultúrát aligha köthetjük a magyarokhoz, feltűnő azonban, hogy éppen itt jelentkezik az a bizonyos „keleti ezüst”, amelynek igen nagy irodalma van. Ezt az ezüstöt minden bizonnyal kultikus célokra használták a helybeliek, s mivel a halotti maszkok — a III. századig — jól ismertek a szarmata—alán környezetben, nem elképzelhetetlen, de persze bizonyítandó, hogy az ezüstmaszkok ugyanonnan kerültek a Káma vidékére — esetleg ugyanazokkal — akik az ezüstöt hozták. A későlomovátói kultúra harmadik szakasza egyébként erős alán párhuzamot mutat Goldina szerint (i. m. 92.). Ha nyitva is hagyjuk a Káma—Volga vidék halotti szemfedőinek eredetkérdését, a következő tények nehezen hagyhatók figyelmen kívül: 1. A maszkok megjelenése nem korábbi, mint a VIII. század, ősi ugor jelenség tehát kronológiai okokból nem lehet. 2. Megjelenése a Felső-Káma vidéken a későlomovátói kultúrában nem köthető össze a magyarokkal. 3. A maszkok és a szem- és szájfedők alakja és funkciója eltérő az obi—ugor és magyar szemfedőktől, bár a szem- és szájfedők egy példánya elkerült a Kárpát-medencébe. 4. Megjelenésük a tankajevkaik típusú bolgár—török anyagban, együtt ennek erős párhuzamaival magyarázatra szorul, de semmiképpen nem köthető össze a Kárpát-medencébe elvándorolt magyarsággal, kronológiai okokból.

A volgai bolgár régészeti anyag a mongol korszakig az eddigi kutatások alapján három kronológiailag elválasztható csoportra osztható:

1. A Bolsie Tarhani korszak. VIII. század második fele—IX. század első fele. Erre a korszakra az ugyanekkor alakuló szaltovo—majaki kultúrával való nagyfokú párhuzamosság jellemző. Viszonylag kis számú azon régészeti jelenségek száma, amely a kárpát-medencei magyarsággal, annak kultúrájával egyezik.

2. A tankajevkai korszak. IX. század második fele—X. század. Növekszik a magyar párhuzamok száma, ugyanakkor más helyi komponensek köztük nem magyar finnugor és valószínűleg alán elemek is megjelennek.
3. A mohamedán kultúra jelentkezése, a volgai bolgár birodalom fénykora X. század—1236.

Mindenesetre figyelemreméltó tény, hogy a VIII. század közepén két régészeti is megragadható esemény történik, a szaltovo—majaki kultúra kialakulása és a volgai bolgárok felvonulása a Volga mellett északra. Ebben az időben a kazár birodalomban két lényeges esemény történt. Hosszabb és változó sikerű hadjáratok után az arabok 737-ben megsemmisítő vereséget mértek a kazár kagánra, aki a Volga keleti partján északra menekült. Az arabok a nyugati parton követték a menekülő kagánt, elfoglalták a burtászok földjét, majd a kagánt utolérve meghódolásra kényszerítették. Az arab források szerint a kagán áttért a mohamedán hitre. Ez nem sokáig tartott, az arabok Marwan vezetésével visszavonultak, s a kazárok a soraik átszervezéséhez kezdhettek, amibe beletartozott a vezető réteg áttérése a zsidó hitre. Mindenesetre a 30-as, 40-es évek nagy népmozgalmakkal jártak a kazár birodalmon belül, tudunk a kaukázusi alánok meneküléséről, burtászok mohamedán földre történő áttelepítéséről, s a kazár központi hatalom — nyilván átmeneti — gyengüléséről. Ezekkel az eseményekkel függhetett össze a bolgárok fokozatos kiválása a kazár birodalomból, megjelenésük a középső Volga vidékén. Azonban ebben a korszakban nemcsak a szaltovo—majaki kultúra területe, de a volgai bolgárok is kazár uralom alatt maradtak, mindenesetre olyan laza függésben, ahogy Ibn Fadlán 922-ben azt leírja.

A IX. század második felében a kijevi Rusz megerősödése, a besenyők keletről való előrenyomulása és a magyar törzsszövetség kialakulása és nyugatra való vonulása jelentik a főbb eseményeket. Hogy ekkor nő meg meglepő mértékben a „magyar komponens” a középső Volga vidékén, ez a történeti eseményből érthető, s nem szükséges felténnünk, hogy már az V. század óta ottvoltak. Én egyelőre úgy látom, hogy nemcsak hogy nincs régészeti bizonyíték arra, hogy a magyar—bolgár—török együttélés a középső Volga—Káma vidékén zajlott volna le, hanem azt, hogy az egyre szaporodó leletek komplex vizsgálata éppen az ellenkezőjére nyújt egyre több adatot.

A célom a fentiek elmondásával nem volt más, mint hogy folytassuk Fodor Istvánnal azt a vitát, amelyet már hosszabb ideje baráti körben

folytattunk. Én ezeknek a vitáknak nagyon sokat köszönhetek, s meggyőződésem, hogy mindketten — különböző tudományterületekről kiindulva, de ugyanazokat a kérdéseket boncolva — ugyanarra törekszünk: ezen a nagyon nehéz területen egy lépéssel közelebb jutni a magyarság kialakulásának jobb megértéséhez. Egy ilyen vitának akkor van igazán értelme, ha a végén nem valamelyikünknek lesz igaza, hanem együtt találjuk meg az igazságot.

Végül magam is szeretnék egy adattal hozzájárulni a halotti szemfedők kérdéséhez. A csuvas irodalom legnagyobb alakja, K. Ivanov 1908-ban közölt egy népies balladát, amelynek témája és részletei néprajzi gyűjtésből származhattak. A ballada rövid tartalma az, hogy hét testvér háborúba indul, a hét feleség otthon marad. A férjekért aggódó menyeknek anyósuk jósol, méghozzá kanállal, s a legfiatalabb fiú feleségének kanala vérrel lesz teli, ebből tudja meg, hogy férje halott. Elindul a csatatérre, s a szembe jövő sógoroktól érdeklődik, hol találja meg az urát. A bátyák leírják:

*„Látod ott a magas dombot
Magas dombon ház
Ott alszik öcsém
Vasderes lovával,
Lova bőre alatta
Fehér kendő arcán
Zöld buzogány kezében”*

A többi testvér ugyanezt a szöveget mondja, de mindegyik valamit még hozzátesz, ezek a következők: „nyerge a feje alatt”, „Lándzsája a láb végénél” stb. Végül az asszony megtalálja a férjét, jön a siratás, a temetést stb. Itt most szempontunkból az az érdekes, hogy baskiriai csuvasok között a századfordulón részleges lovastemetkezés és arcot borító lepel együtt található. Én nagyobb összehasonlító anyag nélkül most óvakodnék messzemenő következtetések levonásától, s nem akarnék elébe vágni egy tanítványom dolgozatának. Csak azt kívánom jelezni, hogy a régészek, nyelvészek, néprajzkutatók közös munkája számára még sok új adat várható.

Megismételve a már előzőleg mondottakat elfogadom Fodor István disszertációját a kandidátusi vita alapjául és javaslom a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy adja meg számára a kandidátusi címet.

Fodor István válasza

Válasz László Gyula és Róna-Tas András bírálatára

Távolról sem az ilyen alkalmakkor kötelező udvariasság mondatja velem, hogy rendkívül nagy örömmel olvastam László Gyula és Róna-Tas András értekezésemről írott alapos bírálatát. Különösen örvendetes számomra, hogy nem csupán az előírásoknak megfelelő opponensi véleményüket fogalmazták meg, hanem azzal is megtiszteltek, hogy az általam boncolgatott és az azokkal összefüggő kérdésekben részletesen kifejtették saját álláspontjukat, s így számomra is lehetővé tették, hogy az ő eredményeik és adataik birtokában tovább finomítsam, vagy éppenséggel korrigáljam az értekezésemben kifejtett gondolataimat. Jóindulattal papírra vetett megjegyzéseikből nemcsak sokat tanultam, hanem azt is pontosan leszűrhettem belőlük, hogy értekezésemnek melyek azok a részei, ahol gondolatmenetemet nem fogalmaztam meg eléggé világosan, ahol az adatokat továbbiakkal kell a jövőben majd gyarapítanom, s ahol következtetésem — mai ismereteink szerint — a megengedhetőnél ingatagabb alapokra épültek.

Külön köszönettel tartozom bírálóimnak, hogy mostani munkám értékelésekor messzemenően figyelembe vették korábbi dolgozataim jó részét útkereső próbálkozásait, s talán néhány maradandónak bizonyult gondolatát. Mert szóbanforgó értekezésem ezek nélkül csonkának tűnhet, hiszen nem tekinthető — már terjedelme miatt sem — a címben megfogalmazott téma kimerítő feldolgozásának. Itteni gondolatmenetem számos ponton csatlakozik korábbi dolgozataimhoz, vagy éppenséggel azok eredményeire, feltevésére épül.

Az őstörténetünkkel foglalkozó szakembereknek aligha szükséges különösképpen bizonygatni, hogy régmúltunk írott források által alig-alig megvilágított terein milyen nehéz még néhány tétova lépéssel is előrehaladni. Nem a megfontolt következtetések hiánya, hanem a rendelkezésünkre álló forrásanyag gyér volta az oka, hogy egy-egy kérdésben gyakran többféle álláspont alakul ki a kutatók körében. A kiindulópontként szolgáló régészeti, történeti, nyelvészeti, embertani, vagy más tudományszakhoz tartozó források ugyanis gyakorta többfajta következtetés vagy felvetés kiérlelését is lehetővé teszik. Ezért fontos, hogy a több tudományágból származó forrásokat és adatokat minél körültekintőbben mérlegeljük, lehetőleg minden érdekelt tudományterület szakembereinek részvételével. Ezért tartom különösen örvendetesnek, hogy bírálóim egy ilyen tudományos eszmecsere kialakulását is kezdeményezték mélyreható,

számos és jelentős új gondolatot tartalmazó véleményükkel. Az alábbi sorokkal magam is ehhez a baráti eszmecseréhez szeretnék szerény mértékben hozzájárulni. Korántsem azt szeretném sugallni, hogy a felmerült kérdésekben mindenütt nekem van igazam, hanem elsősorban azokat a gondolataimat szeretném világossá tenni, amelyek megformálása láthatóan kívánivalókat hagy maga után. Azt hiszem, az álláspontok félre nem érthető, világos megfogalmazása vihet előre minden hasonló vitát, s vezethet nem egyikünk vagy másikunk igazához, hanem közös kutatási területünkön újabb eredmények felmutatásához. Íme, ezeket a gondolatokat fűzöm előbb László Gyula, majd Róna-Tas András nagyon is indokolt és megalapozott megjegyzéseihez, pontról-pontra haladva:¹

I. László Gyula megjegyzéseiről szólva előljáróban utalni szeretnék arra a mindannyiunk által jól ismert hatalmas szolgálatra, amelyet bírálóm őstörténetünk jobb megismerése érdekében teljesített évtizedeken át. Úgy vélem, nem túlzás itt a „szolgálat” szót használni, hiszen az ötvenes években igencsak kevés megbecsülést és támogatást élvezve, régészeink közül egyedül végezte elodázhatatlan adósságunk törlesztését: az őstörténetünk szempontjából elsőrangúan fontos régészeti emléanyag gyűjtését és értékelését. Ekkor írt dolgozatai, majd az 1961-ben megjelent monográfiája máig maradandó értékűek, még akkor is, ha megállapításaik egyke-másika fölött eljárt az idő. Máig friss szemléletük és módszerük — úgy vélem — még hosszú évtizedekig irányadó marad, s mindannyiunk számára követendő például szolgál.

I.1. László Gyula értekezésemet — itt-ott talán túlzóan is — magasra értékelő sorai mellett több alkalommal is megjegyzi, hogy őstörténeti elgondolásom szelleme túlságosan tapad a hagyományokhoz, gyakran maradok a „beidegződött magyarázatok” mellett, nem nagyon velek számot más lehetőségekkel, így elsősorban azzal a felvetéssel, hogy a 670 táján hazánkba költözött ún. második avar hullám népeisége magyar

1. Kandidátusi értekezésem egyes fejezetei azóta önálló dolgozatok formájában megjelentek, ezért az alábbiakban ezekre, nem pedig a nehezebben hozzáférhető kéziratos disszertációra hivatkozom. Ld.: *Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez. Népi kultúra — népi társadalom*, XIII. (Bp. 1983) 81-118; *A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről*. In: *Bolgár tanulmányok*, III. Szerk. *Dankó I.* A Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 37. (Debrecen 1980) 9-48.; *Étninge Beiträge zur Entfaltung der ungarischen Kunst der Landnahmezeit*. *Alba Regia* 17 (1979) 65-73.; *Honfoglaláskori korongjaink származásáról*. *FolArch* 31 (1980) 189-219, továbbá: *On the earliest Hungarian — Turkic contacts*. *Studia Turco — Hungarica*, 5 (1981) 145-151.; *On Magyar — Bulgar — Turkish Contacts*. In: *Chuvash Studies*. Ed. A. Róna-Tas. BOH, XXVIII. (Bp. 1982) 45-81.; *Archaeological Traces of the Volga Bulgars in Hungary of the Árpád Period*. *Acta OrientHung* 33 (1979) 315-325.; *A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1980.

nyelvű lett volna. Megvallom, ezzel a nagy hatású elmélettel valóban nem értek egyet, aminek korábbi írásaimban részletes magyarázatát is adtam.² Úgy vélem, hogy az újabb adatok semmiféle alapot nem szolgáltatottak arra, hogy korábbi idevágó nézetemet megváltoztassam. Továbbra sem igazolható az avarság tömeges, IX. századi jelenléte, főként az alföldi területeken nem, amelyet a honfoglaló magyarok elsősorban megszálltak. Az avarság nagy részének kiirtását és áttelepítését a frank hadjáratok idején magam nem tartom abszurd gondolatnak. Gondoljunk csak arra, hogy a török hódoltság alatt szinte teljesen kipusztult a középkorban nagyszámú szlavóniai és dél-alföldi magyarság,³ s hasonló példát nem egyet találunk más népek történelmében is. Az avar sírokban lelt néhány hajkarika (amennyiben azok nem egy későbbi ugyanoda temetkezett magyar temető sírjaiból származnak) nem perdöntő ebben a kérdésben. Nem tagadom ugyanis, hogy egyes avar csoportok megérték a magyar honfoglalást (főként a Dunántúlon s zömmel már elszlávosodva), de arra jelenleg semmi bizonyítékunk, hogy ez a „túlélés” tömeges lett volna, méghozzá annyira, hogy a honfoglalók hozzájuk képest elenyésző számban lettek volna. Semmivel sem igazolható továbbá az avarok magyar nyelvűsége, s egyáltalában nem tudjuk, milyen típusú nyelven beszéltek. Nem folytatom tovább e gondolatmenetet, hiszen ez újabb értekezés, újabb önálló eszmecsere tárgya lehetne.

I.2. A magyarság származásával kapcsolatban valóban szükséges hangsúlyozni, hogy ez a nép sok szálból szövődött, formálódásában sokféle néptörredék vett részt. Csakhogy ez nem valamiféle magyar specialitás, így volt ez majd minden nép esetében, akik néppé formálódásuk folyamán számos, tőlük idegen etnikumú csoportot olvasztottak magukba. S közben változott kultúrájuk, életmódjuk, sőt biológiai jellegük is. Tuva őslakói például eredetileg europeoid-mongoloidok voltak, ma a mongol faj tipikus példáiként emlegeti őket.⁴ Arra is fény derült, hogy a finn-ugor népcsoportok beolvadása következtében milyen jelentősen módosult a keleti szlávok embertani jellege.⁵ A magyarság is sokfajta néptöre-

2. Szabolcs-Szatmári Szemle 8 (1973): 4. 121—122.; Verecke híres útján... (Bp. 1975) 237—240.; Tiszatáj 32 (1978): 2. 87—88. László Gyula válaszát ld.: A „kettős honfoglalás” (Bp. 1978) 108—112.

3. Vö. Szabó I., A magyarság életrajza. (Bp. 1941) 82—112.

4. Kizlaszov, L. R. Isztorija Tuvi v szrednie veka. (Moszkva 1969) 164., 174., Vö Jarho A. I., Altae-szajanszkie tjurki. Antropologicseskij ocserk. (Abakan 1947) 135.

5. Alekszeev, V. P., Proiszhozdenie narodov Vosztocsnoj Evropi. (Moszkva 1969) 198—205.; Alekszeeva, T. I., Antropologicseskij szosztav vosztocsnoszlavjanszkih narodov i problema ih proiszhozdenija. In: Etnogenez finno-ugorszkij narodov po dannim antropologii. Szerk. I. M. Zolotareva. (Moszkva 1974) 75—76.

déket olvasztott magába, miközben saját csoportjai (például a Keleten maradt volgai magyarok, vagy a perzsa határvidékre költözött szavárd-magyarok) más népekbe olvadtak be. A sokszínű származás felemlégetésekor azonban nézetem szerint nem szabad egy nagyon fontos körülményről megfeledkeznünk: arról, hogy közben mégiscsak volt, aki a jövevényeket magába olvasztotta, volt egy állandó magyar népalakulat, etnikum, amely nem tűnt el a steppei néptenger hullámai között. Ennek a népalakulatnak egészen bizonyosan volt népi (etnikai) tudata, amelynek legfontosabb része a származástudat volt, etnikai önelnevezése, és az összetartó népi tudat mellett volt közös nyelve, mai nyelvünk korábbi formája, volt közös kultúrája, hiedelemrendszere stb. A mindenkori jövevényekkel szemben ez a közösség mindig túlsúlyban lehetett, amint a szakirodalomból jól ismert, e közösség fennmaradásában fontos szerepet játszott az endogámia is. Mégis elődeink közül sokan (köztük a kiváló Nagy Géza is)⁶ majdnem hogy érthetetlennek tartották, hogyan maradhatott fenn a magyarság az erős, harcias népek által lakott eurázsiai steppen. A lehetséges okok közül itt kettőt szeretnék megemlíteni. Az egyik alighanem az, hogy gazdasági és katonai tekintetben nem játszhattak túlságosan alárendelt szerepet tartózkodási területükön. A másik ok, amelyre Veres Péter hívta fel a figyelmet, nyelvük rokonalansága lehetett e környezetben. Az iráni és török nyelvű népek tengerében e nyelv erős különbözősége erősen zárt kommunikációs rendszerbe fogta az ősmagyarságot, s ez komoly akadályt gördített egy esetleges nyelvcsere útjába.⁷ Kultúrája, gazdálkodása azonban természetesen a környezet színeit öltötte magára.

A fentiekhez még azt fűzném hozzá, hogy a népek túlnyomó többségének sokszínű származása semmiképp nem jelentheti a néptörténeti kutatások fölöslegességét, vagy parttalanságát. E vizsgálatok középpontjában értelemszerűen mindig az alapnépesség történetének kell állnia. Bármily fontos is például őstörténetünk szempontjából a kabarok eredete, nem tartozik a magyar etnogenezis kutatásának fő kérdései közé, mint ahogyan a szlávok etnogenezisét boncolgató kutatók sem elsősorban a nyugat-szibériai térségek őslakosságát vizsgálják.

I.3. Az őshaza tekintetében nem ismétlem itt meg néhány éve írott dolgozatomat,⁸ csak arra utalnék, hogy a szvidéri őshazaelmélet ma már aligha tartható. A szvidéri kultúra legnyugatibb csoportja csupán az Oka

6. Nagy G., Ethn 5 (1894) 79.

7. Veres P. T., Valóság 15 (1972): 5. 8.

8. Fodor I., MTA II. Oszt. Közl. 26 (1977) 279—302.; *Ua.*, FolArch 27 (1976) 149—170.

vidéki balahnai újkőkori műveltségen hagyott nyomott, amelyet a minden bizonnyal a finnugor voloszoivoiak az i. e. II. évezred elején elfoglaltak, s lakosságát magukba olvasztották. Így esetleg közvetett módon, szubsztrátumként játszhatott szerepet a szvidéri népesség egyik utódcsoportja a finnugor etnogenezisben.⁹ Magam úgy vélem, hogy V. N. Csernyecov és Hajdú Péter régészeti, illetve nyelvészeti forrásokon alapuló őshazaelmélete kölcsönösen kiegészítik egymást, s nagyon valószínű, hogy i. e. IV. évezredben az uráliak az Urál hegység keleti oldalán éltek, majd későbbben a Káma völgyét is megszállták. Egyelőre az i. e. IV. évezrednél aligha merészkedhetünk régebbi időkbe a finnugor őstörténet kutatásában, legalábbis régészeti módszerekkel nem. Ami az uráliak korábbi időben való déli származását illeti, egyre sokasodnak az adatok, amelyek ebbe az irányba mutatnak (eszköztípusok, kerámia, háztípus stb.), sokoldalúan adatolni ezt a feltevést egyelőre nem lehet.

Megvallom, magam nem ismerem A. H. Halikov azon dolgozatát, amelyben határozottan elveti a Csernyecov-féle elgondolást (amelyet egyébként több neves kutató is magáénak vall), hogy ti. az uráliak legkorábbi szállásai a hegység keleti oldalán (vagy keleti oldalán is) lehettek. Magyarul is megjelent dolgozatából idézek: *„Eszerint minden okunk megvan annak feltevésére, hogy a finnugorság őshazáját a fejlett neolitikum idején azaz i. e. III. évezredben a Volga—Káma vidékén, az Ural mentén és az Ural túlsó oldalán, de tőle nem messze elnyúló területre lokalizáljuk. Az i. e. IV. évezredben (legkorábban ennek első felében) a finnugor egységet megelőzően létezett egy nagy közösség, amely szintén az egész Volga—Káma vidékét, az Urál környékét és Nyugat-Szibériát egészen a Jenyiszzejig elfoglalta . . . Valószínűleg ez volt az uráli nyelv-közösség, amelynek a finnugorok ősein kívül a szamojédek elődei is tagjai voltak.*¹⁰ Az uráli szállásterületet illetően tehát Halikov nem veti el Csernyecov elgondolását, csupán a feltételezett őshaza köré vont tágabb határokat, belevéve abba a Volga—Káma vidékét és Nyugat-Szibéria tágabb térségeit is. E felfogással magam sem tudok egyezni, úgy vélem, hogy ez az állapot már az uráli egység felbomlása után alakulhatott ki, amikor szamojédok Keletre, a Jenyiszzejig, más csoportjuk (talán az őslapokk?) pedig Nyugatra, a Baltikumig húzódtak.¹¹

9. Uo. 292, ill. 160.

10. Halikov, A. H., A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet. In: A vízimadarak népe. Szerk. Gulya J. (Bp. 1975) 182—183.

11. Bővebben ld. Fodor I., Verecke . . . 54—61.

Altalában úgy vélem, az „őshaza”, tehát az a szállásterület, ahol az uráliak, finnugorok, vagy akár ugorok ősei még nagyjából egy területen éltek, és nagyjából egy nyelven beszéltek, nem lehetett túlságosan nagy terület (főként az erdős vidékek esetében nem), mert a nehézkes kommunikáció miatt ez esetben a nyelvi egység menthetetlenül megbomlott volna, mint ahogyan ez később minden szétvándorlás esetében be is következett. Ezért nem látom igazolhatónak László Gyula legújabb őstörténeti könyvében kifejtett őshaza-elgondolást sem.¹²

1.4. Lakáskultúránk kialakulásával kapcsolatban szerintem nincs túlságosan nagy jelentősége annak, hogy a finnugor őshaza pontosan ott volt-e, ahol én a legvalószínűbbnek tartom. Nagyjából ugyanis hasonló lakóháztípusokat, s hasonló fejlődési tendenciákat figyelhettünk meg a szomszédos területeken is.

Az ősmagyarok nomadizmusa a bronzkor végén, a vaskor elején alakulhatott ki, s e gazdálkodási váltás fontos szerepet játszott az ugor közösség felbomlásában, az önálló ősmagyar nép (etnikum) kialakulásában is. Erre a következtetésre úgy jutottam, hogy azon a területen, ahol az ősmagyarok néppé formálódott — mai ismereteink szerint — ekkor alakult ki a nomadizmus, amelynek így őseink is részesei lehettek. Sajnos, eddig még nem fejtettem ki bővebben ide vonatkozó felfogásomat s ennek szükségességére László Gyula megjegyzése is újrag felhívta a figyelmemet.

László Gyulához hasonlóan magam is vallom, hogy a félig fölbe ásott háztípus nem az egyedüli volt a honfoglaló magyarságnál, s építettek felszíni lakóépületeket is. S természetesen ismerem a felgyői ásatásokról írott előzetes beszámolóit is (amelyekre itt is, más írásaimban is hivatkoztam),¹³ részletesebben azonban nem ismertethettem a felgyői ásatások tapasztalatait, hiszen eddig dokumentált dolgozat nem készült erről az ásatásról, amelyet remélhetően nem kell sokáig nélkülöznünk.

„Kemence” szavunk eredetével kapcsolatban talán nem sikerült világosan megfogalmaznom mondanivalómat. A kőkekencét jelentő szó orosz változata ma valóban elsősorban fürdőkemencét jelent. Csakhogy ez a fürdőkultúra nemcsak nálunk, de az oroszoknál sem mutatható ki a XVII. század előtt. Ráadásul ez a szó jelöli a füstös ház kőkemencéjét is, s a régészeti adatok fényében aligha kétséges, hogy a VI—XIII. században

12. László Gy., *Őstörténetünk*. (Bp. 1981) 86—103.

13. Vö. Fodor I., *ArchÉrt* 104 (1977) 287.; *Ua.*, *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland*. (Archäologische Beiträge.) *Acta Ant. et Arch.* XX. (Szeged 1977) 82.

egyszerűen a lakóházban lévő kőkemencét jelölte, s ebben a jelentésben került a mi nyelvünkbe is.¹⁴ (Egyébként előkerültek kötőanyag nélküli házbéli kőkemencék is kora Árpád-kori falutelepüléseinken, Visegrádon és Pilismaróton.¹⁵

Való igaz, hogy az avarok házaiban is voltak kőkemencék. Ez teljesen törvényszerű, hiszen a kőkemencés földre mélyített házak általánosan voltak ebben a korban Közép- és Kelet-Európában. Hogy a magyarság először mégsem az avar házakban látott ilyen kemencéket, arra e magyar szó keleti szláv származása a bizonyíték.

I.5. A bolgár—török—magyar kapcsolatokról szólva nem tudom elfogadni Simon Dénes „mongol-elméletét”, amit egy korábbi dolgozatomban részletesen kifejtettem.¹⁶ Úgy vélem, ez nagyjából egybevág nyelvészeink jelenlegi elképzeléseivel is.¹⁷

A *székelyek* eredetéről írott soraim — jól tudom — csak szaporítják az eddigi ingatag feltevések hosszú sorát. Erre mégis vállalkoztam, mert az ismertetett régészeti adatok megengednek egy ilyenfajta feltevést, hogy ti. a székelység eredetileg egy bolgár—török néprész volt, amely talán már bolgár—török kapcsolataink korai szakaszában csatlakozott a magyarsághoz. Hogy a székelység csatlakozott nép volt, azt határvédőként való alkalmazásuk teszi nagyon valószínűvé. Egyébként abban teljesen egyezek László Gyulával, hogy a honfoglalás után már kultúrájukban, s bizonyára nyelvükben sem különböztek jelentősen a magyarság többi csoportjától. Hangsúlyozom, mindezen gondolataimat félve mondom el, mert oly kevés a biztos fogódzópont a székelyek eredetének kérdésében, hogy határozott álláspontra egyelőre aligha helyezkedhetünk.

Nem tudom a magam részéről követni Belitzky János gondolatmenetét, aki szerint a honfoglalók soraiban mordvin és szamojéd népcsoportok is voltak.¹⁸ Bizonyítékai ugyanis merőben ellentmondanak ismert adatainknak.

Petre Diaconu elméletét a cserépüstökről (hogy ti. azokat a mindenütt besenyők készítették) értekezésemkor azért nem bírálom részletesen, mert erre a cserépüstökről írott dolgozataimban már sort kerítettem.¹⁹ Diaconu elméletét egyébként a jugoszláv és a szlovák kutatók kö-

14. *Ua.*, Altungarn... 71—73.

15. Kovalovszki Júlia szíves közlése és a szerző ásatása.

16. *Fodor I.*, Bolgár—török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok.* (Továbbiakban: MÖT) Szerk. *Bartha A., Czeglédy K., Róna—Tas A.* (Bp. 1977) 79—109.

17. *Vö. Róna—Tas A.*, A magyar—bolgár—török érintkezés jellege. MÖT, 269.

18. *Belitzky J.*, Nógrád megyei Múz. Évk. 4 (1978) 73—114.

19. *ArchÉrt* 102 (1975) 255—256.; *Acta ArchHung* 29 (1977) 332—333.

zül is többen magukévá tették. Dolgozatom megjelenése óta örvendetesen tapasztalom, hogy ezt az álláspontot többé nem hangoztatják.

A kettős fejedelemség kérdésébe itt nem szeretnék belebonyolódni, az viszont kétségtelen Dzsajháni tudósításaiból, hogy a magyarságnál is a kazár mintájú kettős fejedelemség alakult ki. Ez pedig arra utal, hogy valamiféle fejedelmi hatalom már a levédiai magyarságnál is létezett, s ezt Biborbanszületett Konstantín tudósítása is megerősíti. Magam e tudósítások mögött a magyar fejedelmi hatalom, a magyar államszervezet kialakulásának legkorábbi csiráit vélem.

I.6. Itt mondandóm már a honfoglaláskori művészet kialakulásáról írottakhoz kapcsolódik. Úgy tűnik, a VIII—IX. században a Don vidékén és ennek tágabb szomszédságában élő magyarság nem csupán a megtelepedő, fejlettebb földművelő-állattartó életmód elemeivel ismerkedik meg, s honosítja meg azokat, hanem társadalma is erőteljes lépésekkel indul meg az osztálytársadalommá szerveződés útján, s a törzsek felett megjelenik a fejedelmi hatalom. Minden bizonnyal ezek a változások játszották a legfontosabb szerepet az új stílusú magyar művészet megjelenésében. Ennek kialakulása kétségkívül a keleti szállásokra helyezendő, felvirágzása azonban már a Kárpát-medencében volt. Ezért nem találjuk honfoglaláskori ötvösremekeink pontos párjait keleten. A steppén ez idő tájt legmagasabb színvonalú iráni indíttatású művészetből merítenek a legtöbbet a magyar előkelők udvaraiban dolgozó mesterek, de a stílust más formákba öntik. A tálak, korsók helyét a tarsolyok, varkocsok díszei foglalják el. A varkocsdíszek példáján követtem egy-egy emlékcsoport (helyesebben: tárgytípus) kialakulásának menetét. Azt hiszem, sikerült rámutatom, hogy korongjaink származása kaukázusi-szaltovói elemekre megy vissza, mint honfoglaláskori kultúránk oly sok más eleme. Természetesen tudatában vagyok — amit László Gyula joggal hiányol —, hogy e kép még jócskán finomítható és finomítandó. Erre az értekezés megírása óta tettem is kísérletet.²⁰ Nem hasznosíthattam itt a kaukázusi ló-kultuszról írott jelentős irodalmat, az életfa megjelenítésének nem követtem ezernyi változatát, mert fejtegetéseim messze túlnőttek volna az értekezés keretein. A tanácsok azonban további munkálkodásom fontos irányjelzői maradnak.

II. A következőkben Róna-Tas András észrevételeire szeretnék reflektálni, rövidre fogva mondandómat.

20. On the Development of the Hungarian Art of the Conquest Period CQuintIFU, VIII. (Turku 1981) 350—356.

Róna-Tas András megjegyzései különösen azért becsesek számomra, mert a régészet mindenkori állandó segítőtársának, a nyelvtudománynak a szemszögéből értékeli gondolatmenetemet. Ő maga a *turkológia*, tágabb értelemben az *altajisztika* eredményeit kamatoztatta már nem egy alkalommal a magyar őstörténet-kutatásban. Útmutatásainak, észrevételeinek eddig is nagy hasznát vettem korábbi dolgozataimban, s jelen értekezésemben is több helyen hasznosíthattam baráti segítségét, elsősorban „sátor” szavunk származásának és művelődéstörténeti jelentőségének boncolgatásakor. Nagy hasznomra volt továbbá kéziratossági értekezésének a mongol—bolgár—török nyelvi kapcsolatokról szóló fejezete. Dolgozatai és szóbeli megjegyzései különösképp azért értékesek számomra, mert őstörténeti vizsgálataiban messzemenően figyelembe veszi a régészet eredményeit is. Bár a kölcsönös érdeklődésre számot tartó kérdések zömében egyetértünk, néhány ponton nem tudjuk egymás érvelését maradéktalanul osztani, s ezekről időről-időre baráti eszmecserét folytatunk. Azt hiszem, ennek oka elsősorban az, hogy a rendelkezésre álló nyelvi és régészeti adatok közül más-más fontosságot tulajdonítunk egyiknek vagy másiknak. Mostani észrevételei is jórészt ezeket a problémákat feszegetik, máshelyütt viszont felvetéseim ingatagnak vélt voltára utalt, kétségkívül jogosan, vagy a hiányos adatsorra épülő hipotéziseimet más felvetéssel helyettesíti.

II.1. Teljes mértékben egyetérték Róna-Tas Andrással, hogy az ősmagyarországi vaskori története régészetileg alig adatolható. Ezért dolgozataimban — itt is — hangsúlyozni szoktam, hogy elgondolásom nem több munkahipotézisnél, amelyet viszont feltétlenül szükségesnek vélek a kutatás előrehaladása szempontjából. Feltevéseinket készséggel feladom, ha meggyőzőbb, jobban adatolható elképzeléssel találkozom. Mindez természetesen érvényes a magyarság Magna Hungáriában, nagyjából tehát a mai Baskiriában való megjelenésének időpontjára is. Azt valóban nagyon valószínűnek tartom, hogy a VI. században már nagyjából ezen a területen élhettek. Az ekkor itt nagy számban megjelenő nomád színezeti emlékek jelentős új, keleti származású népcsoportok megjelenéséről tanúskodik. A későbbi, VIII. században induló temetők már igen sok hasonlóságot mutatnak a honfoglaló magyar emlékekkel (pl. Szierlitamak), s ezeknek zömmel korábbi helyi előzményei is vannak. Ezért gondoltam óvatos formában arra, hogy a türkök kiváltotta nagy VI. századi steppei népmozgás sodorhatta végleg a magyarságot az Urál keleti oldaláról erre a területre. Ebbe az irányba mutatnak a Bolsije Tigani

temető VIII. századnál korábbra nyúló helyi párhuzamai is. (E VIII—IX. századra keltezhető temető nézetem szerint a Keleten maradt magyarság egyik nyugvóhelye.)²¹

A bírálóban ezen a ponton egy félreértés csúszott. Róna-Tas András úgy véli, hogy Németh Gyula és Czegléd Károly nyomán rájuk építve jutok el a magyarság VI. századi baskíriai megjelenésének feltevéséhez, Czegléd viszont éppen az én dolgozatomra hivatkozva gondol az 500 körüli átköltözésre Nyugat-Szibériából. Valójában azonban nem az egyik hipotézis épül a másikra, mert Czegléd Károly 1974-ben elhangzott és 1976-ban megjelent előadásában²² az én 1973-as dolgozatomra hivatkozik, egészen más vonatkozásban, mivel itt én a magyarság említett átköltözéséről egyáltalán nem írok.²³ Ismertetett elgondolásomat az 1974-ben írott könyvemben fejtettem ki először,²⁴ s értelemszerűen ekkor még én sem ismerhettem Czegléd Károly elgondolását. Dolgozatára egyébként — amelyben a *ting-lingek*, azaz *ogurok* nyugat-szibériai vándorlásáról ír — a korai török-ősmagyar kapcsolatok sokat vitatott kérdése kapcsán hivatkoztam.²⁵

II.2. Mindketten tökéletesen egyetértünk abban, hogy a bolgár—török—magyar kapcsolatok kutatásában a régészeti leletek ma már semmiképpen nem nélkülözhetők. Az újabb feltárások a korábbinál jóval pontosabbá tették e kapcsolatok kronológiáját, s nagyjából körvonalazták helyét is. Az alapvető nézetkülönbség köztünk abban rejlik, hogy Róna-Tas András szerint e kapcsolatok kezdeti szakasza valahol délen a Kaukázus előterében zajlott le, s innen a magyarok egy része és a volgai bolgárok az onogur bolgárok kubáni birodalmának felbomlását (650) követően együtt vonultak a Volga és Káma egybefolyásának vidékére, ahová a VIII. század második felében érkezhettek.²⁶ Úgy vélem, hogy a Magna Hungariában tartózkodó magyarság dél—délnyugati irányba mozdult el nagyjából 700-tól és ekkor lépett először kapcsolatba az északi irányba mozgó volgai bolgárokkal.

Nézzük előbb a kronológiát!

21. Vö. *Ua.*, *Bolgár—török jövevényszavaink...* 109—114.

22. Czegléd K., *Etimológia és filológia. NytudÉrt* 89 (1976) 86—87.

23. Vö. Fodor I., *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. RégFüz* II:15. (Bp. 1973) 30.

24. *Ua.*, *Verecke...* 165.

25. *Ua.*, *A magyar—bolgár—török kapcsolatok...* 10.

26. Ld.: Róna-Tas A. *The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. In: Chuvash Studies*, 143.; *Ua.*, *A magyarság őstörténete. Kézirat. A Kőrösi Csoma Társaság kiadványa. (Bp. 1979) 58—62.*

Ma már nem kétséges, hogy a VIII. század közepe körül a volgai bolgárok északi hazájukba érkeztek délről, s ezt elsősorban a Bolsije Tarhani temető igazolja. A temetőt az ásatók a VIII. század második felére s a IX. sz. első felére keltezik.²⁷ De csak a leletek zömét! Arra nincs adatunk, hogy a temetőt mikor nyitották. Nem bizonyos tehát, hogy 750 előtt itt semmiképpen nem jelentek meg a bolgárok. A sírokban lelt finnugor típusú női ékszerek²³ éppen arról győznek meg bennünket, hogy a tarhani népesség nem az első bolgár csoport lehetett ezen a tájon, hiszen ők már keveredtek a helyi finnugor lakossággal. S vegyük ehhez hozzá, hogy a temetőnek csak kb. a fele van feltárva, végleges ítéletet tehát aligha mondhatunk.

A volgai bolgárok fokozatos észak felé húzódásának az utóbbi időben egyre több régészeti nyoma van, elsősorban Kujbisev környékén. Az itteni feltárt sírok leletanyaga a tarhaninál archaikusabb jellegű, joggal feltehető tehát, hogy ez a bolgár népcsoport nem gyorsan, néhány év alatt tette meg a Kubán vidék és a Volga—Káma vidék közti tetemes távolságot, hanem előbb talán eléggé hosszú ideig a mai Kujbisev környékén élhetett, feltehetően ekkor már a magyarok szomszédságában.²⁹ E szomszédság kezdetét egyre bizonyosabban a 700 körüli évtizedekben látom.

A honfoglaló magyarságnak a volgai bolgárokkal való kapcsolatát régészeti emlékek hasonlósága is igazolja. Valóban igaz, hogy a IX. században kezdődő tankejevukai típusú temetőkben megsokasodtak a „magyar típusú” leletek. (Szemfedők, bajelhárító csüngők stb.) Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tarhani típusú temetőkben semmi párhuzamot nem találunk, amint ezt bírálóm véli. Azonos típusú lovastemetkezések, hasonló fegyverek, veretek, tarsolyfüggesztők, tegezfüggesztő karikák jelzik többek között a hasonlóságot. Magam arra gondoltam, hogy a tankejevukai típusú temetők már a keleten maardt magyarság egy részének beolvadását jelzik. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ekkor kezdődtek volna a magyar—volgai bolgár kapcsolatok.

A jelentős művelődési hatással járó bolgár—török jövevényszavaink zöme a régészeti adatok alapján ítélve valóban a szaltovói műveltség körzetében kerülhetett nyelvünkbe a VIII—IX. században, egyszerűen azért, mert a honfoglaló magyarság kultúrájában — főként gazdálkodá-

27. *Gening V. F., Halikov, A. H., Rannie bolgari na Volge.* (Moszkva 1964) 65. 28. Uo. XVI. t. 18—19.

29. *Vö. Fođor I., A magyar—bolgár—török kapcsolatok....* 16. A volgai bolgárok 730—740-nél korábbi északi vándorlásáról tanúskodik a szaltovói típusú balták itteni elterjedése is: *Ua., ComArchHung* 1981, 158. 8. j.

sában — a szaltovói hagyományok egyenesvonalú fejlődését szemlélhetjük. Továbbá a steppe és ligetes steppe vidékén ezt megelőzően sehová másutt nem vagyunk tanúi a megtelepedő életforma ilyen erősségű meghonosodásának a nomád népek körében. Bolgár—török jövevényszavaink éppen ezt az átmeneti életmódot tükrözik. Ha feltevésem elfogadható, hogy a kabarok a 830-as években csatlakoztak, s ekkor a kazár—magyar kapcsolatok — legalábbis egy időre — meglazultak, ez még egyáltalán nem jelentette a bolgár—törökséggel való kapcsolat végét, hiszen csoportjaikat ma már a Dontól egészen az Al-Dunáig ki tudjuk régészetiileg is mutatni.³⁰ S ne feledjük, hogy a csatlakozott népelemek közt is ők lehettek túlsúlyban. A bolgár—török nyelvi hatás tehát még a honfoglalás után sem szűnt meg, ezért semmiképp nem látok lényeges ellentmondást abban, hogy e kapcsolatok kezdetét a 700 körüli időszakra tesszük, hiszen így tetemes idő állott rendelkezésre e szavak átvételére.

A korábbi Kaukázus környéki bolgár—török—magyar kapcsolatok feltevését a régész nem tudja követni. Egyelőre ugyanis a VIII. századnál korábbi, kétségtelenül bolgárnak tartható leletet nem ismerünk. S mivel a magyar emlékanyaggal is közel hasonló a helyzet, olyan ingtag feltevések láncolatát kellene kiépíteni, amelynek alig lenne tudományos megbízhatósága. Nem beszélve arról, hogy hosszabb Kaukázus környéki tartózkodásának maradandó nyomot kellett volna hagynia nyelvünkben. Gyér számú alán kölcsönszavunk — amelyek zöme kereskedelmi kapcsolatok útján is származhatott — semmiképp nem bizonyoság erre. Ráadásul a magyarság műveltségében sem mutatkozik olyan erős alán hatás, amely a fenti elképzelést támogatná. (A bolgárok emlékanyaga viszont rendkívül sok alán elemet tartalmaz, amelyből talán legszembetűnőbb a szinte teljesen alán jellegű kerámia.³¹ Honfoglalóinknál ennek nyoma sincs.)

A székelyek és tárkányok csatlakozásának általam felvetett ötletéről fentebb már szoltam, a további vizsgálatok döntik majd el, hogy van-e létjogosultságuk. Hálás köszönettel veszem Róna-Tas András kiigazítását a Tárkány—Tarján kérdésben.

II.3. Bírálóm meglehetősen nagy helyet szentel a *szemfedők* kérdésének, amellyel ugyan nem foglalkozom részletesen jelen értekezésemben, de idevágó korábbi következtetéseimet egy nem lényegtelen időren-

30. Vö. *Ua.*, Bolgár—török jövevényszavaink... 80.; *Arheologija SzSzsZr.* Sztepi Evrazii v epohu srednevekovja. Szerk. Sz. A. Pletneva. (Moszkva 1981) 152.

31. Vö. *Kazakov, E. P.*, O bolgáro—szaltovszkom komponente v pogrebalnih inventarjah rannej Volzsszkoj Bolgarii. In: *Pliszka — Preszlav 2.* (Szófia 1981) 127—130.; *Fodor I.*, Bolgár—török jövevényszavaink. 82—97.

di kérdésben segítségül hívom. Úgy vélem, hogy a szemfedők használatának szokása a VI. század körül alakul ki az Urál—Káma vidékén, s mivel ez a halottas szokás megfigyelhető a honfoglaló magyarságnál is, a VI. században a magyarságnak még valahol az Urál környékén kellett élnie.³² Róna-Tas András véleménye ezzel szemben az, hogy az ezüst és arany szemfedők kialakulása nem tehető a VIII. századnál előbbre.

Amint az a magyar szakirodalomból is ismeretes, a szemfedők a VI—VIII. századi későlomovátovói műveltségben jelennek meg, annak nyevolinói szakaszán, majd a VIII. századtól előfordulnak a baskiriai szterlitamaki s a volgai bolgár tankejevukai, újabban pedig feltehetően keleti magyarnak tartható Bolsije Tigani³³ temetőben. Az Uráltól keletre Barszov Gorodok szintén VIII. században induló ősi obi ugor temetőjében leltek szemfedőket.

Valóban rendkívül nehéz a többnyire hiányosan feltárt és sokszor még hiányosabban közölt temetőkben pontosan keltezni azokat a sírokat, ahonnan szemfedők kerültek elő. Ehhez teljesen közölt síregyüttesek kellennének, nem pedig típusablák, ahogyan a Káma vidéki anyagot általában közölni szokták. Másrészt az ásatók gyakran túlságosan tág időhatárokat vonnak e temetők köré, pl.: VI—IX., VII—XI. sz. Szerencsére azonban van üdítő kivétel is. V. G. Genning az általa feltárt *demjonkai* temetőnek a térképét is közeli, s a temető sírsorait külön-külön is megkísérlé keltezni, tehát rekonstruálni a temető betelepítésének folyamatát. Arra a következtetésre jut, hogy (a szintén nem teljesen feltárt) demjonkai temető egy korábbi déli és egy későbbi, északi csoportra különíthető. A korai csoportot a VI. századra, VIII. század elejére, a későit a VIII. sz. második felére, IX. sz. első felére keltezi.³⁴ Ebben a temetőben három sírban leltek szemfedőt, ebből kettő a korai temetőrészben található.³⁵ Bizonyára nem lenne fontos tanulság nélküli a többi szemfedős sír hasonlóan alapos időrendi vizsgálata sem, ezt azonban a szakirodalom alapján aligha lehetne mértékadóan elvégezni. Az azonban a demjonkai temető példája nyomán is világos, hogy a Káma vidéki szemfedők nem a VIII. században jelentek meg, hanem már a VI—VII. században.

32. *Ua.*, Verecke... 170.

33. *Chalikova E. A., Chalikov, A. H.*, Altungarn an der Kama und Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.) *RégFüz* II:21. (Bp. 1981) V. t. 1.; VII. t. 1—3.; X. t. 2.; XIII. B. t. 3.; XVI. t. 4.; XIX. t. 12.; XX. t. 12.; XX. t. 2.; XXIII. t. 1.; XXVIII. t. 3a—b. (A 16. és 24. sírban az ezüstlemezeken a selyemből készült szemfedő maradványait is megfigyelték. *Uo.* 26., 35.)

34. *Gening, V. F.*, Demenkovszkij mogilnik — pamjatnik Lomovátovszkoj kulturi. *VAU*, 6. (Szverdlovszk 1964) 122.

35. *Uo.* 119. (26. és 48a. sír.)

Az sem állítható nyugodt lelkiismerettel, hogy a szemfedők a kámai lakosságnál jelentek meg előbb, s az obi ugorok őseinél később. Igaz, a Barszov Gorodok-i temetőt nem keltezhettük a VIII. század elé, de figyelembe kell venni, hogy F. Martin múlt századi feltárása óta ilyen jól megfigyelt és közölt hasonló korú obi-ugor temetőt nem ismerünk. S még egy szempontot nem hagyhatunk figyelmen kívül. Korábban V. N. Csernyecov és V. I. Mosinszkaja, majd nyomukban mások is arra a feltevésre jutottak, hogy a lomovátovói műveltség déli, Szilva folyó menti csoportját valamilyen ugor népcsoport hagyta ránk, akik később belolvadtak a zürjénekbe.³⁶ Ha ez beigazolódik (s e feltevés mai ismereteink alapján, sem zárható ki), akkor a Káma vidéki szemfedőkhöz is köztük lehet az ugoroknak. Természetesen ezzel nem azt szeretném sugallni, hogy a szemfedők használatának szokása az ugor egység korába nyúlik vissza, mert ezt semmiféle adat nem támogatja. Az azonban kétségtelen, hogy az obi ugorok néprajzi anyagból is jól ismert szemfedők rendkívül ősi hagyományokat folytatnak.

Nehezen tudom követni Róna-Tas András feltevését a szemfedők jelenlétével kapcsolatban is. Magam úgy vélem — jónéhány kutatóhoz hasonlóan —, hogy az egész arcot vagy csak a szemet és száját fedő, rombusz alakú kivágással rendelkező szemfedők funkciója ugyanaz lehetett, mint a zegyszerű szem- és szájraklapoké. E szokás régészeti szempontból is igazolhatóan abban állott, hogy a halott arcát textillel, vagy bőrral fedték, majd ezen ezüst- vagy aranylemezekkel jelölték a szemek és a száj helyét. Ha viszont az arcot vékony ezüstlemezzel fedték le, a szem és a száj helyét csak kivágással jelölhették. Ugyanez volt a helyzet a nagyobb szem- és szájraklapok esetén is. A szemek és a száj tehát egyik esetben sem maradt fedetlenül. (A textil vagy bőr szemfedők nem azért kerültek az arcra, hogy a fémálarc ne sértse fel az elhunyt arcát, hiszen ezek a lemezek rendkívül vékonyak, hártyaszerűek.)

A szemfedők jelentésének rendkívül bonyolult hitvilági jelentésébe (pontosabban: feltehető jelentésébe) nem szeretnék ehelyütt belebonyolódni. Csernyecov alapvetése óta nem sikerült megcáfolni azt a feltevést, hogy a szemfedő a fejben lakó és a halál után is ottmaradó árnyéklélekkel

36. Csernyecov, V. N., Mosinszkaja, V. I., V poizkah drevnej rodini ugorszkij narodov. In: Po szledam drevnij kultur. Ot Volgi do Tihogo Okeana. (Moszkva 1954) 189, ld. még: Fodor I., Vázlatok... 72. 88. 177. jegyzetben idézett irodalom, továbbá: Halikov, A. H., O sztrukturę arheologicseskij kultur vosztočno-evropejszkij finno-ugroj v I tiszjacseletii, n. e. CQuintIFU, VIII. (Turku 1981) 358—359. E nézet bírálatához ld. Goldina R. D. O nekotorih oszobennosztjah pogrebalnogo obrjada finno-ugorszkij kultur epohi szrednevekovja Verhnego Prikamja. In: Voproszi finno-ugrovedenija. (Sziktivkar 1979) 65.; Fodor I., ArchÉrt (1981) 104.

lehetett kapcsolatban.³⁷ A fej különleges kezelése a halál után elsősorban nyilván azt a célt szolgálhatta, hogy a halott lelke nyugodjék meg sírbéli világában, s ne járjon vissza az élőket háborgatni. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy éppen a túlvilág gonosz erőitől védték az álarcok és a szemfedők a halott árnyéklelkét. Csernyecov írja, hogy az elhunyt tisztelete és a tőle való félelem annyira egymásba mosódnak a halotti szertartásban, hogy szétválasztásuk szinte lehetetlen.³⁸ Valószínűleg a szemfedők jelentésére, szerepére is ez a megállapítás érvényes. Mindenesetre azoknál az Urál vidéki népeknél, ahol e szemfedők elterjedtek, igazolni lehet az árnyéklelek hitét. Nálunk nemrég Dienes István mutatta ki a honfoglalók hitvilágában.³⁹

A két- illetve háromfajta szemfedő azonos jelentésére utal, hogy egyazon közösségnél, sőt ugyanabban a temetőben is többfajta változatuk fordul elő. A tankajevkai temetőben az álarcok mellett ezüstszemű szemfedő is előfordult,⁴⁰ nemrég a honfoglalóknál kivágott arany szem- és szájlemez került elő a rakamazi temetőben.⁴¹

Teljesen egyetértek Róna-Tas Andrással abban, hogy az ezüst szemfedők Urál—Káma vidéki elterjedése, és a nagyjából ugyanakkor e vidékre áramló nagytömegű ún. „keleti ezüst” közt kapcsolatot tételezhetünk fel. Nyilvánvalóan ekkor teljesebben ki az ezüstkultusz, az ezüstedények kultikus tisztelete, amelynek a obi-ugor hősénekekben is nyomára akadunk. Arra azonban nincs semmiféle adatunk, hogy a szemfedők is az ezüstökkel együtt érkeztek volna Irán felől. Későszarmata környezetben ugyan a Pontus vidékén ismeretesek a kivágott nyílással rendelkező szem- és szájlemezek, ezek közül azonban a legkésőbbiek sem tehetők a III. századnál későbbi időre, tehát a pontusi és kámai emlékek között jó 300 év különbség van.⁴²

A szemfedőkkel kapcsolatos csuvas irodalmi példát nem érzem túlságosan találónak, hiszen a halott arcának lepellettel való letakarása szinte az egész világon megfigyelhető. Talán közelebbi a közelmúltban Hoppál

37. Csernyecov, V. N., Predsztavlenie o duse u obszkih ugrov. TIE, 51. (Moszkva 1959) 119—129. Ld. még: Pelih, G. I., Proiszhoszdienie szelkupov. (Tomszk 1972) 116., 265.

38. Csernyecov, V. N., i. m. 122.

39. Dienes I., A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: Régészeti barangolások Magyarországon. (Bp. 1973) 170—233.

40. Kazakov, E. P., Pogrebalnij inventar Tankeevszkogo mogilnika. In: Arheologija i etnografija Tatarii, I. (Kazány 1971) 123.

41. Dienes I., A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. Szerk. Hajdú P. (Bp. 1975) 23. kép.

Mihály által közölt magyar néprajzi adat, amikor a halotti arclepelre a szemek helyére pénzdarabot helyeznek.⁴³

Végezetül újólaj szeretném mindkét bírálómnak megköszönni rendkívül lelkiismeretes, számomra nagyon sok tanulsággal járó véleményüket. Ertekezésem számos olyan pontjára mutatnak rá, amelynek jelenlegi kidolgozottsága nem megfelelő, vagy ahol véleményem még nem eléggé letisztult. Több helyen pedig nyilvánvaló félreértésre, hibás adatra hívták fel a figyelmemet. Segítőkész útmutatásaikat még hosszú ideig hasznosíthatom majd további munkámban.

42. Vö. Fodor I., K voproszu pogrebalmom obrjade drevnih vengrov. In: Problemi arheologii i drevnej isztorii ugrov. Szerk. A. P. Szmírnov, V. N. Csernyecov, I. F. Erdeli. (Moszkva 1972) 171—172., irodalommal. — Legutóbb Veres Péter kétségbe vonta, hogy a szóban forgó szemfedőknek népi jelleget tulajdoníthatunk, mivel a szemfedők különböző formái a Föld majd minden népénél fellelhetők. Ld.: Veres P., Az obi-ugorok halottas szokásai. Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 10. (Bp. 1982) 116. Észrevétele valóban megfontolandó, de csak abban az esetben, ha figyelmen kívül hagyjuk e szemfedők formáit, időrendjét és területi előfordulását. Az általa említett indiai szokásról például Lachin Roy, az Új-delhi Nemzeti Múzeum igazgatója 1973. október 9-én, budapesti látogatásakor elmondotta, hogy Indiában a halott szemre és szájára falevelet helyeznek a hamvasztás előtt. E szokást nyilvánvalóan nem lehet például a honfoglaló magyarokéval azonosnak tekinteni még akkor sem, ha hitvilági hátterük hasonló. Nézetem szerint ugyanis a rendkívül széles körben elterjedt kulturális jelenségek is lehetnek egyes népeknél, vagy népcsoportoknál specifikus megnyilvánulási formái, amelyeknek népi (etnikus) jelleget tulajdoníthatunk. Ezeket az egyedi jellegzetességeket azonban a lehető legnagyobb pontossággal kell körvonaloznunk. Ennek az elvnek az érvényesítése különösen fontos a régészeti kutatásban, hiszen ily módon bizonyos esetekben közelebb juthatunk a régészeti emléktárgyak etnikai hátterének felfedéséhez. Esetünkben az indiai, obi-ugor, honfoglaló magyar, mükénei és későközépkori nomád szemfedők és álarcok jellegének, idejének és területi elterjedésének egybevetését nem tartom szerencsésnek, jóllehet az ilyenfajta összehasonlító néprajzi vizsgálatok más szempontból igen fontosak. Az elmondottak értelmében továbbra is fenntartom korábbi véleményemet, hogy a honfoglalóinknál megfigyelt halotti szemfedő a Kárpát-medencében magyar etnikai sajátoságként értékelhető, s származásában az Úral vidéki VI—X. századi szemfedőkkel rokonítható. (Vö. FolArch 24/1973. 159—176.) — A G. I. Pelih által említett szölkúp néprajzi, valamint későközépkori és újkori régészeti párhuzamok (i. m. 78—80., 115—117., 180., 265., 280.) sem mossák le a fenti típusú szemfedők etnikus jellegét, mivel itt jóval későbbi jelenségekről van szó, ráadásul feltehető, hogy a szölkúpoknál ez a szemfedőtípus obi-ugor hatásra terjedt el, mivel a korábbi Tomszk környéki temetőkből eddig tudomásom szerint nem találtak hasonlókat. (Vö. pl. Csindina, L. A., Mogilnik Relka Szrednej Obi. Tomszk 1977.) — Ismereteim szerint egyedülálló az az ezüst halotti maszk, amelyet a nyugat-kazahsztáni Cselkar-tó melletti XI—XII. századi későnomád lovassírban leltek, hiszen eddig a későnomád sírokból csupán vasmaszkokat ismerünk. (E leletre már korábbi dolgozatomban is utaltam: FolArch 24/1973, 173—174., 74., j.) További vizsgálatokat igényel, hogy itt esetleg számolhatunk-e a kámai és volgai bolgár ezüst halotti maszkok hatásával. Ennek ellentmondani látszik, hogy a cselkari maszk más alak (a szemek helyén kerek lyuk van, a száj helyén nincs kivágás), s jelentős az időbeli eltérés is.
43. Balázs L., Hoppál M., DMÉ 1975, 512 — A halott szemének pénzzel való lezárásáról összefoglalóan ld. K. Kovács L., A kolozsvári hóstátiak temetkezése. (Kolozsvár 1944) 49—50., 54—60. (A könyv megírása óta előkerült régészeti leletek tanúsága alapján e szokás a magyarságnál aligha lehet szláv eredetű.)

**A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága
tudományos munkatársainak szakirodalmi tevékenysége
1978-1980-ban**

Bibliográfiánkban ABC-sorrendben következnek a megye múzeumai-
nak tudományos munkatársai. Nevük alatt tételesen ABC-sorrendben és
évenkénti bontásban tüntettem fel írásaikat.

DR. ACS ZOLTÁN,
a Kisvárdai Vármúzeum vezetője,
történész
1978.

1. Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón. = *Századok*, 1978. 3. sz. 585—587 p. könyvism.
2. Gonda Imre—Niederhauser Emil: A Habsburgok — Egy európai je-
lenség. = *Századok*, 1978. 2. sz. 373—375 p. könyvism.
3. Készül Debrecen történeti monográfiája. = *Múz. Kurir*. 1978. 28. sz.
23—44 p.
4. Nemeskürty István: Kik érted haltak szetnt Világszabadság. = *Alföld*
1978. 3. sz. 85—87 p. könyvism.
5. Dr. Karl Seper: Alsóór helytörténete. = *Honismeret*, 1978. 5—6. sz.
117—119 p. könyvism.
6. Várostörténeti konferencia. = Debrecen, 1977. = *Századok*, 1978. 3.
sz. 609—616 p.

1979.

1. Martinovics, a kétarcú vértanú. = *IPM*, 1979. 6. sz. 104—107 p.
2. A nyíregyházi szlovák („tírpák”) nyelvjárási és néprajzi emlékek =
Békési Élet; 1979 1. sz. 140—142. p. könyvism.
3. Rotraut Hofmeister: Das Österreichbild der napoleonischen Soldaten.
= *Századok*, 1979. 3. sz. 553—555 p. könyvism.
4. Új könyv a korai némettség történetéről. = *Forrás*, 1979. 10. sz. 86—
87 p. könyvism.

1980.

1. Adatok a gyulai németek úrbérrendezés előtti történetéhez. = *Békési Élet*, 1980. 3. sz. 295—304 p.
2. Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. = *Forrás*, 1980. 6. sz. 83—84 p. könyvism.
3. Báthory István és a vilniusi egyetem. = *ÉT*. 1980. 1165—1167 p.
4. Bauernschaft und Bauernstand 1500—1970. = *Agrártörténeti Szemle*, 1980. 3—4. sz. 599—601 p.
5. Die Deutschen in Gyula im 18 Jahrhundert. = *Südostdeutsches Archiv*, XXII/XXIII. Band 1979/80. 38—61 p.
6. „Érzelmektől függetlenül törekedjünk a valóság felderítésére”. Beszélgetés Niederhauser Emillel. = *Új Forrás*, 1980. 3. sz. 60—66 p.
7. Költő a kaptafánál. = *IPM*, 1980. 6. sz. 116—119 p.
8. Könyvek a székeleykről. = *Forrás*, 1980. 2. sz. 78—80 p. könyvism.
9. A nyári egyetem missziója. = *KMo*. 1980. aug. 24. 7. p.
10. Orbán Balázs ébresztése. = *Forrás*, 1980. 11. sz. 93—94 p.
11. Ötvös Sára kibédi népballadái. = *Forrás*, 1980. 10. sz. 69—70 p. könyvism.
12. Hans Sach és költészetének községi vonatkozásai. = *Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője* 9—10. Szombathely, 1980. 277—283 p.
13. Sárvár monográfiája. = *Honismeret*, 1980. 4. sz. 52—54 p. könyvism.
14. Táj és tudomány. = *Forrás*, 1980. 2. sz. 77—78 p. könyvism.
15. Varga Gyula: Egy falu az országban. = *SzSzSzele*. 1980. 2. sz. 134—136 p. könyvism.
16. Wellman Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. = *Békési Élet*, 1980. 2. sz. 262—264 p. Könyvism.

CSISZÁR ÁRPÁD

helytörténész

1978.

1. A Beregi Múzeum. = *Találkozás Bereggel*. Vásárosnamény, 1978. 97—105 p.
2. Vágókés. = *ÉT*. 1978. 1662. p.
3. A vásárosnaményi Beregi Múzeum vasöntvény- emlékei. = *Bányászati és Kohászati Lapok — Kohászat*, 1978. 10. sz. 234—237 p.

CSISZÁR SAROLTA, FELHŐSNÉ,

a Beregi Múzeum vezetője,
néprajzos

1. Beregi keresztiszemes minták. = *Bp., Minerva*, 1980. 28. mintalap.

DR. ERDÉSZ SÁNDOR
Sóstói Múzeumfalu igazgatója,
néprajzos
1978.

1. Babus Jolán és a Tiszahát. = Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 145—152 p.
2. The Dragon in the Folktales of Lajos Ámi. = Studies in East Folk Narrative. (Edited by Linda Dégh) Bloomington, 1978. 449—472 p. (Publications of the American Folklore Society. Vol. 30.)
3. A szabolcsi néprajz tudósa volt... Ortutay Gyula 1910—1978. = *KMo.* 1978. márc. 26. 3. p.
4. A szatmárcsekei fejfák. = *ÉT.* 1978. 1343—1344 p.

1979.

1. A néprajz Móricz Zsigmond műveiben = *SzSzSzle.* 1979. 2. sz. 25—35 p.
2. Nyárády Mihály köszöntése. = *Néprajzi Hírek*, 1979. 1—4. sz. 38—40 p.
3. Nyárády Mihály köszöntése. = Nyárády Mihály 90 éves. Nyíregyháza, 1979. 3—7 p. (Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek 5.)
4. A rétközi falvak lakó- és gazdasági épületei. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv 2. Nyíregyháza, 1979. 139—149 p.
5. A Sóstói Múzeumfalu. = *Múzsák*, 1979. 3. sz. 20—21 p.
6. A Sóstói Múzeumfalu állandó néprajzi kiállításainak vezetője. Nyíregyháza, 1979 23. p. (A Jósa András Múzeum kiállítási vezetői, 12. sz.)
7. Szabolcs-Szatmár megye népi építésze. A nyíregyházi Jósa András Múzeum vándorkiállítása. Nyíregyháza, 1979. 16. p. (Kiállításvezető magyar és orosz nyelven.)

1980.

1. Bevezetés Bodnár Bálint: Kisvárdai környéki népmesék c. kötetéhez. Nyíregyháza, 1980. 3—4 p. (Jósa András Múzeum kiadványai 17.)
2. Múzeumfalu Sóstógyógyfürdőn. = *Pedagógiai Műhely*, 1980. 2. sz. 105—112 p.
3. Nyíregyháza. Sóstói Múzeumfalu. Bp., 1980. 16. p. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 26.)
4. A Sóstói Múzeumfalu. = *Ethnographia*, 1980. 3—4. sz. 581—583 p.
5. A Sóstói Múzeumfalu. = *Múzeumi Közlemények*, 1980. 1. sz. 35—44 p.
6. Szabolcs-Szatmár néprajzkutatója volt... Nyárády Mihály. = *KMo.* 1980. szept. 7. 7. p.

DR. FARKAS JÓZSEF,
a Szatmári Múzeum vezetője,
néprajzos
1978.

1. A matolcsi guba. = *ÉT.* 1978. 351. p.
2. Termőföldnyerés az ecsedi lápon. = *SzSzSzle.* 1978. 4. sz. 75—79 p.
3. Termőföldnyerés az ecsedi lápon. = Az ecsedi láp történetéhez. Mátészalka, 1978. 1—4 p. (Szatmári Múzeum közleményei 5.)

1979.

1. Készültünk a harcra... Egy 19-es néptanító életrajzához. = *KMo.* 1979. márc. 21. 8. p.
2. Tóth Kálmán: A Tanácsköztársaság mátészalkai eseményéről. = *SzSzSzle.* 1979. 1. sz. 23—36 p.

DR. KATONA BÉLA
irodalomtörténész
1978.

1. A gyermekkor paradicsoma. (Krúdy-émlékek Nyíregyházán). = *Kincskereső* 1978. okt., 36—38 p.
2. Krúdy és a modern magyar próza. = *Napjaink*, 1978. 10—11. sz. 22—24 p.
3. Krúdy Gyula és a Nyírség. = Nyíregyháza, 1978. 60. p. kiáll. vez.
4. Krúdy Gyula és az 1918-as polgári forradalom. = *SzSzSzle*, 1978. 4. sz. 1—3 p.
5. Nagy László. = *Ped. Műhely*, 1978. 1. sz. 60. p.
6. Örökség és örökösök (Centenárium számvetés Krúdy utóéletéről). = *SzSzSzle*, 1978. 3. sz. 1—12 p.
7. A 100 éves Krúdy. = A TIT Irodalmi Választmányának kiadv. Bp. 1978. 62. p.
8. Történelmi tudósítás a kápolnai földosztásról. (Gondolatok Krúdy Gyula publicisztikájáról az író születésének 100. évfordulóján). = *Hevesi Szemle*, 1978. 3. sz. 34—37 p.

KOROKNAY GYULA
művészettörténész
1978.

1. Az arany metszés és a szimmetriák lírája. Lantos Ferenc kiállítása. = *KMo.* 1978. febr. 2. 2. p.
2. Egy tárlat után. Pál Gyula képeiről. = *KMo.* 1978. ápr. 14. 2. p.

3. Elveszített évszázadok. Műemlékfeltárás örömmel és gondokkal. = *KMo.* 1978. márc. 19. 6. p.
4. Kertész Klára kiállítása. Nyíregyháza, 1978. (110 éves Jósa András Múzeum képzőművészeti katalógusai, 24. sz., kiáll. kat.)
5. Krúdy Gyula képzőművészeti kiállítás. Nyíregyháza, 1978. (Jósa András Múzeum képzőművészeti kiállításának katalógusai, 28. sz.) kiáll. kat.
6. Máriapóctól Irakig. Egy világjáró festő tárlata. = *KMo.* 1978. márc. 23. 2. p.
7. Sóstói művész vendégeink I. = *KMo.* 1978. szept. 16. 2. p.
8. Sóstói művész vendégeink II. = *KMo.* 1978. szept. 23. 2. p.
9. Sóstói művész vendégeink III. = *KMo.* 1978. szept. 30. 2. p.
10. Útirajz Irakról. Vincze Lajos kiállítása a Jósa András Múzeumban. = *KMo.* 1978. máj. 11. 2. p.
11. A vásárosnaményi járás műemlékei. = Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 49—65 p.

1979.

1. Ismeretlen szatmári festőművésznünk Tagyosi Rátz Péter. = *KMo.* 1979. jún. 10. 7. p.
2. Mátyás zászlaja Ancona felett. = *ÉT.* 1979. 231—233 p.
3. Munkácsy-díjas szobrászművésznünk. = *KMo.* 1979. ápr. 8. 2. p.
4. Nézzük meg együtt a tákosi templomot. = *KMo.* 1979. Szept. 30. 6. p.
5. Pál Gyula grafikai Kisvárdán = *KMo.* 1979. nov. 2. p.
6. Rejtett értékek nyomában. Gávavencsellő nevezetességei. = *KMo.* 1979. febr. 4. 9. p.
7. Sóstói művész vendégeink I. = *KMo.* 1979. szept. 22. 2. p.
8. Sóstói művész vendégeink II. = *KMo.* 1979. szept. 29. 2. p.
9. Sóstói művész vendégeink III. = *KMo.* 1979. okt. 4. 2. p.
10. Sóstói művész vendégeink IV. = *KMo.* 1979. okt. 6. 2. p.

1980.

1. Amiről két harang mesél. = *KMo.* 1980. júl. 6. 7. p.
2. A csarodai templom. = *KMo.* 1980. jan. 6. 9. p.
3. A csengeri református templom. = *KMo.* 1980. júl. 20. 9. p.
4. Az egykori Nyíregyházi Szabadiskola kiállítása a múzeumban. = *KMo.* 1980. júl. 20. 6. p.
5. Az érem művésze. Tóth Sándor kiállítása Kisvárdán. = *KMo.* 1980. okt. 10. 2. p.
6. Észrevételek a Felső-Tisza vidéki fatornyokkal kapcsolatban. = *Műemlékvédelem*, 1980. 1. sz. 16—18 p.

7. Kárpátontúli művészek tárlata Nyíregyházán. A megörökített változás. = *KMo.* 1980. ápr. 3. 2. p.
8. Kemény János fejedelem két felesége. = *KMo.* 1980. aug. 31. 9. p.
9. Kincsek az út mentén. Pár szó kisebb műemlékeinkről. = *KMo.* 1980. nov. 2. 9. p.
10. Raisz Vilmos képei. *KMo.* 1980. nov. 4. 2. p.
11. Sóstói művész vendégeink. = *SzSzSze,* 1980. 3. sz. 65—74 p.
12. Nagy Előd kiállítása. = *KMo.* 1980. márc. 14. 2. p.

DR. MAGYAR KÁLMÁN

régész

1978.

1. Árpád kori kőfaragványok. SZIKLIK D-sor 121. sz. = MTA művészettörténeti kutatócsoport 1978. 94. p.
2. A babócsai nemzetiégi központ kutatása I. = *Somogyi Múzeumok Közleményei III.* Kaposvár, 1978. 131—153 p.
3. Honfoglaló őseink kőbe vésett hagyatéka. = *ÉT.* 1978. 382. p.
4. A magyarországi állam- és egyházszervezés kérdéseire. = *Valóság,* 1978. 4. sz. 26—34 p.
5. A nagyecsed-i reneszánsz vár Báthori-címeres kövei. = *Műv. Ért.* 1978. 1. sz. 67—74 p.
6. A nagyecsed-i-sárvári palmettás kövek. = *Művészet,* 1978. 5. sz. 32—35. p.

MAKAY LÁSZLÓ

helytörténész

1978.

1. Kisvárdai, Felső-Szabolcs központja. = Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, 1979. 181—191 p.

MOLNÁR MÁTYÁS

Vay Ádám Múzeum vezetője,
történész

1978.

1. A beregi táj Rákóczi és kuruc néphagyományai. = Találkozás Berreggel, Vásárosnamény, 1978. 107—116 p.
2. Tapasztalatcsere-látogatás — honismereti kirándulás. = *Népfront,* 1978. 3. sz. 49—51 p.
3. A vajai múzeum. = *Lobogó,* 1979. 1. sz. 24—25 p.
4. A Vay Ádám Múzeum (ismertető füzet). 1978. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára. 64.)

1979.

1. A Kende-tanyai tanító. = *Lobogó*, 1979. okt. 11.
2. Móricz-szobrok és -emléktáblák Szabolcs-Szatmárban. = *Lobogó*, 1979. júl 5.
3. Móricz Zsigmond tiszaháti emlékei és kapcsolatai. = *SzSzSze.* 1979. 2. sz. 49—63 p.
4. Vajaiak találkozása Vaján. = *Népfront*, 1979. 9. sz. p.
5. Zachar József: Bercsényi László a Rákóczi szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Vaja, 1979. 168. p. (Szerk.: Heckenast Gusztáv—Molnár Mátyás). (Folia Rákócziana 1.)
6. Zay Anna: Herbárium 1718. Vaja, 1979. 151. p. (Szerk.: Heckenast Gusztáv—Molnár Mátyás). (Folia Rákócziana 2.)

1980.

1. Bánkúti Imre: Lónyai Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai. Vaja, 1980. 104. p. (Szerk.: Heckenast Gusztáv—Molnár Mátyás.) (Folia Rákócziana 4.)
2. A Hazafias Népfront Vaja Nagyközségi Bizottságának honismereti tevékenysége. = *Honismeret*, 1980. 3. sz. 9—10 p.
3. Heckenast Gusztáv: Kajali Pál (1662—1710) kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja, 1980. 87. p. (Szerk.: Heckenast Gusztáv—Molnár Mátyás.) (Folia Rákócziana 3.)
4. Honismereti munka Vaján. = *Népfront*, 1980. 4. sz. 62—63. p.
5. Közművelődés a Vajai II. Rákóczi Ferenc Termelőszövetkezetben. = *Szövetkezeti Élet* 1980. 5. sz.
6. Közművelődés a Vajai Termelőszövetkezetben. = *Ped. Műhely*, 1980. 1. sz. 63—67 p.
7. Váci Mihály két levele. = *Kritika*, 1980. 10. sz. 5—6 p.
8. Vaja, Rákóczi és kuruc-emlékművek faluja. = *Magyar Nemzet*, 1980. okt. 3. 8. p. = *Ped. Műhely*, 1980. 4. sz. 33—40 p.
9. Vajai várkastély. = *ÉT.* 1980. 56. p.

DR. MURAKÖZI ÁGOTA

néprajzos

1978.

1. Alföldi szaru sótartó. = *ÉT.* 1978. 735—736 p.
1. Egy elfelejtett festőnőről. = *KMo.* 1979. dec. 31. 9. p.
2. A habán korsók titka. = *KMo.* 1979. nov. 4. 7. p.
3. Kígyófújta varázskövek. = *KMo.* 1979. máj 6. 6. p.
4. Pütkösdi király Rakamazon. = *KMo.* 1979. jún. 3. 9. p.

5. Szabolcs-szatmári képzőművészek kiállítása. Uzsgorod, 1979. márc. 11. 3. p. (A Jósa András Múzeum képzőművészeti kiállításainak katalógusai, 30. sz.)

1980.

1. Adalékok Szabolcs-Szatmár népművészetéhez I. = *Ped. Műhely*, 1980. 4. sz. 49—59 p.
2. Naiv festők kiállítása. (Kozák József és Szakácsné Bacsó Mária.) Nyíregyháza, 1980. kiáll. kat.
3. Kézíratos gyógyító könyvecskék. Flastrom mindenféle sebre. = *KMo.* 1980. júl. 13. 9. p.
4. A múzeum „szögény emböre”. Emlékezés Kiss Lajosra. = *KMo.* 1980. febr. 17. 7. p.
5. Rátonyi József szobrászművész kiállítása. Nyíregyháza, 1980. 4. p. (A Jósa András Múzeum képzőművészeti kiállításainak katalógusai, 37. sz.)

DR. NÉMETH PÉTER
megyei múzeumigazgató,
régész
1978.

1. A honfoglalástól az államalapításig. = *ÉT.* 1978. 1574—1576 p.
2. A szabolcsi földvár kutatásának hét éve. = Régészeti barangolások Magyarországon. Bp., 1978. 234—257 p.
3. —, Mező András: A vásárosnaményi járás történeti etimológiai helységnévtára. = Találkozás Bereggel. Vásárosnamény, 1978. 165—182 p.

1979.

1. Előszó. = Nyárády Mihály 90 éves. Ny.-háza, 1979. 1—2 p. (Szabolcs-szatmári Múzeumi Füzetek 5.)
2. Nyírbátor: egy mezőváros a középkorban. = *SzSzSze.* 1979. 3. sz. 41—43 p.

1980.

1. Adatok a Felső-Tiszavidék és a Nyírség történeti földrajzához. = Szabolcs-szatmári földrajzi olvasókönyv. II. Nyíregyháza, 1980. 113—120 p.
2. Ibrány múltja a korai középkorban. = *Élet és Iskola*, 1980. 2. sz. 1—4 p. (Az ibrányi Móricz Zsigmond Gimnázium KISZ-szervezetének lapja)
3. A Körű-féle helynevekhez. = *Magyar Nyelv*, 1980. 4. sz. 469. p.
4. Múzeum és művészet. = *Művészet*, 1980. 6. sz. 6. p.

PÁLL ISTVÁN

néprajzos

1978.

1. Kiállításaink külföldön — külföldi kiállítások Nyíregyházán. = *SzSzSzle.* 1978. 1. sz. 124—127 p.
2. Szabolcs-Szatmár megye néprajzi bibliográfiája. Nyíregyháza, 1978. 155. p. = Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban VI. (A Jósa András Múzeum kiadványai 12.)
3. Az újlétei felekezeti iskola létrejöttétől felszámolásáig (1865—1913). A presbiteri jegyzőkönyvek tükrében. = Nyolc tanulmány a XIX. századi magyar történet köréből. *Acta Iuvenum* 1978. 1. sz. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara XIX. századi Magyar Történeti Diákkör kiadványa Bp., 1978. 309—322 p.
1. A Jósa András Múzeum kiállításai Uzshorodon. = *Kárpáti Igaz Szó*, 1979. márc. 11. 3. p.
2. Móricz-emlékház Tiszacsécsén. = *ÉT.* 1979. 830. p.
3. Móricz Zsigmond-emlékház. = Móricz Zsigmond-emlékház állandó kiállításának vezetője. Nyíregyháza, 1979. 41—43 p. (A Jósa András Múzeum kiállítási vezetői 10.)
4. Népi Építkezésünk. Új kiállítás a Jósa András Múzeumban. = *KMo.* 1979. máj. 20. 7. p.
5. Nyárádi Mihály fontosabb irodalmi munkássága. = *Néprajzi Hírek*, 1979. 1—4. sz. 40—41. p.
6. Nyárádi Mihály szakirodalmi munkássága. = Nyárády Mihály 90 éves. Nyíregyháza, 1979. 27—29 p. (Szabolcs-szatmári Múzeumi Füzetek 5.)
7. A Sóstói Múzeumfalú megnyitása. = *SzSzSzle.* 1979. 4. sz. 91—95 p.
8. Természetfeletti erő és csodás elemek a magyar népballadákban. = *Múz. Kurir*, 1979. 31. sz. 77—82. p.

1980.

1. Az Észak-Tiszántúl német és román szórványlakossága a 18—19. században. = *SzSzSzle.* 1980. 3. sz. 84—97 p.
2. Megnyílt a Sóstói Múzeumfalú, az ország negyedik Szabadtéri Néprajzi Múzeuma. = *Múz. Kurir.* 1980. 302. sz. 77—81. p.
3. Múzeum na wolnim powietrzu w Sóstó (Wegry). = *Acta Scansenologica* Tom I. Sanok, 1980. 117—127 p.
4. Sóstói traktorok. = *ÉT.* 1980. 603. p.
5. Vegyes érzelmekkel egy új népi építészeti kötetről. = *SzSzSzle.* 1980. 2. sz. 138—139 p. könyvism.

DR. PAPP ÁGOSTON
közművelődési osztályvezető
1978.

1. Karakter és mozdulat hitelessége. Elismeréssel Farkas Lajos kiállításáról. = *KMo.* 1978. aug. 16. 2. p.

1979.

1. Belépni csak aranyjelvénnnyel. = *KMo.* 1979. ápr. 3. 2. p.
2. Szélesre tárt kapukkal. = *Ped. Műhely,* 1979. 1. sz. 59—71 p.

1980.

1. A Korányi-ház Nagykállóban. = *ÉT.* 1980. 155. p.

PAPPNÉ KURUCZ KATALIN
régész
1979.

1. Jósa András Múzeum régészeti kincsei. = *SzSzSze* 4. sz. 96—101 p.

1980.

1. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. A nyíregyházi Jósa András Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője. Nyíregyháza, 1980. 30. p. (A Jósa András Múzeum kiállítási vezetői 13.)

RESZLER GÁBOR
történész
1979.

1. Báthori, a kenyérmezei hős. = *KMo.* 1979. okt. 14. 9. p.
2. Emléktábla a búza tudósának. Kosutány-emlékünnepegy Nyírlugoson. = *KMo.* 1979. aug. 22. 3. p.
3. Ez volt a Sarló. = *Köznevelés,* 1979. máj. 4. 13. p.
4. A magyar Vörös Hadsereg első győztes csatája. = *KMo.* 1979. ápr. 24. 4. p.
5. A múzeumi ismeretek oktatásának tapasztalatai. = *Ped. Műhely,* 1979. 4. sz. 19—23 p.

1980.

1. 60 éve: Direktórium per. = *KMo.* 1980. okt. 19. 7. p.
2. A helyszínen bontás nélkül. Tájház épül Vaján. = *KMo.* 1980. július 24. 2. p.

3. 75 éve született Mező Imre. = *SzSzSzle.* 1980. 4. sz. 36—39. p.
4. Múzeumi séták. Szoborpark, tájház Vaján. = *KMo.* 1980. okt. 19. 6. p.
5. Nem válnak névtelenné. Emlékek megyénk felszabadítóiról = *KMo.* 1980. ápr. 4. 11. p.
6. Repülőgéppel a Nyírségben. Tiszántúl első légiállomása. = *KMo.* 1980. febr. 22. 2. p.
7. Tanyabokrok, tirpákok. = *KMo.* 1980. dec. 14. 6. p.
8. Taskent—Bombay—Alexandria—Velece. Hosszú az út hazáig. = *KMo.* 1980. nov. 7. 11. p.

DR. SZALONTAI BARNABÁS,
a Báthori István Múzeumigazgatója,
néprajzos
1978.

1. Andruskó Károly grafikus és festőművész kiállítása. Nyírbátor, 1978. kiáll. kat. (A nyírbátori Báthori István Múzeum kiadványai.)
3. Báthori András Madonnája és a nyírbátori stallumok. Nyírbátor, 32—34. p. (Műsorfüzet)
3. Báthori András Madonnája és a nyírbátori stallumok. Nyírbátor, 1978. 8. p. (A nyírbátori Báthori István Múzeum kiadványai.)
4. Biedermeier emlékek. = *ÉT.* 1978. 1598. p.
5. Farkas Eszter kiállítása Nyírbátorban. = *KMo.* 1978. ápr. 15. 2 p.
6. Keresztes György fazekasmunkái. = *ÉT.* 1978. 238—239 p.
7. Kincses gyűjtemények, zománcos fegyverek. = *ÉT.* 1978. 1567—1568 p.
8. Mióta szabályozzák jogilag a vadászatot? = *ÉT.* 1978. 779. p.
9. Mi volt a számszeríj és mit jelentett e név? = *ÉT.* 1978. 457. p.
10. Nyírbátor bibliográfiája III. — első rész. Nyírbátor, 1978. 48. p. (A nyírbátori Báthori István Múzeum kiadványai.)
11. A nyírbátori céhek. = *ÉT.* 1978. 714—715 p.
12. A nyírbátori komaszilke. = *ÉT.* 1978. 447—448. p.
13. A nyírbátori stallumok. = XII. Nyírbátori zenei napok, Nyírbátor, 1978. 34—35 p. (Műsorfüzet)
14. Nyírbátor. Jubileumi monográfia. Nyírbátor, 1978. 36. p. (Szerk.: Szalontai Barnabás, Jánvári Tibor, Koncsek Pál.)
15. Nyírbátor. Műemlékeink; monográfia; 3. kiad. Bp. 1978. (Szerk.: Szalontai Barnabás—Entz Géza.)
16. Nyírbátor története és középkori cserépedényei. = *SzSzSzle.* 1978. 2. sz. 73—95 p.
17. Nyírbátor új kincse. Befejezték a minorita templom gótikus kapujának restaurálását. = *KMo.* 1978. dec. 10. 7. p.
18. Puskaaporos palack. = *ÉT.* 1978. 1215—1216 p.

1979.

1. Báthori István és nyírbátori síremléke. = *ÉT.* 1979.
2. Bethlen Gábor nyírbátori emlékei. = *KMo.* 1979. nov. 11.9. p.
3. Farkas Eszter festőművész, Nyírbátor díszpolgára. = *SzSzSze.* 1979. 3. sz. 89—92 p.
4. Geszten Jóska pipája. = *KMo.* 1979. dec. 9. 9. p.
5. Hegedüs László nyírbátori bemutatkozása. Tárlat a múzeumban. = *KMo.* 1979. nov. 25. 6. p.
6. Nyírbátor. = *Filatéliai Szemle.* 1979. ápr. 6—7 p.
7. Nyírbátor. = Szabolcs-szatmári földrajzi olvasókönyv. Nyíregyháza, 1979. 169—180 p.
8. Nyírbátori Bethlen szablya. = *ÉT.* 1979. 1471. p.
9. Nyírbátor 700 esztendeje. Az okirat kelte: 1279. márc. 28. = *ÉT.* 1979. 358—360 p.
10. Porcelán pipák. = *ÉT.* 1979. 1663. p.
11. Városunk díszpolgára Farkas Eszter. = *KMo.* 1979. máj. 4. 2. p.

1980.

1. Báthori István Múzeum történeti kiállításai. Nyírbátor, 1980. 4. p.
2. A beregújfalui bokány. = *ÉT.* 1980. 831—832 p.
3. De Caux Mimi. = *KMo.* 1980 jún. 8. 10. p.
4. Díszszablya, mentekötő. = *KMo.* 1980. jún. 22. 9. p.
5. Egy múzeum negyed százada. = *KMo.* 1980. júl. 27. 9. p.
6. Lapockából készült palack. = *KMo.* 1980. febr. 24. 9. p.
7. Múzeumról múzeumra. Biedemeier kori emlékek. = *KMo.* 1980 aug. 31. 6. p.
8. Nyírbátor negyed százada. = *ÉT.* 1980. 1019. p.
9. Szegvári Károly művészete. = *SzSzSze.* 1980. 4. sz. 91—96 p.
10. Tinódi Lantos Sebestyén. = *KMo.* 1980. aug. 3. 7. p.

DR. SZATHMÁRY LÁSZLÓ,
a Vasvári Pál Múzeum vezetője,
antropológus
1978.

1. —, Nemeskéri, János: Analysis of the variations of quantitative traits. = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin) Serbian Academy, Beograd, 157—175 p.
2. —, Nemeskéri, János Anthroposcopic and epigenetic variation. = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin) Serbian Academy, Beograd, 135—156 p.

3. Bilaterális asszimmetriavizsgálatok az ártándi IX. századi népesség alsóvégtagelemein. = *A Bihari Múzeum Évkönyve II.* Berettyóújfalu, 1978. 45—50 p.
4. A Déri Múzeum mezolitikus leleteiről. = *Múz. Kurir*, 1978. 26. sz. 3—6 p.
5. A femur és a tibia bilaterális szimmetriaviszonyairól. = *Anthr. Közl.* 1978. 22. sz. 87—98 p.
6. A fonyódi 13—16. századi népesség postkranialis vázelemeinek bilaterális szimmetriaviszonyairól. = *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3. Kaposvár, 1978. 155—160 p.
7. The importance of pre-auricular region in sex determination. = First Congress of European Palaeodemography (Sárospatak) 1—9 p. (rotaprint)
8. —, Nemeskéri, János: Individual data of the Vlasac anthropological series. = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin) Serbian Academy, Beograd, 285—426 p.
9. Mekkoraak voltak a honfoglalók? = *ÉT.* 1978. 1416—1418 p.
10. —, Nemeskéri, János: Methodics applied in the research of the Vlasac Mesolithic anthropological series = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin) Serbian Academy, Beograd, 69—74. p.
11. Populációdinamikai szempontok honfoglalás és Árpád kori etnogenezisünk kérdéseihöz = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* — 1977. Debrecen, 1978. 143—165 p.
12. Reconstructed statures of historical populations in Hungary. = *Acta Biologica Debrecina*, Debrecen, 1978. 15. sz. 339—342 p.
13. Semmelweis Ignác természetének rekonstrukciója. = *Communicationes de Historia Artis Medicinae* Bp. 1978. 83—84. sz. 221—224 p.
14. —, Nemeskéri, János: Sex and Sexualization (Vlasac). = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin)
15. A szécsényi foramen magnum-trepanált koponya. = *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve* 4. Salgótarján, 1978. 227—233 p.
16. —, Nemeskéri, János: Taxonomical structure of the Vlasac Mesolithic subpopulation. = *Vlasac II.* (Ed.: Garasanin, Milutin) Serbian Academy Beograd, 177—229 p.
17. A testmagasság rekonstrukciójának komplex eljárása. = *A XIII. Biológiai Vándorgyűlés Előadásainak ismertetése.* Bp. 1978. 48. p.

1979.

1. Bilateral asymmetry — Stature — Physique. = *Humanbiol.* Bp.
2. Koraneolitikus (AVK) csontvázletek Berettyószentmárton-Morotva lelőhelyről. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1978. Debrecen, 1979. 31—34 p.

3. The Neolithic Skeleton form Zaránk. = *Fol. Hist-Nat. Mus. Matrensis*. Gyöngyös, 1979. 5. sz. 135—146 p.
4. a tiszai kultúra csontvázletelei Szerencs-Taktaföldváron. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 17—18. Miskolc, 1979. 25—32 p.

1980.

1. An outline of the population history of Neolithic Carpathian Basin. = *IIInd Congr. of European Anthropologists (Brno)* 29. p.
2. The anthropological aspects of the relations of the Hungarians and the Bolgar-Tursk in the 9 — IIth century Carpathian Basin. = *Congr. Quintus Internat. Fenno-Ugr. (Turku)* 1980. 2. 343. p.
3. Autochthonous and Immigrated Components in the Carpathian Basin Copper Age. = *Journal of Indo-European Studies (Los Angeles)* 1980. 8. 231—244. p.
4. A honfoglaló magyarság és a 9—10. századi idegen népek kapcsolatának kérdése egy szabolcsi feltárás előzetes eredményeinek tükrében. *Acta Acad. Paed. Nyíregyháziensis* 8/A. Nyíregyháza, 1980. 5—10 p.
5. A Kárpát-medence neolithikus népességének későmezolitikus jellegű összetevői. = *A Magyar Biol. Társ. XIV. vándorgyűlése, Kecskemét*, 39. p.
Óslények a Tisza mentén. = *KMo.* 1980. júl. 13. 7. p.
6. Óslények a Tisza mentén. = *KMo.* 1980. júl. 13. 7. p.
alsóvégtagelemein. *A Bihari Múzeum Évkönyve* 2. Berettyóújfalu,
7. Óslények a Tisza mentén. Vasvári Pál Múzeum, Tiszavasvári, 1980. kiáll. vez.
8. Rekonstrukciós vizsgálatok II. Rákóczi Ferenc csontvázmaradványain *Acta Acad. Paed. Nyíregyháziensis* 8/A. Nyíregyháza, 1980. 11—16 p.
9. A városiasodás népességtörténeti vonatkozásai a 14—15. századi Debrecenben. = *Múz. Kurír*, 34. sz. 37—39 p.
10. Újvárosi Imre és Szegedi Márta bőrművesek. Vasvári Pál Múzeum, Tiszavasvári, 1980. kiáll. vez.
11. Bilaterális asszimetriavizsgálatok az ártándi IX. századi népesség alsóvégtagelemein = *A Bihari Múzeum Évkönyve* 2. Berettyóújfalu, 1980. 45—50. p.

H. Rikker Judit

Rövidítések

ÉT — Élet és Tudomány

IPM — Intepress Magazin

Kiáll. kat. — kiállítási katalógus

KMo. — Kelet-Magyarország, Nyíregyháza

Könyvism. — könyvismertetés

Múz. Kurir — Múzeumi Kurir

Műv. Ért. — Művészettörténeti Értesítő

Ped. Műhely — Pedagógiai Műhely, Nyíregyháza

Szerk.: — szerkesztette

SzSzSze — Szabolcs-Szatmári Szeinle, Nyíregyháza

Tartalomjegyzék

KOTIGOROSKO, V. G.: III. századi harcos sírja Bátyú (Bratovo) határában	3
SZATHMÁRY LÁSZLÓ: Embertani vizsgálatok a bátyúi (Bratovo) 1. kurgán hamvasztott csontvázletein	17
GUNDA BÉLA: Egy kárpátaljai magyar falu ethnobotanikája	23
PÁLL ISTVÁN: Az Észak-Nyírség népi építésze kutatásának eredményei	40
SZABÓ SAROLTA: Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás egy szamosmenti faluban	73
BODNÁR ZSUZSANNA: A burgonya szerepe Tímár népi táplálkozásában	96
FODOR ISTVÁN: A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei című kandidátusi értekezésének vitája	105
H. RIKKER JUDIT: A Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos munkatársainak tevékenysége 1978—1980-ban	141

Inhalt

V. G. KOTIGOROSKO: Grab eines Kriegers aus dem 3. Jhr. in der Gemarkung von Bratovo (Karpaten-Ukraine)	3
LÁSZLÓ SZATHMÁRY: Anthropological Investigations of the Cremated Remains of the Kurgen 1. of Bratovo (The Carpatian Ukraine)	17
BÉLA GUNDA: Etnobotanische Kenntnisse in einem ungarischen Dorf der Karpater-Ukraine	23
ISTVÁN PÁLL: Die Ergebnisse der Erforschung der Volksbaukunst in Nord-Nyírség	40
SAROLTA SZABÓ: Hanfbearbeitung und Leinenverwendung in Fülöpösdaróc	73
ZSUZSANNA BODNÁR: Die Rolle der Kartoffel in der Volksernährung in Tímár	96
ISTVÁN FODOR: Die orientalischen Wurzeln der Kultur der landnehmenden Ungarn (Debatte einer Inauguraldissertation) ...	105
JUDIT H. RIKKER: Fachliterarische Tätigkeit der wissenschaftlichen Mitarbeiter des Direktoriums der Museen im Komitat Szabolcs-Szatmár 1978—1980	141

